(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય	૧—૦—૦
(૧૩) જાદવજી દાદાજી ધરીનુ જીવનચરિત્ર	૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ ભા ૧	૧—૦—૦
(૧૫) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઈતિહાસ ભા. ૨	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિસિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ફ્રાન્સિસ બેકનનુ જીવનચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનુ જીવનચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર	૦-૧૨—૦
(૨૦) ઢોરનુ ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનુ મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજાબો	૦-૧૨—૦
(૨૪) વાર્નિશ	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦-૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાળવધ-પૂર્વાર્ધ-(સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમા ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર	૦-૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઈતિહાસ ભા ૨ જો	૦-૧૨—૦
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	૦-૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ-(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સવાદો ભા. ૧	૦-૧૨—૦
(૩૪) ખગોળવિદ્યા	૦-૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સવાદો ભા ૨	૦-૧૨—૦
(૩૬) માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સતાનોનુ આરોગ્ય	

(૩૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦—૧૨—૦
(૩૯) ઇંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ	૧—૦—૦
(૪૦) ઉદ્દારમતવાદ	૦—૧૨—૦
(૪૧) સચિત્ર શારીરવિદ્યા	૧—૦—૦
(૪૨) હિન્દ તત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ—પૂર્વાર્ધ	૧—૦—૦
(૪૩) ,, ,, ,, —ઉત્તરાર્ધ	૧—૦—૦
(૪૪) બંગાળી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	૧—૦—૦
(૪૫) સંરક્ષણવાદ	૦—૧૨—૦
(૪૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	૧—૦—૦
(૪૭) ઉપનિષદ્ વિચારણા	૧—૦—૦
(૪૮) હિન્દુરાજ્યવ્યવસ્થા	૧—૦—૦
(૪૯) સગાળશા આખ્યાન	૧—૦—૦
(૫૦) વહાણવટાની પરિભાષા	૦—૮—૦
(૫૧) અપભ્રંશ પાઠાવળી	૩—૦—૦
(૫૨) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૧	૧—૦—૦
(૫૩) ,, ,, ,, ખંડ ૨	૧—૦—૦

ગુ. વ. સોસાઈટી
અમદાવાદ.
તા. ૨૧—૯—૧૯૩૫.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ,
આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

ચિત્રો

અર્વાચીન ગુજરાતનું

ખંડ ૨
ઉદ્ભવ અને વિકાસ

[સન ૧૮૫૮ થી ૧૯૦૭]

પ્રકરણ ૧
નવજીવનનો સંચાર

"What we need to do is to realise that a new life is coming to birth in India. We have to do not merely with the agitator, with local outbursts and the like; there is a position of extraordinary interest and wonderful possibilities of development, such as no country has been faced with before, all down the pages of the world's history. A new life is indeed coming to the birth. Have we not been trying to bring in new thoughts, new standards, new ideals of life, new conceptions of God and of Society and are we to expect all that to go on endlessly, producing no results, no craving for larger and fuller and stronger life?*

Bishop Lefroy of Lahore.

પહેલા ખંડમાં આપણે જોયું કે યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓ, પોર્ટુગીઝ, ડચ, અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર અર્થે આવેલી,

*The Hindustan Review of August 1907;

તેમના વચ્ચે પ્રથમ સખ્ત હરિફાઈ ચાલી અને પછી આપમઆપસમ લડાઇઓ થયલી, તેમાં અંગ્રેજો તેમના એ હરિફોને દબાવી, હાંકી કાઢવાને શક્તિમાન થયા હતા; એટલુંજ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાંના રાજકર્તાઓ એકબીજા સામે ને માંહોમાંહે લડતા, દેશના રાજકીય પ્રશ્નોમાં માથું મારવાનું તેમને સવડભર્યું થઈ પડયુ અને એ પ્રસંગે, તે પૈકી એક વા બીજા રાજાનો પક્ષ લઇને અને તેમને લશ્કરી મદદ કરીને, કંપની સરકારના સ્થાનિક સત્તાધિશોએ, બન્દરવાળો મુલ્ક અને વહેપારી છુટછાટના હકકો અને બીજા આર્થિક લાભો મેળવ્યા અને પોતાની સ્થિતિ મજબુત કરી હતી; અને પાછળથી એ હિન્દી રાજકર્તાઓ નબળા પડતા ગયા અને દેશની પરિસ્થિતિ બગડતી ચાલી તેમ સમય અને સંજોગોને અનુસરી હિન્દમાં અંગ્રેજોનો કબજો અને રાજ્ય અમલ સ્થાપવા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ફતેહમંદ નિવડી હતી.

૭ હજાર માઈલ દુરના ટાપુમાંથી આવતા મુઠ્ઠીભર માણસો, આપણા દેશની અને સમાજની પરિસ્થિતિથી તદ્દન અપરિચિત હોવા છતાં, શરૂઆતમાં તેમનાજ મુલકમાંથી ઉતરી આવતા જાતભાઇઓ સામે યુરોપમાં તેમજ હિંદમાં વારંવાર યુદ્ધમાં ઉતરવાનું થતુ તેમ છતાં, વેપાર જ જેમનો પ્રધાન હેતુ હતો અને સ્થાનિક રાજકીય ખટપટમાં સંજોગવશાત્ પોતાના હરિફ ફાવી જઈ, જોરાવર થઈ ન પડે એ હેતુથી, અને તેમની સલામતી ખાતર, ખેંચાયા હતા અને તે કાર્ય માટે તેમની પાસે પુરતું, સૈન્યનું સંખ્યાબળ પણ નહોતુ, તેમ છતાં, અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનને હસ્તગત કરી શકયા એ આપણા માટે, જોકે દર્દભરી તો પણ, એક વિસ્મયકારક ઘટના છે.

હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ અને મ્હોટા, કરોડોની વસ્તીવાળા, આવજાના વ્યવહારની દુર્ગમતાવાળા મુલકને સર કરવામાં આપણા રાજકર્તાઓની વિઘાતક રાજનીતિ તેમજ આપણા પરસ્પરના વિરોધ, ઇર્ષા અને દ્વેષ, જુનાં ઝેરવેર વાળવાની વૃત્તિ, શિસ્ત (discipline) ની ખામી, ટુંકી દષ્ટિ, દેશપરદેશ વિષે અજ્ઞાન અને ભ્રમમૂલક માહિતી, ટુંકમાં આપણામાં સંપનો અને ઐક્યનો અભાવ, એ સઘળાં કારણો અંગ્રેજોને મદદગાર થઈ પડયાં હતાં, તેની સાથે એ પણ લક્ષમાં લેવા જેવું છે, કે તેની સિદ્ધિમાં એ પ્રજાની સાહસિકતા અને તૈયારી, કુનેહ અને ખબરદારીએ ઓછો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો નથી. તેમનો વિજય થયો કારણ કે તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ, શિસ્તનું પાલન, ઉત્તમ પ્રકારની યુદ્ધની સાધન સામગ્રી અને જે તે વિષયની માહિતી અને જ્ઞાન ઉંચી કોટિનાં હતાં.

પરન્તુ ફક્ત ઉપરની વિગતો પરથી અંગ્રેજી રાજ્ય અમલને આપણા લોકોએ કેમ મન્માન્યો અને તેમનો વહિવટ કેમ ખેંચાણકારક થઈ પડ્યો તેનો ઘટતો ખુલાસો મળતો નથી.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે વિદેશી રાજ્યસત્તાને કોઈ પસંદ કરે નહિ; સંજોગવશાત દેશમાં પરરાજ્ય સ્થપાયું હોય તો તેને ઉથાપવા પ્રજા તરફથી જરૂર પ્રયત્નો થાય; પણ એથી ઉલટી પરિસ્થિતિ આપણે અંગ્રેજોના વહિવટ પરત્વે નિહાળીએ છીએ; અને તે ઠેઠ તેના આરંભકાળથી. ભરૂચ અંદર ભરૂચના નવાબ પાસેથી અંગ્રેજોએ કબજે કર્યું અને સાલબાઈના તહનામાની રૂએ તે શહેર સિંધિયા સરકારને પાછું સોંપવાનો કરાર થયો ત્યારે ભરૂચના શહેરીઓએ તે શહેર સિંધિયાને ન સોંપાય અને તેનો વહિવટ અંગ્રેજો હસ્તક ચાલુ રહે એવું ઇચ્છી એ સારૂ યજ્ઞયાગાદિ સુદ્ધાંત કર્યાં હતાં, તે આપણે પૂર્વે જોયુ છે,* અને એવું બીજું પ્રમાણ સર જોન સ્ટ્રાચીએ પૂરૂ પાડયુ છે.×× "એક પ્રસંગે બ્રીટીશ હકુમતમાંના કેટલાંક ગામડાઓ સુવ્યવસ્થિત, સારા વહિવટવાળા દેશી રાજ્યને પાછા સોપવાનું મને પ્રાપ્ત થયુ હતુ, ત્યારે તે ગામની વસ્તીએ એ અન્યાયી પગલાં સામે ભારે વિરોધ અને રોષ પ્રકટ કર્યો હતો, અને જેમને આવું કર્તવ્ય સાંપડયુ હતું, તે સૌએ એવોજ અનુભવ થયાનું જણાવ્યુ છે.

તે યુગ પછીથી દેશની પરિસ્થિતિમાં બહોળું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે અને સ્વરાજ્યના પંથે આપણે પગલાં ભરવા માંડયાં છે, એમ કહી શકાય; તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા જાહેર કાર્યકર્તાઓને કોઈ સંસ્થામાં (Native States) રહીને રાજકીય પ્રચારકાર્ય કરવાનું

---

* જુઓ, અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૧. પૃ. ૧૦.

×× "The duty was once imposed upon me of transferring a number of villages which had long been included in a British District to one of the best Governed of the Native States. I shall not forget the loud and universal protests of the people against the cruel injustice with which they considered they were being treated. ; Every one who has had experience of similar cases tells the same story."

History of the Indian Mutiny by: T. R. Holms. p. 557.

સલામતીભર્યું જણાતું નથી અને તેથી બ્રીટીશ હકુમતવાળી હદમાં તેઓ તેનું થાણું નાંખે છે, તેનું શું કારણ? એ ભેદ તપાસવો જોઈએ.

ઇસ્વીસન પૂર્વેથી ઇંગ્લાનના ડેરાયસ અને મેસિડોનના એલેકઝાંડરના સમયથી હિન્દુસ્થાન પર પરદેશીઓના–યવનો, શક, હુણ, ગુર્જર અને મુસ્લિમ જાતિઓના–હુમલા એક પછી એક, આંતરે આંતરે ચાલુ થતા આવેલા છે. પણ તેમાના ઘણાખરાઓએ હિન્દુસ્થાનમાં કાયમી વસી, તેને પોતાનું વતન કરેલુ છે, અને એમાંના કેટલાકોએ ધર્મપલટો કરી, આર્ય ધર્મના પ્રચારમાં ગૌરવ માન્યુ હતુ, ગ્રીસ માટે કહેવાય છે કે તેણે તેના વિજેતા રોમને વશ કર્યું હતુ, તેમ આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિએ, એ વિદેશી અને વિધર્મી ટોળાંઓને તેનામાં સમાવી દઇને, તેનુ વર્તુલ વિસ્તાર્યું હતું, અને આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તેની એ મહત્તા અને વિશિષ્ટતાને લઇને, અદ્યાપિ જીવંત ટકી રહ્યાં છે.

છેલ્લા મુગલો મધ્ય એશિયામાંથી હિન્દ પર ચઢી આવ્યા, તેમાંના મહાન બાદશાહ અકબરે હિન્દુ મુસ્લિમનું ઐક્ય સાધવા, પોતે રાજપુત કન્યા પરણ્યા અને જુદી જુદી પ્રજાઓમાં સમભાવ વધે તે અર્થે નવો મઝહબ સ્થાપવા સુદ્ધાંત પ્રયત્નો કર્યા હતા; તથાપિ એ વિદેશી પ્રજા છે અને રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ભેદભાવ પ્રવર્તે છે, એ ખુલ્લું જોવામાં આવતું હતુ અને ઔરંગઝેબ જેવા ધર્માંધ બાદશાહો દિલ્હીના તખ્તે આવતાં, અને હિન્દુઓની સતામણી ચાલુ થતાં, મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને તેની પુનઃસ્થાપના સારૂ શિવાજી મહારાજે જોરાવર મુગલ સલ્તનતની સામે ટક્કર લઈને ભગવો ઝુંડો ફરકાવ્યો હતો એ સર્વ જાણીતી બિના છે.

મુગલ શાસનકાળમાં દેશમાં શાન્તિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાયાં હતાં અને તેથી પ્રજા સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી, પણ એ અમલ આદરપાત્ર કે જનપ્રિય થયો હતો કે કેમ એ એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે; અને એટલુ સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે ગમે તેવું વૈભવશાળી સુરાજ્ય હોય, તોપણ તે કાયદાકાનુન સ્થાપિત સ્વરાજ્યને ન જ પહોંચી શકે.

તો પછી દેશના અને સ્થાયી ને દૃઢ થયલા રાજ્કર્તાઓને તરછોડી, પરમૂલકના અને પરધર્મી, અજાણ્યા એવા અંગ્રેજોની સત્તાને આપણી પ્રજાએ શા વાસ્તે પસંદ કરી તેનું રહસ્ય સમજવું રહ્યું.

અરાઢમા સૈકામાં અને ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં, મુગલ સત્તા નબળી પડતાં, દેશમાં અંધાધુધી, લુંટફાટ, મારફાડ અને ત્રાસ, અન્યાય અને અત્યાચારનું જોર પુષ્કળ વધી પડ્યું હતું, અને રૈયતને સુખશાન્તિ શું પણ જાનમાલની સલામતી કે રક્ષણ ભાગ્યે જ મળતાં અને 'મળીઆના બે ભાગ' વા 'મારે તેની તલવાર' એ રાજનીતિ સૂત્ર પ્રબળ રીતે અને મુખ્યત્વે પ્રવર્તતું હતું.

પણ અંગ્રેજો હસ્તક દેશનો વહિવટ આવતાં, તેમાં પ્રજાએ ફેરફાર અને સુધારો થયલો ભાળ્યો; પ્રથમ ચોતરફ સુલેહ શાન્તિ પ્રસરવા માંડી; અને તે સ્થપાતાં વ્યવસ્થા આવી; અને સઘળો વહિવટ કાયદાકાનુન મુજબ થતાં, સૌ કોઇને ન્યાય મળવા લાગ્યો; અને પ્રજાને તેમના જાનમાલની સલામતીમાં વિશ્વાસ બેઠો, જે પૂર્વે નહોતો; અને તેથી તે નિર્ભય બની હતી. ઉપરોક્ત કથનની પુષ્ટિમાં નીચેનો ઉતારો ઉપયોગી થઇ પડશે. સદ્‌ગત લખાણ "પારસી લોકોનો ઇતિહાસ" ના લેખક ડોસાભાઈ ફરામજીએ સન ૧૮૫૭ ના બળવાના અનર્થ દર્શાવતા કર્યું હતું. બ્રીટીશ રાજ્ય અમલનો અને તેની પૂર્વેના દેશી રાજ્યોનો મુકાબલો કરી તેઓ જણાવે છેઃ—

"મરાઠી રાજની ખુબી તે લોકોમાં ચાલતી એક કહેવત ઉપરથી માલમ પડેચ. "પાસા પડેલ તો ડાવ—રાજા કરીલ તો નેઆવ." એટલે જેમ પાસો પરે તેમ દાવ, અને રાજા કરે તે ઇનસાફ. ગજ કારભારને વાસતે કોઈ ચોકસ કાએદા નહિ, તેથી જેમ પામો પડે અને દાવ થાએ, તેમ જેમ વખત હોએ તેમ કાંમ થાએ, અને જેમ જેની નજરમાં આવે તેમ તે કરે. વલી રાજા જે કરે તેજ ઇનસાફ, પછી તે ઘેલુ કરે કે બેવકુફી ભરેલું કરે, તેનાં બોલવાનો તથા કામનો અટકાવ થાઈ શકે નહિ. વાસને મરાઠાનાં રાજમાં જે રીતે કારભાર ચાલતો હતો, તે રીત ઉપરથી ઉપર જણાંવેલી કહેવત જોડી કાહાડેઆમાં આવી હશે. જેમ મહમદીઆંન પાદશાહો પોતાનાં સતરને પાએમાલ કરતા હતા, તેમ પેશવાઓનો જેવો ઉપર દાંત હોએ, તેઓથી સુખમાં કધી રહેવાનું નહી હતુ, અને જો એ પરમાણે નાં મહેરબાનીમો આવેલો શખ્સ દોલતવંત હોએતો, તેહની સઘલી માલકત લુટી લીધામાં આવે એટલુંજ નહી, પણ તેહને કેદ કરવામાં, તેને મારી નાખવામાં, તેહનાં બાએડી છોકરાંનો વગર કારણે પગંણુ લેવામાં કશી તરેહનો અટકાવ નહી હતો. × × ×

આગલાં રાજોનાં દુઃખ ભરેલા હેવાલ ઉપરથી નીકળીને હવે હીંદુસથાંનનાં આગ વખતની તવારીખ ઉપર આવવાને હમોને ઘણી ખુશાલી ઉપજેચ. કેળવણી પાંમેલા તથા સાધારણ ગનેઆન અને અક્કલ ધરાવનારા શખસોને તો કદાચ હેવું લાગશે કે, આએ બાબદ ઉપર વધારે લંબાનથી લખવાને કશી અગત નથી, કાંએજે હિંદુસથાનના લોકો બરીટીશ રાજમાં કેટલુ છુટાપણુ અને સુખ ભોગવેચ–તેઓના હકને કેટલુ માન મલેચ, તથા તેઓના જાંન માલનો કેટલો સભાલ છે. તે વીશે સઘ્ને કોઈ પોતાના નજરે હાલમાં જુએછે. અને અનુભવ મેલવતા જાએ છે."*

એ ફકરો ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા વાચક બધુ જોઇ શકશે કે લેખકે વાસ્તવિક સ્થિતિ સમજાવતાં અંગ્રેજી રાજ્ય અમલમાં પ્રજાના જાનમાલની સંભાળ લેવાની સાથે રૈયતનું છૂટાપણું અને માલિકી હક્ક પર, વિશેષ ભાર મૂક્યો છે; અને તેજ એ વિદેશી રાજ્ય અમલની લોકપ્રિયતાનં મખ્ય

અંગ્રેજી અમલ દેશમાં સ્થપાતાં, ઉપરની પરિસ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થવા માંડ્યો; અને સઘળો વહિવટ, કાયદાકાનુનસર, નિશ્ચિત ન્યાયના ધોરણાનુસાર થવા લાગ્યો. તેથી પ્રજાને એ રાજ્યકર્તાંના ન્યાય અને અધિકારમાં શ્રદ્ધા બેઠી અને તેમને લાગ્યું કે તેમના જાનમાલને માલમિલ્કતનું રક્ષણ થશે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક રીતે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય પણ તેઓ ભોગવી શકશે; અને તે કારણે લોકોમાં અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ તેના આરંભથી આકર્ષક અને પ્રિય થઇ પડયો હતો.

અંગ્રેજી પ્રજા કાયદાકાનુનને (law) માન આપનારી અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પ્રજા છે. એ તેમનો ઇતિહાસ જોવાથી જણાશે. એ સંસ્કૃતિ વારસો ઈંગ્લાંડને પ્રાચીન રાજ્યો ગ્રીસ અને રોમ પાસેથી પ્રાપ્ત થયલો છે. ગ્રીસનાં શહેરો ન્હાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં; અને તે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય રાજ્યો હતાં. મહાન રોમે તે કાળે તેના કબજાના સઘળા દેશોમાં કાયદા કાનુનનું રાજ્ય સ્થાપી, રોમન સામ્રાજ્યનું પ્રભુત્વ બેસાડયું હતું.

પછીથી ગોથ અને હૂણોના હાથે રોમન સામ્રાજ્યની પડતી થતાં, આખા યુરોપ પર અંધકાર—અજ્ઞાનતાનું આવરણ વિંટળાઈ વળ્યું હતું અને તે યુગ The Dark Ages ! અંધકાર યુગ તરીકે ઇતિહાસમાં નોંધાયલો છે, પણ એશિયામાંનો પેલેસ્ટાઈનનો મુલક પાછો યુરોપિયન પ્રજા હસ્તક લેવા ક્રુઝેડની હિલચાલ ઉપડતાં અને દરિયાઈ પ્રવાસનાં સાહસો એ સમયે વધતાં, યુરોપમાં નવીન જાગૃતિ આવી હતી અને તે યુરોપનો રેનેશન્સ (Renaissance) પુનરુજ્જીવન યુગ તરીકે સંબોધાય છે, જે જાગૃતિના પરિણામે ગ્રીક અને લેટીન ભાષાઓનો ફરી અભ્યાસ ચાલુ થયો, અને તેમાંથી જે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટી, તેનાં કિરણો ચોતરફ પસરતાં, યુરોપમાં સુધારાનો (Reformation) પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો.

અંગ્રેજ પ્રજા, આપણે તેના ઇતિહાસમાંથી જોયું છે કે પ્રજાના હક્કની સલામતી અને સંરક્ષણ અર્થે તે સદા સાવચેત રહે છે; અને તેના સ્વાતંત્ર્ય માટે કોઈ પણ ભોગ તે વધુ પડતો લેખતી નથી.

એમના તે માનસનું પ્રથક્કરણ કરતાં જાણીતા ઇતિહાસ લેખક મી. રેમશે મ્યુરે (Ramsay Muir) જણાવ્યું છે, કે તેઓ—વાસ્તવિક રીતે સઘળી યુરોપીય પ્રજાઓ—કાયદાને ખાસ માન આપે છે, કેમકે તેઓ સમજે છે, કે, એ કાયદો તેમના હિત માટે જ રચાયો છે; એટલું જ નહિ પણ તે કાયદો રચવામાં તેમનો હાથ હોય છે; તેથી તેનું પાલન

આગલા રાજાના દુઃખ ભરેલા હેવાલ ઉપરથી નીકળીને હવે હીંદુ-સ્થાનના સારા વખતની તવારીખ ઉપર આવવાને હમોને ઘણી ખુશાલી ઉપજેછે. કેળવણી પામેલા તથા સાધારણ ગનેઆન અને અક્કલ ધરાવનારા શખસોને તો કદાચ હેવુ લાગશે કે, આએ બાબદ ઉપર વધારે લંબાણથી લખવાને કશી અગત નથી, કાએજે હિંદુસ્થાનના લોકો બરીટીશ રાજમા કેટલુ છુટાપણુ અને સુખ ભોગવેછે–તેઓના હકને કેટલુ માન મળેછે, તથા તેઓના જાન માલનો કેટલો સંભાલ છે. તે વીશે સઘળે કોઈ પોતાની નજરે હાલમા જુએછે અને અનુભવ મેલવતા જાએ છે."*

એ ફકરો ધ્યાનપૂર્વક વાચતા વાચક બધુ જોઇ શકશે કે લેખકે વાસ્તવિક સ્થિતિ સમજાવતા અંગ્રેજી રાજ્ય અમલમા પ્રજાના જાનમાલની સંભાળ લેવાની સાથે રૈયતનુ છુટાપણુ અને માલિકી હક્ક પર, વિશેષ ભાર મૂક્યો છે, અને તેજ એ વિદેશી રાજ્ય અમલની લોકપ્રિયતાનુ મુખ્ય કારણ હતુ.

રાજપુત યુગમા, મુસ્લિમ સલતનત અને મુગલ સામ્રાજ્યના ઉજ્જ્વળ દિવસોમા દેશમા વ્યવસ્થા અને શાન્તિ, વૈભવ અને જાહોજલાલીનો અભાવ નહોતો, ન્યાય પણ નહોતો એમ નહિ, પણ તે ન્યાયનો આધાર રાજા કે ન્યાયાધિશના મિજાજ કે ખુશી ઉપર અવલંબી રહેતો, અને રાજવહિવટમા પ્રજાનુ છુટાપણુ (Libertv) કે કાયદેસર રક્ષણ કે વ્યક્તિગત હક્કના પાલન (law) જેવુ ભાગ્યેજ જોવામાં આવતુ હતુ, પુરાણી સ્મૃતિઓમાથી શાસ્ત્ર વચનો કે કુરાનમાથી કલમા વાચીને કાજી કે શાસ્ત્રી અગજદારના ન્યાય ચૂકવાતા, તેમાં એકસરખુ કે મુકરર ન્યાયનુ ધોરણ રહેતુ નહિ, તો પછી બુદ્ધિગમ્ય ન્યાય કે નીતિના ધોરણો વિષે પૂછવાનુ જ શુ હોય? પણ પરાપૂર્વથી ઉતરી આવતી રૂઢિ કે પ્રથાને બહુધા પ્રાધાન્ય મળતુ હતુ. રાજા કહે તે કાયદો, રાજાનુ શાસન તેથી તે કાનુન ફરજિયાત, નહિ કે તે શાસન ન્યાયયુક્ત છે એ કારણે, અને શાસ્ત્રોના વચનો પરસ્પર વિરોધી માલુમ પડે તોપણ જેમને જેમ સવડભર્યું થઇ પડે તે પ્રમાણે તેનો નિર્ણય કરવામાં આવતો, એ પરથી જોઈ શકાશે કે રાજ્યમા સ્થાપિત કાયદા જેવુ બહુ થોડું હતુ, અને જે કાંઈ ન્યાયનુ તત્વ માલુમ પડતુ, તેમા બુદ્ધિ કરતા સત્તાને વા શાસ્ત્રના આધારને મ્હોટુ સ્થાન વા માન મળતુ હતુ.

---

* હીંદુસથાનમા બરીટીશ રાજ પૃ ૨૧, ૨૬

અગ્રેજી અમલ દેશમાં સ્થપાતાં, ઉપરની પરિસ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થવા માંડ્યો; અને સઘળો વહિવટ, કાયદાકાનુનસર, નિર્ણિત ન્યાયના ધોરણાનુસાર થવા લાગ્યો. તેથી પ્રજાને એ રાજ્યકર્તાના ન્યાય અને અધિકારમાં શ્રદ્ધા બેઠી અને તેમને લાગ્યું કે તેમના જાનમાલને માલમિલ્કતનું રક્ષણ થશે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક રીતે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય પણ તેઓ ભોગવી શકશે; અને તે કારણે લોકોમાં અગ્રેજી રાજ્ય અમલ તેના આરંભથી આકર્ષક અને પ્રિય થઇ પડયો હતો.

અંગ્રેજી પ્રજા કાયદાકાનુનને (law.) માન આપનારી અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પ્રજા છે, એ તેમનો ઇતિહાસ જોવાથી જણાશે. એ સંસ્કૃતિ વારસો ઈંગ્લાંડને પ્રાચીન રાજ્યો ગ્રીસ અને રોમ પાસેથી પ્રાપ્ત થયલો છે. ગ્રીસનાં શહેરો ન્હાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં; અને તે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય રાજ્યો હતાં. મહાન રોમે તે કાળે તેના કબજાના સઘળા દેશોમાં કાયદા કાનુનનું રાજ્ય સ્થાપી, રોમન સામ્રાજ્યનું પ્રભુત્વ બેસાડયું હતું.

પછીથી ગોથ અને હુણોના હાથે રોમન સામ્રાજ્યની પડતી થતાં, આખા યુરોપ પર અંધકાર-અજ્ઞાનતાનું આવરણ વિંટળાઈ વળ્યું હતું અને તે યુગ The Dark Ages ! અંધકાર યુગ તરીકે ઇતિહાસમાં નોંધાયલો છે; પણ એશિયામાંનો પેલેસ્ટાઈનનો મુલક પાછો યુરોપિયન પ્રજા હસ્તક લેવા ક્રુઝેડની હિલચાલ ઉપડતાં અને દરિયાઈ પ્રવાસનાં સાહસો એ સમયે વધતાં, યુરોપમાં નવીન જાગૃતિ આવી હતી અને તે યુરોપનો રેનેશન્સ (Renaissance) પુનરુજ્જીવન યુગ તરીકે સંબોધાય છે, જે જાગૃતિના પરિણામે ગ્રીક અને લેટીન ભાષાઓનો ફરી અભ્યાસ ચાલુ થયો, અને તેમાંથી જે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટી, તેનાં કિરણો ચોતરફ પસરતાં, યુરોપમાં સુધારાનો (Reformation) પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો.

અગ્રેજ પ્રજા, આપણે તેના ઇતિહાસમાંથી જોયું છે કે પ્રજાના હક્કની સલામતી અને સંરક્ષણ અર્થે તે સદા સાવચેત રહે છે; અને તેના સ્વાતંત્ર્ય માટે કોઈ પણ ભોગ તે વધુ પડતો લેખતી નથી.

એમના તે માનસનું પ્રથક્કરણ કરતાં જાણીતા ઇતિહાસ લેખક મી. રેમસે મ્યુરે (Ramsay Muir) જણાવ્યું છે, કે તેઓ-વાસ્તવિક રીતે સઘળી યુરોપીય પ્રજાઓ-કાયદાને ખાસ માન આપે છે, કેમકે તેઓ સમજે છે, કે, એ કાયદો તેમના હિત સારૂં જ રચાયો છે; એટલું જ નહિ પણ તે કાયદો રચવામાં તેમનો હાથ હોય છે; તેથી તેનું પાલન

કરવું એ તેઓ એક કર્તવ્ય માને છે; વિશેષમા તેઓ જાણે છે કે જે કાયદો ઘડવામાં આવે છે, તેનું બંધારણ, ન્યાય અને નીતિના ધોરણપર અવલંબે છે, અને પ્રજાનું શ્રેય અનુલક્ષીને તે કાયદો યોજવામાં આવે છે; વળી, તેમાં વ્યક્તિગત હિત જોવાતું નથી પણ સામુદાયિક ઉત્કર્ષ કેમ સધાય એજ તેનુ અંતિમ ધ્યેય હોય છે.*

કાયદા પાલનની ઉપરોક્ત ભાવના પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં જીવનમાં એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગયલી છે કે તેમના શ્વાસમાં તે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે; તેથી તેમનો જીવનવ્યવહાર પૂરો શિષ્ટતાવાળો અને નિયમનભર્યો માલુમ પડે છે.

જે પ્રજા કાયદાની પૂજારી છે તે સ્વાભાવિક રીતે સ્વાતંત્ર્યને ચાહનારી હોય છે. કાયદાના અંકુર તેમનાં જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને જ્યાં જ્યાં કાયદો તેમના આંતર જીવનમાં અંતરાયરૂપ થાય છે ત્યાં સુધારા કે ફેરફાર સારૂ તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહે છે; અને વિકસતા કે પ્રગતિમાન જીવન માટે તે જેમ આવશ્યક છે; તેમ તેજ જીવનમાં સ્ફૂર્તિ અને આનંદ આણે છે. વસ્તુતઃ કાયદો અને સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિ એક બીજાના પૂરક છે; અને તે પરસ્પર અવલંબીને રહે છે. જેઓ કાયદાના ચૂસ્ત હિમાયતી હોય છે, તેમની પ્રકૃતિ સામાન્ય રીતે સંરક્ષણ પ્રતિ વધુ વળે છે; અને જેઓ સ્વભાવે સ્વતંત્રતાને ઇચ્છનારા હોય છે તેમનું વલણ ઉદાર રહે છે; અને એવી સ્વભાવની જુદી જુદી વૃત્તિઓ પરથી રાજકીય ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા વિભાગો, જેમ કે સંરક્ષણવાદી, ઉદારમતવાદી, સમાજવાદી, કામદાર પક્ષવાદી, વગેરે પડેલા છે.

એ સર્વનો સારાંશ એ છે કે કાયદાનો આશય ન્યાય અને નીતિ પર અવલંબે; અને તેનો પાયો જનસમૂહના શ્રેય અર્થે નંખાયો હોય; એટલુંજ નહિ પણ સમયાનુસાર અને સંજોગવશાત તેમાં સુધારા ને ફેરફાર કરવાનો અવકાશ હોય તોજ તે અસરકારક થવા પામે; તેમજ કાયદાની સાથે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વૃત્તિનો સંબંધ જોડવાથી, તે બેનો સમન્વય કરે, પ્રજા જીવનને નવીન જોમ અને વેગ અચૂક મળે છે.

વાસ્તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તંત્રોમાં એવો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો છે કે કાયદાની રચનામાં પ્રજાનો સાથ હોવો જોઇએ તેમ તે કાયદાના પાલનમાં પ્રજાનો સહકાર મેળવવો અગત્યનો છે.

---

* જુઓ Ramsay Muir's "Nationalism and Internationalism."

એમની એ કાયદા કાનુનને અનુસરવાની વૃત્તિને લઇને અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ બ્રીટીશ તાજ હસ્તક આવ્યા પછી એ દશ વર્ષના ગાળામાં હિન્દી સરકારે હિન્દના વહિવટને લગતા ૩૦૦ થી વધુ એકટો પસાર કર્યા હતા; * અને તે પહેલાનો આપણો ઇતિહાસ તપાસનારને એ સઘળું આશ્ચર્યભર્યું જ લાગશે.

એ નવયુગ બેસતાં આપણા દેશ પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ને વિચારની ધીમી પણ પ્રબળ અસર થવા માંડી; અને નવા અને જુના વિચારોનો સંપર્ક અને સંઘર્ષણ થતાં, તેમાંથી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્‌ભવી. તેનો વૃત્તાંત આગળનાં પ્રકરણોમાં આપવામાં આવશે, અહિં માત્ર એટલું જ નોંધીશું કે અંગ્રેજી કેળવણીનાં બીજ નાંખતી વખતે તેની વકીલાત કરનાર લોર્ડ મેકોલેએ ગર્વપૂર્વક જે ભવિષ્ય વાણી તે વિષે ભાખી હતી તે સાચી નિવડી છે, કે હિન્દી નવ શિક્ષિત વર્ગ યુરોપીય વિદ્યા, વિચાર અને સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ પામી, યુરોપીય સંસ્થાઓ, પ્રજાસત્તાક સંસ્થા-પાર્લામેન્ટની જરૂર માગણી કરશે × જે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ દિવસ થઇ પડશેઃ પુનરૂજ્જીવન યુગ (Renaissance) બેસતાં યુરોપમાં

×Administration of India by: Prichard in 2 Vols.

* સરખાવો.

"During the twenty years which followed the Mutiny there was a rapid process of assimilation and unification throughout British-India. Certain differences have never been eliminated but the rule of law was soon established throughout the provinces, chiefly by the legislative activity of the Government of India, which from 1861 onwards poured out a series of enactments covering every side of India life." Rise of the British Rule in India. by Thomas, & Garrett, p. 477.

+Lord Macaulay—who more than any one else was responsible for the spread of Western learning in India-had looked forward to that "proudest day in English history, when "having become instructed in European knowledge they demand European institutions"

"Landmarks in Indian constitutional and political development" by Gurumukh Nihalsingh page 174.

જેની અસર થવા પામી હતી તેવું પરિણામ આપણે અહિં અંગ્રેજી રાજ્ય અમલના આગમનથી આવેલું છે; અને એ પ્રજાનો સંસર્ગ વધતાં તેમજ અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર થતાં, પાશ્ચાત્ય વિચાર, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું આક્રમણ શરૂ થઈ તેમાંથી આપણા સમાજ જીવનમાં નવજીવનનો સંચાર થયો અને તે હિન્દી સમાજમાં ક્રાન્તિનું મુખ્ય કારણ થઇ પડ્યું છે એમ કહીશું તો તે ખોટું નહિ કહેવાય.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી, કાયદાકાનુનથી વ્યવસ્થિત, દેશની સ્થિતિ અવલોકીને કવીશ્વર દલપતરામે મહારાણી વિક્ટોરિયાના રાજ્યની તેમનાં એક કાવ્યમાં પ્રશંસા કરતાં, પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, કે—

"ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
પરનાતીલા જાતીલાથી, સંપ કરી ચાલે સંસાર.
દેખ બિચારી બકરીનો પણ, કોય ન જાનાં પકડે કાન,
એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો હરખ હવે, તું હિન્દુસ્તાન" *

અને એજ સ્ફૂર્તિદાયક અને આનંદકારી વાતાવરણથી પ્રોત્સાહિત થઇને આપણા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કવિ નર્મદે સન ૧૮૫૭ ના બળવા વિષે લખ્યું હતું, કે—

"જય જય જય વાગો રાણી ડંકા તમારા,
ઝટ ઝટ ઝટ ભાગો રાણી શત્રુ તમારા"

× × ×

હવે એટલું માગિયે ખગ ભાવથી જાણ;
નિર્વિઘ્ને રાણી કરે, રાજ રૂડું નિર્વાણ.

× × ×

રાણી રાજ્ય કરો બહુ, પસરો અક્ષય કીર્તિ
રાય રંકની નિત વધો, સુખદ પરસ્પર પ્રીતિ—[નર્મ કવિતા]

* દલપત કાવ્ય, ભા, ૨, પૃ. ૨૪૪.

પ્રકરણ ૨

બળવાનો પ્રત્યાઘાત

"It seems likely that the reluctance of the British Parliament to admit further claims on the part of the Educated class to share in the administration of the Country was in no small measure due to the occurrance of the Indian Mutiny."*

[*Dodwell.*]

સિપાઇઓના બળવાએ ગુજરાતમાં ઝાઝી અસર કરી નહોતી; થોડાક અને છૂટાછવાયા ઉશ્કેરણી અને બંડના પ્રયત્નો, કેટલીક લશ્કરી ટુકડીઓમાં અને દેશી રાજ્યોની હદમાં, થયલા માલુમ પડયા હતા, પણ આગના છમકલાંની પેઠે તેને તુરત જ અને ઉગતાં જ ચાંપી દેવામા આવ્યાં હતાં; એટલે તેમાંથી કશી ગંભીર સ્થિતિ ઉદ્‌ભવવા પામી નહોતી. અમદાવાદમા લશ્કરી છાવણીમાંની બે પલટણોમાં બેદિલી ફેલાઈ હતી અને બંડ કરવાની તેઓ પેરવીમાં હતા, પણ એક બીજામાં અગાઉથી વિરોધ ઉભો થતાં, અને અવિશ્વાસને લઈને તેમનું જોડાણ થઈ શકેલું નહિ અને એક નજીવી ભૂલથી તેમની એ વાત પકડાઈ ગઈ હતી. ઉપરિ ગોરા લશ્કરી અમલદારો ડાહ્યા કે, સમય વિચારી જઈ, બહારગામથી વધુ લશ્કરી મદદ આવી પહોંચતા સુધી, એ પલટણોમાંના મુખ્ય બંડખોરોને, ફાંસીના માંચડે ચઢાવવાનું તેમણે મૂલતવી રાખ્યુ હતું.

ગુજરાતની સરહદપરના કેટલાક ન્હાના ઠાકોરો અને રાજાઓ એ કઠિન અને મુશ્કેલ સ્થિતિનો લાભ મેળવવા, ઉંચા નીચા થયા હતા પણ તે માટે પુરતી તૈયારી નહિ, પાસે સાધનોનો અભાવ અને વળી એક સાથે મળી જઈને, સંપીને કાર્ય ઉકેલવાની અશક્તિના કારણે, તેમના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા હતા. અમદાવાદની લશ્કરી છાવણીમાંની બે પલટણોએ માથું ઉંચું કર્યું, એ જ સમયે, ગુજરાતની આસપાસના ભાગોએ એક સામટું હુલ્લડ કર્યું હોત તો તેનુ પરિણામ બહુ માઠું નિપજત; પ્રાંત પરનો

* "Political India," edited by Cummings, p. 34.

કમળને હાથમાંથી, જો કે થોડા સમય માટે જઈ, અંગ્રેજોને વણુ ખમવું પડ્યું, પણ એ તો "જેને અન્યુ ટોન" તેની અટકળો માત્ર છે.

· મુંબાઈ ઇલાકાના દક્ષિણ વિભાગમાં, વિગેરે કરીને સાતારા અને કોલ્હાપુરના રાજ્યોમા રાજદ્રોહનાં ભડકા મળગેલા, પણ ઑફીસરો સાવધ અને તૈયાર હોવાથી, તે આફત મહેનતે ટળેલી, પણ એ ઉશ્કેરાયલા વાતાવરણમાં દક્ષિણમાં મેન્સન નામનો એક લશ્કરી અમલદાર, આક્રમ કરી એકલો આગળ વધવા જતા, વેર વાળવાને ટમટમી રહેલા એક મગરા સરદારના હાથે તેનો વધ થયો હતો.

તળ મુંબાઇમાં દેશી લશ્કરમાં બળવો કરવા એક કાવતરું રચાઇ રહ્યું હતુ, તેની ખબર પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ફોર્જેટને પડી ગઈ હતી. તે વાતમી તેણે લશ્કરી વડાને પહોચાડી પણ ફોર્જેટની હકીકતમાં તેને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. તે અરસામાં મહોરમના દિવસો આવતા હતા અને શહેરની સલામતી માટે ગવર્નરે યોગ્ય પ્રબંધ કરવા લશ્કરી વડાને જણાવ્યુ હતુ. પણ તે અમલદારે જે પ્રકારની લશ્કર રાખવાની વ્યવસ્થા કરી તે ફોર્જેટને સલામતીભરી લાગી નહિ અને તેને જુદી રીતે ગોઠવવાની માગણી કરી, પણ તેનો સ્વીકાર થયો નહિ. જે માહિતી તેને મળેલી તે ઉપરથી તેની ખાત્રી હતી કે દેશી લશ્કર તક મળે તોફાન કરશે જ; તેથી તેણે ગવર્નરને રૂબરૂ મળી, બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યા, એટલુ જ નહિ પણ ઉપરિ અધિકારીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની રજા સુદ્ધાંત મેળવી; તે આપતા ગવર્નરે ફોર્જેટને કહ્યુ હતું, કે આજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ બહુ જોખમકારક કાર્ય છે, પણ મારી ખાત્રી છે કે તમે કશું બેહૂદુ કાર્ય કરશો નહિ. [It is a very risky thing to disobey orders, but I am sure, you will do nothing rash."]*

એ પ્રસંગ વીતી ગયા પછી લશ્કરી અમલદાર શંકાશીલ રહેતા હતા તેને ફોર્જેટે જે મકાનમાં સિપાઇઓ ગુપ્ત રીતે એકઠા મળી કાવતરૂ રચતા હતા, તેની પડોશના મકાનમાં લઈ જઈ, એ મકાનની દિવાલમાં બાકોરાં પાડેલાં હતાં, તેમાંથી અંદર જે કાંઈ બનતુ હતુ, તે બતાવ્યુ; અને તે જોઈને એ અમલદાર આભો જ બની ગયો અને બોલી ઉઠયો, મારા પ્રભુ? મારા પોતાના જ સૈનિકો? શું તે શક્ય છે?

*"History of Indian Mutiny," by Holmes.

[My God! said Barrow, when he saw the sepoys through the holes, My own men? is it possible?]

એ કાવતરાની પછીથી તપાસ થઈને એ સિપાઈઓમાંના બેને ફાંસી અને છ ને દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી. એ રીતે બળવાના સપાટામાંથી મુંબાઇ સહજમાં બચી જવા પામ્યું હતું.

બળવાખોરો આ પ્રસંગે ફાવ્યા નહિ, તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, તેનું કારણ શોધી કહાડતાં, એ બળવાના બનાવનો ઇતિહાસ આલેખનાર એશબુનર કહે છે, કે, એ સિપાઈઓની આગેવાની લઈ શકે એવો કોઈ બહાદુર અને બુદ્ધિશાળી વીર પુરુષ નહોતો. નહિ તો દેશમાં અને લશ્કરમાં એટલી બધી ઉશ્કેરણી પ્રસરેલી હતી કે સુકા ઘાસની મ્હોટી ગંજીને અગ્નિની એક ચિનગારી લાગતાં જેમ તે ભભુકી ઉઠે, તેમ એક બાહોશ અને હુંશિયાર આગેવાન એ ઉશ્કેરાયલા સિપાઇઓ પર કબજો મેળવી ચોતરફ આગ-બળવો ફેલાવત; પરંતુ એ બળવાખોરોમાં અવિશ્વાસ અને વેર ઝેર એવાં પ્રવર્તતાં હતાં કે તેમનું સંગઠન જ થવા પામે નહિ. તેથી તેઓ સહજ તફડી, આમ તેમ દોડાદોડી કરી, લશ્કર આવી પહોંચતાં, તે સર્વ દબાઈ ગયા હતા. *

પરંતુ એ બનાવમાં શરમભરી, દુઃખદ અને કલંકવાળી બીના એ હતી કે હિન્દી અને અંગ્રેજ બંનેએ, તેમનું ભાન ભૂલી, નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર અત્યાચાર ગુજાર્યો હતો. ગરીબ અને બિન અપરાધી રૈયતને ક્રૂર અને ઘાતકી રીતે કનડી હતી, અને એ વર્તાવ એવો હેવા-

---

* "History of Gujarat, Vol. 2; p. 442.

["If only one honest man had been found who could have secured the confidence and support of his fellow countrymen, the fertile province of Gujarat would have been at his mercy. But amongst natives conflicting interests and mutual distrust make combination most difficult. In India *a conspirator's first impulse is to betray his associates lest* they should anticipate him. The failure of every mutinous outbreak in Gujarat was due to this moral defect."]

નિયતભર્યો હતો કે તેનો બચાવ જ ન હોય; અને આપણે કોઈ પણ કાર્યમાં સમજુ અને શિક્ષિત પાસેથી વધારે કુનેહ અને ડહાપણની આશા રાખીએ તેમ આ મુશ્કેલ સંજોગોમાં શિષ્ટનું પાલન કરનાર અને સુધરેલા કહેવાતા ગોરા લોકો પાસેથી ન્યાય અને દયાની વૃત્તિ નહિ તોપણ, કાંઈક ઇનસાનિયતની અપેક્ષા રાખીએ, પણ જ્યારે મનુષ્ય મગજનું સમતોલપણું ખુએ છે અને વિવેક ભ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે તેના સ્વભાવમાં રહેલી પશુ વૃત્તિ, આપની પેઠે જોર કરીને ઉછળે છે અને તેના હાથે ન કરવાના, ઘોર અને ઘાતકી, અન્યાયી અને અત્યાચારના કાર્યો થાય છે, તેનો પુરાવો ઇતિહાસ પૂરો પાડશે. ચાંદવાની બીજી બાજુ (The other side of the Medal) ના લેખકે તદ્દન સાચું જ કહ્યું છે, કે સિત્તેર વર્ષ ઉપર બંને પ્રજાઓને, અંગ્રેજ અને હિન્દી ઉભયને, ત્રાસજનક રીતે મનુષ્ય વધ કરવાનો ઉન્માદ જ લાગ્યો હતો, અને તેઓ માનવતાના સદ્ અંશોને જ નહિ પણ પ્રભુ સદ્ધાંતને ભૂલી ગયા હતા, અને તે સમયના દિલને લાગેલા ડાઘ હજુ ભૂંસાયા નથી, એ તેની ઉગ્રતા સૂચવે છે. ×

હિન્દી પ્રજા સ્વભાવે અહિંસક છે, તે લોહી દેખીને નાસે છે જંતુનો કે ન્હાના પ્રાણી-પક્ષી પશુનો પ્રાણ લેવાને પાપ સમજે છે. તેનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અહિંસાને પ્રાધાન્ય આપે છે, તેને થયેલા અન્યાયનું વેર વાળવાની વૃત્તિએ હિન્દી સિપાઇઓના હાથે કેટલાક નિંદ્ય અને ઘાતકી કૃત્યો કરાવ્યાં હશે, તેની ના પાડવામાં આવતી નથી; પણ તેમને લોહી તરસ્યા અને અવિશ્વાસુ અને નિમકહરામ કહેવામાં આવે છે, તે આક્ષેપ ખોટો છે, એમ અમે જરૂર કહીશું. જેણે ઉભય પક્ષની સવળી હકીકત પૂરી વાંચી તપાસેલી છે, તે એ વિષે નિર્ણય આપતા લખે છે,

---

["The other side of the Medal" by E Thompson, p 34.]

× જુઓ લોર્ડ લોરેન્સનો અભિપ્રાય.

"I protest against meeting atrocities by atrocities I have heard hard things said and seen things written of late which would make me almost suppose that the religious opinions of the people of England had undergone some sudden change, and that, instead of bowing before the name of Jesus, we were preparing to revive the worship of Moloch"

•" The other side of the medal," page 123.

"As things stand, we have given Indians a reputation for blood-thirstiness and untrustworthiness, which they are very far from deserving."×

તે સમયે લોર્ડ કેનિંગ હિન્દુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ હતો; તેમણે સમતોલપણું સાચવવા ખૂબ પ્રયાસ કર્યા હતા, અને તેમની એ પ્રવૃત્તિને અંગ્રેજોએ માયાળુ કેનિંગ-Clemency Canning-કહીને ઉવેખી હતી, તે સુદ્ધાંત અંગ્રેજોના કેર અને કૃત્યોથી એવો ત્રાસી ઉઠ્યો હતો કે મહારાણી વિક્ટોરિયાને એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું. કે જેમની પાસેથી સારૂં ધોરણ બેસાડવાની આપણે આશા રાખીએ, એવા ઘણાંઓમાં વેર લેવાની ગાંડી (rabid) અને વિવેકશૂન્ય વૃત્તિ ઉછળી રહી છે, જેનો વિચાર કરતાં, દેશબન્ધુઓ માટે શરમ આવે છે.× મહારાણીએ તે પત્રનો લાગણીપૂર્વક ઉત્તર વાળતાં ખ્રિસ્તિધર્મીઓને એ ન છાજતી વર્તણુંક માટે પોતાનો ખેદ અને રોષ પ્રકટ કર્યા હતાં; એટલું જ નહિ પણ દેશમાં ફરી શાન્તિ પ્રસરે અને રાજકર્તાઓમાં વિશ્વાસ બેસે તે સારૂ હિન્દી પ્રજાને જે

×જુઓ "The other side of the medal," page 54

"The Queen has asked Lord Malmesbury to explain in detail to Lord Derby her objection to the draft of proclamation for India. The Queen would be glad if Lord Derby would write it in his excellent language, bearing in mind that it is a female sovereign who speaks to more than 100,000,000 of Eastern people on assuming the direct Government over them after a bloody civil war, giving them pledges which her future reign is to redeem, and explaining the principles of her Government. Such a document should breathe feelings of generosity, benevolence and religious feeling, pointing out the privileges which the Indians will receive in being placed on an equality with the subjects of the British Crown and the prosperity following in the train of civilization."

•Indian Constitutional Documents, by: Mukerji, p. 358.

ઢંઢેરો મોકલી આપ્યો હતો, તે સંબંધમાં હિન્દી પ્રધાન લોર્ડ ડર્બીને પોતે નીચે મુજબ લેખિત સૂચના આપી હતીઃ—

"એ ઢંઢેરાના ખરડામાં શી અપૂર્ણતા છે તે સમજાવવાનું લૉર્ડ માર્નમબરીને કહેવામાં આવ્યુ છે. મહારાણી ઇચ્છે છે કે લૉર્ડ ડર્બી તેમની સુંદર શૈલીમા એ ઢંઢેરો લખે, પણ તેઓ એ લક્ષમા ગણે કે એક સ્ત્રી–મહારાણી, હિન્દુસ્તાનનો રાજવહિવટ, ખુનખાર બળવા પછી પોતા હસ્તક લેતાં, તે દેશની કરોડોની વસ્તીને સંબોધે છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને એવું અભય વચન આપે છે કે તેના ભવિષ્યના રાજ્ય અમલ દરમિયાન, તે પરિપૂર્ણ કરવામાં આવશે એવી ખાત્રી આપે, તેમજ તેના રાજવહિવટના સિદ્ધાન્તોની સમજ પાડવામા આવે. સદરહુ દસ્તાવેજ, ઉદાર, ભલી અને ધર્મભાવપ્રેરિત, લાગણીભર્યો એમ દર્શાવશે કે હિન્દી પ્રજાને બ્રિટિશ પ્રજાના સમાન દરજ્જે મૂકી, તેના સર્વ હક્ક તે ભોગવશે અને સંસ્કૃતિ પાછળ ચાલી આવતી આબાદી પ્રાપ્ત કરશે."

વાસ્તવિક રીતે એજ સાચી અને શાણી રાજનીતિ હતી. જે ખોટું કાર્ય થયુ હતુ તેનો ખુલ્લા દિલથી એકરાર અને પશ્ચાત્તાપ જાહેર થયો હોત તો બને પ્રજાઓ વચ્ચે સહેલાઇથી સમાધાન થઈ જાત અને એકબીજા પ્રત્યે જે રોષની લાગણી પ્રકટી હતી તે શમી જાત; પણ રાજદ્વારી પુરુષોને આપણે ભય અને સંશયની વૃત્તિથી મુક્ત કદી જાણ્યા છે? છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધના અંતે વર્સેલીની સધિ થઇ, તેમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોયુ છે કે એ વર્ગે જ પ્રજાની સલામતી અને હિત સાચવવા નિમિત્ત જે અંકુશો મૂકયા હતા તેમાથી અનેક નવીન મુસ્કેલીઓ અને જોખમ ઉદ્દભવી, તેનાં માઠાં ફળ જગત અદ્યાપિ ભોગવી રહ્યુ છે. જે આશયથી એ યુદ્ધ લડવામા આવ્યુ હતુ, તેનો બહુ થોડો અશ અમલમાં મૂકાયો છે, જ્યાં સુધી વિશ્વાસની, સમાનતાની, સહકારની અને ભ્રાતૃભાવની ભાવના જાગ્રત નહિ થાય ત્યા સુધી વિશ્વશાન્તિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. બળવા પછી હિન્દુસ્તાનમાં પણ કબજો કેમ કાયમ રહે એ રાજકર્તાઓ માટે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડયો અને લોકસુધારણા અને લોકહિતની વાતો બાજુમા પડી ગઈ હતી.

એથી ઉલટું બ્રિટિશ પ્રધાનમડળે હિન્દીઓ પ્રત્યે સશયભર્યું અને અન્યાયયુક્ત વર્તન ચાલુ રાખી, મહારાણીના ઢંઢેરાએ હિન્દીઓના હૃદયમાં

જે મહત્વાકાંક્ષાઓને જન્મ આપ્યો હતો, તેના અમલ સારૂ કર્યાં સીધાં પગલાં ભર્યાં નહિ પણ અન્ય રીતે રાજવહિવટમાં ભેદભાવ ઉભા કરી, કઠિન અને વિષમ પરિસ્થિતિ પેદા કરી હતી તે આપણે હવે તપાસીશું.

કંપની સરકાર પાસેથી હિન્દનો રાજવહિવટ બળવા પછી તાજ હસ્તક લેવા સન ૧૮૫૮ માં પાર્લામેન્ટમાં ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા નામનું બીલ રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે હિન્દીઓના પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો; કેમકે રાજકર્તાઓમાંના એક વર્ગની દૃઢ માન્યતા હતી કે હિન્દી ધારાસભામાં દેશીઓની હાજરી હોત તો બળવા જેવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવવા પામત નહિ. હિન્દી સરકાર જે ધારાધોરણ ઘડતી, તે હિન્દી સમાજને બંધબેસતા થઈ પડશે કે કેમ તે વિષે તેને બરોબર ખબર પડતી નહિ; અને તેની રચના એવી હતી કે તે કાયદામાં કાંઈ અડચણ કે ખામી હોય તે દૂર કરાવવા તેની રીતસરની વિધિ કરવા જેટલી પ્રજાને માહિતીએ નહિ, તેમ તે સારૂ સવડ પણ નહિ. તેથી પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે ગેર-સમજુતીનો નિકાલ થવાને બદલે તે વધે અને અજ્ઞાનતાને લઇને ઉશ્કેરણી ઉદ્ભવે; જેમાંથી અસંતોષ પ્રકટે, અને તે વિરોધતામાં પરિણમે; અને તેમના કેસના સમર્થનમાં સરકારના હેતુઓ વિષે કાંઈ કાંઈ આક્ષેપો આરોપાય; અને આવા સંજોગોમાંથી, ખરી ખોટી વાતો લશ્કરમાં અને જનતામાં ફેલાઇને બળવો થવા પામ્યો હતો, એ પૂર્વે આપણે જોયું છે. પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી રાજવહિવટ સંબંધમાં પહેલીવાર જે કાયદો પસાર થયો તેમાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ એવી દલીલ કરી ઉડાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો કે દેશમાં હજુ અશાન્તિ પ્રવર્તે છે અને બળવો તદ્દન શમી ગયો નથી. એ ઉશ્કેરાયલા વાતાવરણમાં સુધારાનું કોઈ ઉતાવળું પગલું લેવું તે વાસ્તવિક નથી; હિન્દીઓને જે હક્ક-સુધારા બક્ષવામાં આવે તે પુરતા નહિ હોય તો તેમનામાં અસંતોષ વધશે; અને વખતે તે હક્ક-સુધારા વધુ પ્રમાણમાં અને ઉદાર માલુમ પડશે તો એવી લાગણી પેદા થશે કે તે ભલમનસાઈ અને ઉદાર રાજનીતિથી પ્રેરાઇને, ઇરાદાપૂર્વક અપાયા નથી પણ બળવો જાગી, ભયભિતભરી સ્થિતિ ઉદ્ભવી, તેનું એ સીધું પરિણામ છે. તે કદાચ મતભેદનો વિષય મનાય; પણ તેમની સંશય વૃત્તિ એટલેથી અટકી નહોતી. હિન્દીઓ ફરી હુમલો ન કરી શકે તે સારૂ તેમને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા હતા; અને તે કાયદો જેટલો અન્યાયભર્યો તેટલો પ્રજા જીવન પર સખ્ત પ્રહાર કરનારો

હતો તે કાયદાએ તેમનો લડાયક જુસ્સો મારી નાખ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ હિન્દીઓનું પુરુષાર્થ નષ્ટ કર્યું છે, અને વધારે શોચનીય એ છે કે તેના નિયમનમાં ભેદભાવ રાખવામાં આવેલો છે, તે આપણને એક કટકની પેઠે ખુચે છે એ આર્મ્સ એક્ટ વિષે મહાસભાની એક બેઠકમાં બોલતા, સર ફિરોજશાહે, હિન્દીઓની લાગણી વ્યક્ત કરતા, વાજબી કહ્યું હતું, કે એ કાયદાના બંધનો ભવિષ્યમાં કદાચ દૂર કરવામાં આવશે પણ તે દરમિયાન નિઃશસ્ત્ર થવાને કારણે, પ્રજા એકનાર નાહીંમત બની ગઈ તો તેનું શૌર્ય અને પુરુષાર્થ પાછા મેળવતા લાંબો સમય વીતી જશે. એ હથિયાર વાપરવાનું જ્ઞાન અને આવડ, અન્ય કોઈ કારણસર નહિ તો પણ સ્વરક્ષણ માટે, આવશ્યક છે, એમ આમાં પક્ષને પણ કબૂલ કરવું પડશે

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજવહિવટ દરમિયાન હિન્દમાં અંગ્રેજોને વસવાટ માટે પુરી છૂટ નહોતી, પણ છેલ્લો ચાર્ટર સન ૧૮૫૩ માં તેને ફરી ચાલુ કરી આપતી વખતે પાર્લામેન્ટે તેના કેટલાક વિશેષ હક્કો પાછા ખેંચી લઈને, અંગ્રેજોને દેશમાં વેપાર કરવા અને વસવાટ સારૂ ખાસ સનદ કરી આપી હતી, અને તેના પરિણામે કંપની સરકારના અમલમાં એક પ્લેન્ટર (planter) અને વેપારી વર્ગ ઉભો થયો, જેઓ તેમના સ્વાર્થની વાત કરવા લાગ્યા અને વિશેષ મદદ અને ખાસ હક્કો મળવા તે વર્ગ ઇંતેજાર બન્યો અને એવા લોકોની મદદ સારૂ લોર્ડ કેનિંગે ૩૦૦૦ એકર સુધીનો જમીનો ટુકડો, જેને Waste land Rules કહે છે, તદનુસાર મહેસુલ ફી, નામના દરે આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી ગળીના વાવેતરવાળા ખેતરોમાં અને ચાના બગીચામાં એ ગોરા માલિકો હિન્દી મજુરો પાસેથી ઠેઠી સખ્તાઈથી કામ લેતા અને તેમના પ્રત્યે ખરાબ વર્તન રાખતા તેની અનેક ફરિયાદો બહાર આવેલી છે અને તે જાણીતી છે, અને એક ગોરા માટે, બગલા પડી, એમ હિન્દીનું, પછીથી ગમે તેટલો મ્હોટો હોય તેનું, અપમાન કરવું, એક તુચ્છ બાબત થઈ પડી હતી, અને તેમાં જાતીય શ્રેષ્ઠતાની ભાવના (Racial superiority) પ્રધાનપણે પ્રવર્તતી હતી, અને ઉભય વચ્ચે અંતરાય અને વૈમનસ્યની લાગણી વધવાનું તે મુખ્ય કારણ હતું

વળી રાજસત્તા તેમના હાથમાથી સરી ન પડે તે સારૂ મુખ્ય અને જવાબદારીની સઘળી જગો અંગ્રેજો હસ્તક અનામત રહે એવી ગોઠવણ

અંગ્રેજ હાકેમોએ યોજી હતી; અને તે કોઈ હિન્દીને મળી શકે નહિ. જો કે તેમ કરવાનું કારણ એવું બતાવાયુ હતું કે હિન્દી રાજ્યહિવટમાં સમાન અને અસરકારક ધોરણ સચવાઈ રહે.*

પણ અંગ્રેજ રાજકર્તાઓનો પૂરેપુરો અવિશ્વાસ તો હિન્દી લશ્કરમાં જે બહોળા ફેરફાર કર્યા અને નવી ગોઠવણ કરી તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે, અને તેની નેમ એજ હતી કે બળવા જેવો પ્રસંગ લશ્કરમાં પુનઃ થવા પામે નહિ. બળવા પૂર્વે લશ્કરના ત્રણ વિભાગો, ઇલાકાવાર, બંગાળ, મદ્રાસ અને મુંબાઈ, એ પ્રમાણે હતા અને તેની વ્યવસ્થા અને કબજો એ ઇલાકાની સરકાર હસ્તક હતો. એ લશ્કરમાં ભરતી પણ એ ઇલાકાના મનુષ્યોમાંથી કરવામાં આવતી અને લશ્કરી ખાતાના દરેક વિભાગમાં, તોપખાના સુદ્ધાંત, દેશીઓને રાખવામાં આવતા હતા. પણ બળવા પછીથી એ રીતિમાં ફારફેર કરી નાંખી, યુરોપિયન સોલજરોની સંખ્યા વધારી અને દેશીઓનું પ્રમાણ ઘટાડ્યું; અને તેનું બળ બે અને પાંચના પ્રમાણમાં રાખ્યું; અને વધુમાં, તોપખાનુ અંગ્રેજોના હાથમાં રહે, એવો પ્રબંધ કર્યો. દેશી લશ્કરમાં એકસંપી ન થવા પામે અને તેમનામાં સ્પર્ધા રહે તે સારૂ જાતિવાર ટુકડીઓ જેમકે, પઠાણ, રાજપુત, મુસલમાન, મરાઠા, જાટ, ગુરખા વગેરે ઉભી કરી અને તેને એક બીજાની સામે મૂકી હતી, તે હકીકત સ્પષ્ટ થવા વાંચો નીચેનો ઉતારો.

"Next to the great countorpoise of a sufficient European force, comes the counterpoise of natives against natives. To preserve that distinctiveness which is valuable, and which while it lasts makes the Mahomedan of one country fear or dislike the Mahomedan of another, corps should in future be provincial, and adhere to the Geographical limits within which differences and rivalries are strongly marked."×

" In all departments of essential importance there must be selected Englishman to maintain a standard of efficiency."
(સર જોન સ્ટ્રાચી, "Rise of the British Rule in India," p. 465).

×Quoted in Garrett: An Indian commentary, p. 202.

સિવાય પ્રજામાં લડાયક અને બીનલડાયક એવા કૃત્રિમ ભેદ પાડ્યા, જે વાજબી નહોતો. બિનલડાયક જાતિઓને તાલીમ આપવામાં આવે તો તેઓ સારા સૈનિકો થઇ શકે, એ વિષે અમને શંકા નથી.

આ લશ્કરી પુનઃરચના, બીજું કાંઇ નહિ પણ બળવાથી રાજ્યકર્તાઓપર પ્રત્યાઘાત થયો, અને હિન્દીઓ પ્રતિ સંશયગ્રસ્ત મનોદશા ઉદ્દભવી, તેનું સીધું પરિણામ હતું.

એ બદલાયલી રાજનીતિ, સરકારી નોકરી અને દેશી લશ્કરની પેઠે, દેશી રાજ્યો સાથેનાં સંબંધમાં ધીમે ધીમે પણ સ્પષ્ટ રીતે અસર કરતી જોવામાં આવે છે. પૂર્વે કંપની સરકારે કેટલાંક મ્હોટાં રાજ્યોની કુમકે ઉભા રહી, કોલકરાર કરી, મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધેલો અને એક સાથી તરીકે તેમનો દરજ્જો અને અધિકાર સમાન હતા; પણ બળવા પછી જે દેશી રાજ્યો બળવામાં સામેલ નહિ થયલાં એટલુંજ નહિ પણ કંપની સરકારને સારી સહાયતા આપેલી, અને તેમની સેવાની કદર માનચાંદ બક્ષીને હિન્દી સરકારે કરી હતી અને તેમના ગાદી હક્ક અને સ્વતંત્ર અધિકાર સાચવવાનું જાહેર કર્યું હતું; પણ યુરોપમાં પરિસ્થિતિ બદલાતાં અને ઇગ્લાંડના રાજદ્વારી પુરૂષોમાં, ઇગ્લાંડ એક સર્વોપરિ-સામ્રાજ્ય થઈ પડે એવા અભિલાષ જાગતાં, તેનું પ્રતિપાદન કરવા, નવીન અને વિશેષ પ્રયત્ન થવા માંડયા. અંગ્રેજ પ્રજાનાં સાહસ અને વેપારવૃત્તિને ઉત્તેજવા લોર્ડ પામરસ્ટને એવું જાહેર કર્યું કે બ્રિટિશ પ્રજા ગમે તે મુલકમાં હશે તેના પ્રત્યે અન્યાય કે જુલ્મ કરવામાં આવશે તેનું રક્ષણ કરવા ઇગ્લાંડ સદા તૈયાર રહેશે; અને ઉક્ત કથનનું સમર્થન કરતાં ડિઝરાયલીએ કહ્યું હતું,

"No minister in this country will do his duty who neglects any opportunity of reconstructing as much as possible our colonial Empire and of responding to their distant sympathies which may become the source of incalculable strength and happiness to this island".‡

‡ *Twentieth Century, April 1936, p. 649.*

આમ તેણે સામ્રાજ્ય ભાવના અને સામ્રાજ્યના ઐક્યને પોષવાનું શરૂ કર્યું અને સીલીકૃત 'The Expansion of England' 'ઇગ્લાંડનો રાજવિસ્તાર' જેવા પુસ્તકે તેને વિશેષ અને સંગીન ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

સદરહુ રાજનીતિને જર્મનીના દૃષ્ટાંતથી વધુ ટેકો મળ્યો. જર્મન કયસરે જર્મનીનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યોને એકત્ર કરીને પોતાને કયસરના મહાન પદે સ્થાપ્યો હતો તેમ ઇગ્લાંડનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપવા અને પૂર્વની પ્રજાઓ પર તેની છાપ પડે, એ ઉદ્દેશથી, સન ૧૮૭૭ માં હિન્દમાં મ્હોટો દરબાર ભરી મહારાણી વિકટોરિયાને 'કૈસરે' હિન્દ તરીકે જાહેર કરવા માટે ભારે ઠાઠમાઠભર્યો દરબાર થયો હતો. એ સમય જ એવા કોઇ દબદબાવાળા દરબાર માટે પ્રતિકૂળ હતો. દેશમાં મ્હોટો દુકાળ ચાલતો હતો. હજારો મનુષ્યો પ્રતિદિન મરતા હતા; ભુખમરાને સીમા નહોતી; અફઘાન વિગ્રહને લઇને દેશપર ખર્ચનો મ્હોટો બોજો પડ્યો હતો. વળી લૉર્ડ લિટનની સરકારે આર્મ્સ ઍક્ટ, ઍકસાઇઝ ઍક્ટ, પ્રેસ ઍક્ટ વગેરે, લોકલાગણી વિરુદ્ધ, પસાર કરીને પ્રજામાં મ્હોટો અજંપો પેદા કર્યો હતો. દેશી વર્તમાનપત્રો સામેનો પ્રેસ ઍક્ટ તો ઇગ્લાંડથી હિન્દી પ્રધાનની તારથી સંમતિ મેળવી એ કલાકમાં ધારાસભામાં પસાર કરાવ્યો હતો; અને એ કાયદાની ચુંગાલમાંથી છટકવા 'અમૃત બઝાર પત્રિકા'ના સંચાલકોએ, એક રાત્રિમાં તે છાપાને દેશીમાંથી અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાં ફેરવી નાંખ્યું હતું, એ તે સંબંધમાં એક રોમાંચક કિસ્સો હતો. ઍકસાઇઝ ઍક્ટ તો લૉર્ડ લિટને, તેના કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહની વિરુદ્ધ જઇને, અને માત્ર હિન્દી પ્રધાનની સૂચના મુજબ વર્તીને, માનચેસ્ટરના વેપારીઓને ખુશ કરવા પસાર કર્યો હતો. એવા એ ગવર્નર જનરલે ઇગ્લાંડથી દોરવણી થતાં, વખત કવખતનો વિચાર નહિ કરતાં, રોમ બળતું હતું ત્યારે રોમન શહેનશાહ નિરો ફિડલ વગાડતો હતો તે પ્રમાણેનું, લૉર્ડ લિટનનું એ પગલું હતું; અને તે એની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લગાડનારૂં હતું, એમ અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકો સુદ્ધાંત કહે છેઃ—

"The famine of 1877 struck the popular *imagination, not only because of its severity, but* because it coincided with the Second Afghan War, and with the ostentatious and ill-timed Darbar at which Queen Victoria was proclaimed Empress of India". *

---

* "Rise of the British Rule in India", p. 492.

પાર્લામેન્ટમાં ઉપરોક્ત બીલનો વિરોધ કરતાં ગ્લેડસ્ટને કહ્યું હતું, કે, મહારાણીના ઇલ્કાબથી કાયદાકાનુનનો ધ્વનિ ઉઠે છે પણ આપખુદીનું બિરુદ સત્તાબળનું સૂચક જણાશે.× અને વધુમાં ભારપૂર્વક ઉમેર્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્યની સંસ્થાના લાભ અને સુખ આપવાને આપણે શક્તિમાન થયલા નથી, એ સાચું હોય અને હું માનું છું કે તે સાચું છે, તો પછી તે વસ્તુ વિધિપુરઃસર નામદાર સભ્ય (ડિઝરાઈલી) આપવાની તૈયારીમાં છે એવી નોંધ સારૂ ભલે વરાઈ લે; પણ મને લાગે છે કે અત્યાર સુધી આપણી નબળાઈ નિવડેલી છે તેને યશની સિદ્ધિ તરીકે બતાવવાનો પ્રયત્ન હું તો નહિજ કરૂ. પણ તેનો ખુલાસો કરતાં, ડિઝરાઈલીએ દર્શાવ્યું હતું, કે હિન્દુસ્તાનમાંજ તેની મુખ્યત્વે જરૂર છે; હિન્દ જ તે ઇચ્છે છે; તેની આતુરતાપૂર્વક રાહ જુએ છે; રાજાઓ અને હિન્દી પ્રજા ઉભય તેમના સારૂ ઇંતેજાર છેઃ

"It is desired in India. It is anxiously expected. The princes and natives of India look to it with the utmost interest".

છેવટે "કૈસરે હિન્દ" એ શબ્દ ઇલ્કાબ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. તે શબ્દ જેમ ટુંકો અને માધુર્યભર્યો (sonorous) તેમ સામ્રાજ્યની ભાવનાનો સૂચક અને છેક પ્રાચીન યુગ (Classical antiquity) નું સ્મરણ કરાવતો હતો.÷

એ આખાય પ્રસંગનો નિષ્કર્ષ કવિ ન્હાનાલાલે, એમના એક લેખમાં, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં, રજુ કર્યો છે, તે એનો સરસ ખ્યાલ આપશે.

"૧૮૭૭ ના દરબારનું રાજકીય રહસ્ય સ્વ. ઇચ્છારામભાઇએ એમના 'મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીયાના જીવનચરિત્ર' માં પા. ૨૯૧ મે કાંઈક ભાખ્યું છે. 'રાણીશીના હસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા પછી યૂરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે, ભરતખંડમાં રાણીની પદવી કેવી ને કેટલી? તે ભરતખંડના રાજા રાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહીં?' 'અત્રેની પ્રજા પણ એમ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમજ જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની સત્તા શ્રેષ્ઠ નહીં

× "History of India", by P. E. Roberts, p. 461.

÷ Landmarks in Indian constitutional and National Developments, p. 138.

હોય ! '૧૮૬૮ માં ઇરાનના શાહે લખેલા એક દસ્તાવેજના સંબંધમાં ઘણો વાંધો ઉઠયો.' 'આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઇએ.' 'ઇંગ્લાંડમાં ખાનગીમાં જ નક્કી થયું કે પાટવી કુંવરને ભરતખંડમાં મોકલી રાજા રાણાની ઇચ્છાઓ કેવી છે × × × તે તપાસવું.' 'તેવામાં રશિયાના ઝાર બીજા નિકોલસે મધ્ય એશિયાના શાહાનશાહનો ખિતાબ ધારણ કીધો' અને પ્રશિયાનો રાજા તે પેરીસમાં જર્મન કયસર થયો. 'મી. ડીઝરાયલીએ ૧૮૭૬ મા પાર્લામેન્ટમાં એક બીલ રજૂ કીધુ ? 'વાંધો લેવામાં મી ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો.' મોક્ષમુલર ભટ્ટે કહ્યું 'મહારાજ્ઞી' પદ ઠીક છે, નર વિલ્યમ મ્યૂરે 'કૈસરે હિન્દ' પદ કર્યું, ને તે સન્માન્ય થયું. 'અત્યાર સુધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનુ માન મળતું હતું, તેને બદલે હવેથી ૧૦૧ તોપનુ માન' નિર્ધાર્યુ. મદ્રાસ, મુંબઈ, કલકત્તાથી ઉપડેલા બ્રિટીશ તોપખાનાએ સિન્ધુ કાંઠે મોરચા માંડયા, ત્હારથી વસ્તુતઃ હિન્દનું સાર્વભૌમત્ત્વ બ્રિટનના રાજવીને સાંપડેલું છે; પણ જે Subsidiary Alliance થી દેશી રાજ્યોને વશ કીધાં એ રાજદસ્તાવેજોમાંનો Alliance શબ્દ આજ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તરાયે ઉભે છે. ગાયકવાડ નિજને Ally માનતા તે મટી ગયા. નિઝામ હજી ૧૯૩૨ સુધી your Faithful Ally ઉચ્ચારે છે. અફઘાનિસ્તાન ને નેપાળના રાજવીઓ His Highness હતા તે His Majesty થયા છે. ૧૮૭૭ નો, ૧૯૦૩ નો, ૧૯૧૧ ના એ દિલ્લી દરબારો, આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારતા તો, જે De Facto હતુ તેને De Jure કરાવવા કાજેના હતા. બ્રિટીશ રાજમંત્રીઓની આજ સુધીની સાર્વભૌમત્ત્વ કાજેની રાજરમત રાજભૂલ હશે કે નહીં હોય; પણ એ ત્રણે રાજપ્રસંગોએ ભારત પ્રજાને કોઈ ચિરસ્થાયી પ્રજાહક ન નવાજવાની, અને એમ પ્રજા હૈયામાં અખંડ સ્થાન મેળવી ન લેવાની મહા રાજભૂલ બ્રિટીશ મન્ત્રીશ્વરોએ કીધી છે. ૧૮૫૮ ના દરબાર પ્રસંગે પ્રજાને ઢંઢેરો બક્ષ્યો હતો એ વાત પછીના મંત્રીશ્વરો વીસરી ગયા. એ રાજઉત્સવો પ્રજા ઉત્સાહથી ઉજવતી, ભાવ ને ધનની રેલો રેલવતી; પણ હાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશ ને મનોભંગ થતી. સારો વિશ્વ ઇતિહાસ શોધી વળજો. કોઈ દેશમાં કોઈ કાળમા ચિર નભતી પ્રજા નવાજેશ વિહોણા રાજદરબાર ચિર સ્થાયી પ્રજા પ્રેમ પામ્યા છે ?" *

* કવિ મિલન, જુઓ, "મારી હકીકત" કવિ નર્મદાશંકર, પ્રકાશક, ગુજરાતી પ્રેસ; પૃ. ૧૮, ૧૯.

એ પગલુ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાની ગુચવણમાંથી છૂટવાને લેવાયુ હોય ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે થયેલા કોલકરાર મુજબ દેશી રાજ્યોમાંના કેટલાક મ્હોટા અને સમર્થ રાજ્યો સમાન અને સ્વતંત્ર હક્ક ધરાવતાં હતાં, પણ નવા ઇલ્કાબથી તે મિત્રરાજ્યો ખરા, છતા તે સરખા દરજ્જાના નથી એ દર્શાવવાનું બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળે વાજબી વિચાર્યું હોય; અને તેની સ્પષ્ટતા હિન્દી સરકારના નીચેના ઠરાવથી થઈ જાય છે +

આન્તરરાષ્ટ્રીય કાયદાના સિદ્ધાન્તો હિન્દી સરકાર—મહારાણીના પ્રતિનિધિ તરીકે અને તાજના રક્ષિત દેશી રાજ્યોના સંબધને બંધનકર્તા નથી. તાજની સર્વોપરિ સત્તામાં એ માની લેવાયુ છે અને તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે તેમનો દરજ્જો ગૌણ છે

આપણે હવે હિન્દનો રાજવહિવટ તાજ હસ્તક આવ્યા પછી તેમાં શા શા સુધારા થવા પામ્યા તે તપાસીએ. પહેલા પ્રકરણમા આપણે જોયુ છે કે અંગ્રેજી પ્રજાનુ માનસ સામાન્યતઃ કાયદાકાનુનને અનુસરનારુ ઘડાયલું છે, તેથી સન ૧૮૫૯ થી ૧૮૬૧ મા સિવિલ પ્રોસિજર કોડ, પેનલ કોડ, હિન્દી હાઇકોર્ટ એક્ટ, ઇન્ડિયન પોલીસ એક્ટ, ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ એક્ટ, ઇન્ડિયન ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડ, વગેરે પસાર કરવામા આવ્યા હતા, અને સન ૧૮૫૮ ના ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમા પણ કેટલીક વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ ઉભી થયલી તેના ઉકેલ માટે તજવીજ થઈ હતી. પણ તે સુધારા કેવા પ્રકારના અને શા કારણે રજુ થયા હતા તે આપણે જાણવુ જોઈએ

સન ૧૮૫૩ ના કાયદા અનુસાર જે ધારાસભા ધારાધોરણ ઘડવાને નિમવામા આવી હતી, તે કારોબારી કાઉન્સિલના કામકાજમા વારંવાર તેની સત્તા ઉપરાંતની પૂછપાછ અને તપાસ, ગમે તે કારણે કરતી હતી, તેની સત્તા સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર જણાઇ હતી બીજુ ધારાસભામા હિન્દીઓને નિમવાનુ સન ૧૮૫૮ મા મુલતવી રખાયુ હતુ, પણ તેમને એક રીતે

+ (The principles of international law, have no bearing upon the relations between the Government of India ?? representing the Queen Empress on one hand and the Native States under the sovereignty of Her Majesty, on the other. The Paramount Supremacy of the former pre-supposes and implies the subordination of the latter)

[Landmarks in Indian constitutional Developments p 138]

ધારાસભામાં સ્થાન આપવું જોઈએ, એ મુદ્દા સાથે હવે સૌ કોઇ સંમત થતું હતું. ત્રીજું, વડી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે ઇન્કમટેક્ષના સંબંધમાં મતભેદ ઊભો થયો હતો તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર હતી. લૉર્ડ કેનિંગે પણ ગવર્નર જનરલની કારોબારી કમિટી સદંતર કાઢી નાંખવાની માગણી કરી હતી; અને હિન્દી પ્રધાને પણ હિન્દી સરકારના કામકાજમાં વિશેષ લક્ષ આપવા માંડયુ હતું, એ સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને સન ૧૮૬૧ માં નવું ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા બીલ પાર્લામેન્ટમાં આણવામાં આવ્યુ હતું.

આમની સભામાં તે બીલનો ખરડો રજુ કરતાં, સર ચાર્લસ વુડે જણાવ્યુ હતું કે અગાઉની પેઠે એકલી કારોબારી સભા હિન્દનો રાજવહિવટ કરે એ સ્થિતિ, હિન્દની લોકલાગણી જોતાં, અશક્ય છે; અને તે વહિવટ હિન્દી લોકમત જાણ્યા વિના કરવો એ પણ એટલુંજ દુર્ઘટ કાર્ય છે. હિન્દી કારોબારી સભાના સભ્ય સર બાર્ટલ ફ્રેરે હિન્દી પ્રધાન સર ચાર્લસ વુડને તે વિષે લખ્યુ હતું, કે તમારા-રાજકર્તાઓનાં કાર્યો વિષે બહારનાઓ શું કહે છે કે વિચારે છે, તે જાણ્યાની દરકાર કર્યા વિના, હિન્દી રાજવહિવટ સ્વતંત્રપણે ચલાવવાના દિવસો વહી ગયા છે; અને અણધાર્યા અને જોખમભર્યા ભયમાંથી મુક્ત રહેવું હોય તો. સલામતી ખાતર, લોકમત જાણવાને ધારાસભામાં હિન્દીઓનુ પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવું આવશ્યક થઇ પડયું છે. હિન્દના વતનીઓને અથવા હિન્દમાં વસેલા ગોરાઓને જુદું પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ સિદ્ધાન્ત અમાન્ય થયો હતો. પણ ચર્ચાના અંતે ઉપરોક્ત કાયદામાં કોઈ બંધનકારક નિયમ દાખલ નહિ કરતાં, ગવર્નર જનરલ દેશના ધારાધોરણ ઘડવા માટે તેની કારોબારી કમિટી ઉપરાંત અમુક સંખ્યામાં વધુ સભ્યો નીમી શકશે એવી સામાન્ય સત્તા તેને બક્ષવામાં આવી હતી; માત્ર તેની મર્યાદા એવી રીતે મુકરર કરી હતી કે એ વધારાના સભ્યોની સંખ્યા ૭ થી ઓછી નહિ હોય અને બારથી વધશે નહિ; અને તેનો અડધો ભાગ બિન અધિકારી સભ્યોનો હશે.

સન ૧૮૫૩ ના એક્ટ અનુસાર પ્રથમ ધારાસભા રચવામા આવી હતી, તે તેના નિર્ણીત થયલા અધિકારથી પર જઈને કારોબારી કમિટીના કામકાજમાં અનેક રીતે અડચણો કરતી હતી, તેનો અટકાવ કરવા પ્રસ્તુત પ્રસંગે તેનો સ્ફોટ કરતાં, હિન્દી પ્રધાન સર ચાર્લસ વુડે કહ્યું હતું,

કે આ ધારાસભા સ્થાપવાની સન ૧૮૫૦ માં મેં જ દરખાસ્ત કરી હતી પણ તે સ્થાપનાના આશય બહાર જઈને જુદી જ રીતે એ સભા તેનું સભ-કાજ ચલાવવા આગ્રહ કરતું હતું અને તે ચાલવા દેવાતું રહે તો તેમાંથી મોટી મુશ્કેલીઓ ઉદ્ભવવાની ભીતિ રહે છે વાસ્તે તેનું બંધન ચોક્કસ કરવું જોઈએ. તદનુસાર તેનો અધિકાર, માત્ર ધારાધોરણ ઘડવા પુરતો અપાયો હતો અને નવા ખરડામાં તે કારોબારી સમિતિને સંડોવવાના પૂછી શકશે નહિ તેમ કોઈ ખાસ રકમો સુદ્ધાં માગી શકશે નહિ, એમ સ્પષ્ટ કરી, ધારાધોરણ સંબંધમાં પણ તેની સત્તા ઠીક રીતે મર્યાદિત કરવામાં આવી હતી.

તાજ હસ્તક હિન્દનો વહિવટ આવ્યા પછી હિન્દી સરકારના કામકાજમાં પણ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. સન ૧૮૫૩ ના એક્ટ મુજબ સ્થપાયેલી ધારાસભા, ઉપર કહ્યું તેમ, રાજવહિવટમાં મુશ્કેલીઓ ઉભી કરતી હતી, તેમ ગવર્નર જનરલને તેની કારોબારી સમિતિ પણ અડચણ-કર્તા લાગતી હતી. તેથી લૉર્ડ કેનિંગે હિન્દી પ્રધાનને લખી મોકલ્યું હતું કે હિન્દના વહિવટ માટે પોતે જવાબદાર છે તો પછી કારોબારી સમિતિના સભ્યો સાથે જે તે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાના કર્તવ્યમાંથી તેને મુક્ત કરવો, એટલું જ નહિ પણ તે કારોબારી સમિતિને કાઢી નાખવી, અને વધારામાં એવી માગણી કરી હતી કે સર્વ અધિકાર ગવર્નર જનરલ હસ્તક રહે અને જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં સેક્રેટરીઓ નિમવામાં આવે તેઓ ગવર્નર જનરલને

હાલમાં હિન્દના વહિવટના દરેક કાર્યમાં હાથ નાંખે છે. અને તેમની હકુમત અને કબજો વધારે છે; અને હિન્દી સરકારને તેમના હસ્તકનું એક ખાતું કરી નાંખવા ઇચ્છે છે તે સંજોગોમાં, લૉર્ડ કેનિંગે ગવર્નર જનરલની કારોબારી કમિટીને કાઢી નાંખવાની માંગણી કરવી એ સલાહભરેલું નથી. એ કારોબારી કામટીના સભ્યોને પોતે જે તે પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા કરીને તેના પોતાના અભિપ્રાયના કરી શકશે અને કદાચ તેમાં નિષ્ફળ જતાં અધિકારની રૂઇએ તે સભ્યોના અભિપ્રાયની અવગણના કરીને પણ, તેની જાત જવાબદારી પર, સ્વતંત્રપણે વર્તન કરી શકશે; પણ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ હજારો માઇલ દૂર, દરિયાના પેલે છેડે રહીને, જે અંકુશ મુકશે તેની સામે તે કાંઈ કરી શકશે નહિ. કેમકે તે સંસ્થા ગવર્નર જનરલની સત્તા બહારની અને સ્વતંત્ર છે; પણ કોઈ અણીના પ્રસંગે આ તેની કારોબારી સમિતિ તેને ખાસ મદદગાર થઇ પડશે. આ દલીલો લૉર્ડ કેનિંગના ગળે ઉતરી અને કારોબારી કાઉન્સિલ કાઢી નાખવાની દરખાસ્ત તેણે પાછી ખેંચી લીધી હતી. તે પછી ખાસ સગવડ ખાતર કારોબારી સમિતિમા એક પાંચમો સભાસદ વધારવામાં આવ્યો હતો.

તદુપરાંત જુદી જુદી પ્રાન્તિક સરકારોને ધારાસભા નીમીને કાયદા ઘડવાની સત્તા અપાઈ હતી.

બળવા પછી હિન્દનો રાજવહિવટ અને તેટલો વ્યવસ્થિત, એકધારો, અને ધારાધોરણ અનુસાર થવા અંગ્રેજ રાજકર્તાઓ તરફથી તજવીજ કરવામાં આવતી હતી એ ખરૂ; પણ તે વહિવટ, પ્રજાની જરૂરિયાત, લાગણી કે હિત, પૂરૂં તપાસાયા કે વિચારાયા વિના, લંડનથી જેમ દોરવણી થાય તે પ્રમાણે પક્ષપાતભર્યો, થતો હતો; અને તેના પુરાવા તરીકે લૉર્ડ લિટનની રાજનીતિ બતાવી શકાય, જે વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયુ છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહિવટની, દર વીસ વર્ષે પાર્લામેન્ટરી કમિટી નિમાઈ, જેવી ખંત અને ઝીણવટથી, તપાસ, હિન્દ તાજહસ્તક આવ્યા પછી, પાર્લામેન્ટ તરફથી થતી રહી હોત તોપણ એ હિન્દી રાજવહિવટમા ઘણો ફેર પડત, અને તે વખતોવખતની તપાસ હિન્દને હિતકારી થઈ પડી, તેની પ્રગતિમાં જરૂર સહાયભૂત નિવડત. પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી પ્રધાનનો પગાર મંજુર કરતી વખતે કેટલીક ચર્ચા થવા પામે છે;

* "Cambridge Shorter History of India", p. 764.

અને નિયમાનુસાર દર વર્ષે હિન્દ વિષે માહિતી આપતું એક નિવેદનપત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તે ઝાઝી અસર કરતું નથી એમ સખેદ કહેવું પડશે.

લૉર્ડ લિટનની પક્ષપાતભરી, એકદેશ્યુ, અન્યાયી રાજનીતિના કારણે હિન્દીઓનો અંગ્રેજ રાજકર્તાઓમાંથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો; તેના પછી આવનાર વાઇસરાય લૉર્ડ રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષીને તેમજ દેશી વર્તમાનપત્રનો અંકુશ દૂર કરીને હિન્દીઓનાં મનનું કાંઇક સાન્તવન કર્યું હતું; પણ ઇલ્બર્ટ બીલથી હિન્દીઓએ જોઇ લીધું હતું કે રાજકર્તાઓની મનોવૃત્તિ તટસ્થ અને ન્યાયવાળી નથી. લૉર્ડ લિટનના સમયમાં હિન્દીઓએ પ્રજાકીય સંગઠ્ન અને ઐક્યના લાભ જોયા હતા; અને એ. ઓ. હ્યુમ અને સર વિલિયમ વેડરબર્ન જેવા હિન્દી સનંદી ઓફીસરો, તેમના હિતકર્તા તરીકે કુમકે આવી ઉભા રહેતા, સન ૧૮૮૫ માં હિન્દી મહાસભા, પ્રજાના રાજકીય હક્કો મેળવવા સારૂ અસ્તિત્વમાં આવી હતી અને તેની તે રાજકીય લડત હજુ ચાલુ છે.

અંતમાં માજી ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ઇર્વિનના શબ્દો વાપરી આપણે કહીશું, કે બ્રિટિશ તાજ હસ્તક હિન્દી રાજવહિવટ કંપની સરકાર પાસેથી આવ્યે ઘણાં વર્ષો થઇ ગયાં છે; પણ કંપનીના અને પાર્લામેન્ટના રાજવહિવટમાં કાંઇક વિશેષ ફેરફાર કે સુધારો માલુમ પડયો નથી. તે અમલ ઓટોક્રેટિક—આપખુદ—રહ્યો છે. *

---

* "For many years indeed after the Government of India passed from the Company to the Crown it is not easy to detect any essential difference in the actual character of the Government of the country. It remains an autocracy".

("Political India", p. 11.)

પ્રકરણ ૩

નવા જુના વિચારોનો સંપર્ક ને સંઘર્ષણ

"જ્યારથી બુદ્ધિવર્ધક સભા સન ૧૮૫૧ માં સ્થપાઈ ત્યારથી તે પછી ૧૮૫૫ મા સત્યપ્રકાશ નીકળવા માંડયું ત્યારથી, ગૂજરાતી લોકોના મનમાં જૂના વિચારોને નવા વિચારોનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મુબાઇના લોક ઉપર અમર થવા લાગી અને યા જીલ્લાના લોક હોવાથી તેઓની મારફતે ને ન્યુઝપેપરની મારફત મુબાઈમાં થતા સુધારાના ભણકારા જીલ્લામાં પડવા માંડયા." *

કવિ નર્મદાશંકર.

(૧) મહીપતરામનું સમુદ્ર પ્રયાણ (સન ૧૮૬૦)

"જો ધનની ઇચ્છા કરો તો ખરૂ માનિ ખચીત,
મહા સમુદ્ર મથન કરો, એજ અનાદિ રીત,
પ્રયાણ કરિ પરદેશમાં, પરવરિઆ એ પંથ,
કોટિકળા કૌશળના ગુણિજન લાવો ગ્રંથ."
(દલપતરામ)

વેદ અને સ્મૃતિઓમા સમુદ્ર પ્રયાણના અનેક પ્રમાણો સાંપડે છે, અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્રનુ પાન કરી ગયા એ પૌરાણિક કથાનું તારતમ્ય એ જ છે કે એ મહામુનિએ સમુદ્રગમન કરી. આર્યોની વસવાટો સુમાત્રા, જાવા, બલી વગેરે દૂરના દ્વિપોમા કરી હતી, આપણી વાર્તાઓમાં સોદાગરો અને સાહસિકો દરિયા માર્ગે દેશ પરદેશ સફર કરતા એવા સંખ્યાબધ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ગુજરાતના પશ્ચિમ કાઠે મ્હોટો અરબ્બી સમુદ્ર આવેલો છે અને તે સ્થાને વસતી કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતની પ્રજા, પ્રાચીન સમયથી એક તરફ ઇરાની અખાત અને અરબસ્તાનમાં, બસરા ને બહેરીન, મોખા ને મસ્કત સુધી, વેપાર ખેડતા અને બીજી તરફ મોમ્બાસા ને ઝાંઝીબાર, જાવાને સુમાત્રા સુધી, આફ્રિકાના કિનારે અને પૂર્વ દેશના ટાપુએ પહોંચી, સમૃદ્ધ થઇને પાછા ફરતા, એ આપણી કહેવતો કહે છે. એકલા વેપાર અર્થેજ નહિ પણ આનંદ મેળવવા દરિયાઈ સફરે જતા એમ નીચેના ઉતારા ઉપરથી સમજાય છેઃ—

* નર્મગદ્ય—ગુજરાતીઓની સ્થિતિ પૃ. ૮૧.

"જ્યારે ધર્ કુણ અને હું વહાણ ઉપર બેસીએ છીએ અને અમારા વહાણને ભરસમુદ્રે ઝુકાવીએ છીએ અને જ્યારે બીજા સફર કરના વહાણોની સાથે અંગે પાણીમાં ફરીએ છીએ, ત્યારે મોજાંને લીધે આમ તેમ, ઉપર નીચે ઉછળતા સુંદર ઝુલામાં અમે સુખરૂપ હીંચકા ખાઇએ છીએ."*

"" તે પછી વિદેશીઓના હુમલા હિન્દુસ્તાન ઉપર ચાલુ થતા રહેતાં, જો કે, સ્વરક્ષણ અર્થે કે જાતીય શુદ્ધિ સાચવી રાખવા, જ્ઞાતિ પ્રાબલ્ય અને સત્તા વધી પડયાં, અને દેશમાં અજ્ઞાનતાનું આવરણ ફરી વળતાં, લોકદષ્ટિ સંકુચિત અને સ્વાર્થિ બની ગઇ અને માંહોમાંહેના રાગદ્વેષ અને ઝેરવેરનાં પરિણામે પ્રજાની પડતી થવા પામી, તેને વિનાશના માર્ગે ઉતારી હતી. એ રોગિષ્ટ મનોદશામાંથી પરદેશ સાથેના વ્યવહાર પ્રતિ પ્રતિબંધો મૂકાયા હોય એમ મનાય છે; અને સમુદ્રગમનને હિન્દુજાતિએ એક મહાપાતક માન્યુ હતું.

પરદેશગમન કરનારને જ્ઞાતિ તરફથી કેવો ત્રાસ વેઠવો પડતો તેનો નવી ઉછરતી પ્રજાને ભાગ્યેજ કાંઈ ખ્યાલ હોય; અને એ પરદેશ ગમનના પ્રશ્નની ચર્ચા નવાઇ ભરી લાગશે; કેમકે હાલમાં તે સામેનો વિરોધ લગભગ નષ્ટ થયલો છે; જ્ઞાતિબંધનો શિથિલ થઇ ગયાં છે અને સેંકડો હિન્દુ સ્ત્રી પુરૂષો, સહેલાગાહે, વેપારઅર્થે, વિદ્યા મેળવવા, અનુભવ લેવા, તબીયત સુધારવા, દરિયામાર્ગે મુસાફરી કરી રહ્યા હોય છે અને કોઇને કોઈ નવું જાણી શિખીને દેશ પાછા ફરે છે અને તે એક સત્કાર્ય તરીકે પ્રશંસા અને સત્કાર પામે છે.

પૂર્વે એ સ્થિતિ નહોતી. સમુદ્ર પ્રયાણ કરવાનો કોઈ વિચાર સરખો કરતું નહિ. ભૂલે ચૂકે કોઇ એવું સાહસ કરવા નિકળે, તેને જ્ઞાતિ બહાર મુકવામાં આવતો; અને તે બહિષ્કારની શિક્ષા, કાળા પાણીએ જવા જેવી, બહુ ત્રાસજનક અને અસહ્ય હતી; અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, દંડ ભરે અને મારી માગે તેનો છુટકારો થતો હતો.

પણ યુરોપની પ્રજા સાથેનો આપણો સંસર્ગ વધતાં, પાશ્ચાત્ય, વિચાર, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પાશ લાગતાં, આપણા સંકુચિત અને બંધિયાર જીવનમાં મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું અને સમુદ્ર પ્રયાણ કરવું એ હિતાવહ છે, દેશોન્નતિનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે, એ બુદ્ધિમાં આવતાં, આપણા વિચારકો, કવિઓ અને સુધારકોએ તેનો બોધ કરવા માંડયો હતો.

* જુઓ (ઋગ્વેદ પૃ. ૮૮, ૪) 'પરદેશગમન નિર્ણય' પૃ. ૬૫.

કવિ દલપતરામે, ઉપર ઉતારેલી પંક્તિઓમાં સમુદ્ર પ્રયાણને અનાદિ રીત વર્ણવી છે, અને ગુજરાતીઓની સ્થિતિ સુધારવા વીર નર્મદાશંકરે એમના એ મનનીય લેખમાં, વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી, કેળવણી માટે કહ્યું હતું, કેઃ—

"દેશાટણ થવાં જોઇએ, જેથી ઘણું ઘણું જોવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય અને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે."*

એ પ્રમાણે બુદ્ધિવર્ધક સભા સન ૧૮૫૧ માં મુબાઈમાં નવા વિચારના પ્રચાર અર્થે તેમ વિચાર વિનિમય અને ચર્ચા સારૂ ખાસ સ્થપાઈ હતી; તેની સમક્ષ સન ૧૮૫૬ માં કરસનદાસ મૂળજીએ 'દેશાટન' વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો; અને તે નિબંધની યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા વિષે મહીપતરામનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે. તેઓ લખે છે,

"નિબંધની ભાષા મુબાઇની ગુજરાતી છતાં લખનારાના જુસ્સાએ કરીને અસરકારક હતી. શ્રોતાઓમાં કેટલાકના મન ઉશકેરાયાં, અને લાગ આવે તો દેશાટણ કરવાની ઉત્કંઠા કોઇકને થઈ. નિબંધ નાનો છે પણ તે રચનારનો ઉમંગ, સ્વદેશ પ્રીતિ, જ્ઞાન અને વિષય ગોઠવવાની શક્તિ દેખાડે છે." અને વધુમાં ઉમેરે છે, કે, "બુદ્ધિવર્ધક સભાની દરેક બેઠકમાં તો ઘણું કરીને સભાસદો તથા કેટલાક બીજા તરૂણો આવતા; પરન્તુ કોઈ કોઈ પ્રસંગે મુંબાઇના શેઠ સાહુકારોને ચીઠીઓ વડે આમંત્રણ કરી તથા ખાનગી મળી બોલાવતા. કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટણ વિષેનો રસાલો વાંચવાને દિવસે એમ કર્યું હતું, તેથી શેઠીઆ વગેરે નાના મોટા ઘણા માણસ સાંભળવા આવ્યા હતા."+

જિજ્ઞાસુએ તત્કાલીન લોકસ્થિતિ અને લોકલાગણી સમજવા એ આખો નિબંધ વાંચવો ઘટે છે; અમે તો ખપપુરતો, સમુદ્ર પ્રયાણ પર ભાર મૂકતો તે નિબંધના ઉપસંહારનો થોડોક ભાગ આપીશું, જેમાં તેનો સાર આવી જાય છેઃ—

"પુર્વે જયપુરનો રાજા માન, દેશ જીતવાને નીકળ્યો ત્યારે જીતતો જીતતો અટક નદી સુધી પોહોંચ્યો તારે, વાહાણ હોડી વગેરે સામાકાંઠા વાળાએ સરવે બંધ કર્યા ત્યારે રાજા માન પોતે બોલ્યો કે—દોહા

સબી ભૂમી ગોપાલકી યામે અટક કહા,
જ્યાકે મનમે ખટક હૈ સોઇ અટક રહા.

---

* નર્મગદ્ય પૃ. ૯૯.

\+ કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૪.

એવું કહીને બેધડક ઘોડા નદીમાં નાંખ્યા અને પેલે પાર ઉતરી જઇને જય મેળવ્યો."

એ પ્રમાણે પ્રદેશમાં ગમન કરવાને અર્થે કશી પ્રકારનો બાધક હોય એવું કાંઈ જ જણાતું નથી. પોતીકો ધર્મ સાચવી જ્યાં જાય ત્યાં માંગળીક જ છે; જેમકે ઉપર કહેલું છે, કે, "સબી ભુમી ગોપાલકી" તેમ સર્વ ભુમી પરમેશ્વરે નિર્માણ કરી છે એમાં કશી પ્રકારનો બાધક રાખવો એ સમજુ માણસને ઘટારત નથી."ર

નવો દારૂ જુના શિશામાં પડતાં જેમ ધડાકો થવા પામે તેમ આ નવીન વિચારોની હિન્દુ સમાજ ઉપરની અસર–પ્રત્યાઘાત–ઉશ્કેરણીભરી, પ્રતિબંધવાળી અને ગતાનુગતિક જણાઈ હતી. જે પરિસ્થિતિ ઉદ્‌ભવી હતી તેને બુદ્ધિપૂર્વક સમજવા કે તપાસવાનો પ્રયત્ન સરખો સંરક્ષણવાદીઓ તરફથી થયો નહિ પણ એ સુધારાથી મર્યાદાનો લોપ થાય છે, અને જ્ઞાતિનો નાશ થશે એવી દહેશતની દલીલ કરી, તેમણે પુરાણા અને જડ જ્ઞાતિના ચોકઠાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવામાં સલામતી જોઈ હતી. પણ એ રીતિ નીતિ વિઘાતક હતી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રગતિને રૂંધનારી હતી. આપણા સ્મૃતિકારોએ સમયાનુસાર સમાજ સ્થિતિને બંધબેસતા અને અનુકૂળ ફેરફાર અને સુધારા પૂર્વે દાખલ કર્યાનાં પ્રમાણો સ્મૃતિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે, અને એ પ્રમાણે વર્તવું એ જ ડાહ્યો માર્ગ છે, એમ સમજુ અને વિચારવંત લોક અવશ્ય કહેશે.

કવિ દલપતરામે, ઉપર ઉતારેલી પંક્તિઓમાં સમુદ્ર પ્રયાણને અનાદિ રીત વર્ણવી છે, અને ગુજરાતીઓની સ્થિતિ સુધારવા વીર નર્મદાશંકરે એમના એ મનનીય લેખમાં, વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી, કેળવણી માટે કહ્યું હતું, કેઃ—

"દેશાટણ થવાં જોઇએ, જેથી ઘણું ઘણું જોવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય અને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે."*

એ પ્રમાણે બુદ્ધિવર્ધક સભા સન ૧૮૫૧ માં મુંબાઈમાં નવા વિચારના પ્રચાર અર્થે તેમ વિચાર વિનિમય અને ચર્ચા સારૂ ખાસ સ્થપાઈ હતી; તેની સમક્ષ સન ૧૮૫૬ માં કરસનદાસ મૂળજીએ 'દેશાટન' વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો; અને તે નિબંધની યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા વિષે મહીપતરામનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે. તેઓ લખે છે,

"નિબંધની ભાષા મુંબાઇની ગુજરાતી છતાં લખનારાના જુસ્સાએ કરીને અસરકારક હતી. શ્રોતાઓમાં કેટલાકના મન ઉશ્કેરાયાં, અને લાગ આવે તો દેશાટણ કરવાની ઉત્કંઠા કોઇકને થઈ. નિબંધ નાનો છે પણ તે રચનારનો ઉમંગ, સ્વદેશ પ્રીતિ, જ્ઞાન અને વિષય ગોઠવવાની શક્તિ દેખાડે છે." અને વધુમાં ઉમેરે છે, કે, "બુદ્ધિવર્ધક સભાની દરેક બેઠકમાં તો ઘણું કરીને સભાસદો તથા કેટલાક બીજા તરુણો આવતા; પરન્તુ કોઈ કોઈ પ્રસંગે મુંબાઇના શેઠ સાહુકારોને ચીઠીઓ વડે આમંત્રણ કરી તથા ખાનગી મળી બોલાવતા. કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટણ વિષેનો રસાલો વાંચવાને દિવસે એમ કર્યું હતું, તેથી શેઠીઆ વગેરે નાના મોટા ઘણા માણસ સાંભળવા આવ્યા હતા."+

જિજ્ઞાસુએ તત્કાલીન લોકસ્થિતિ અને લોકલાગણી સમજવા એ આખો નિબંધ વાંચવો ઘટે છે; અમે તો ખપપુરતો, સમુદ્ર પ્રયાણ પર ભાર મૂકતો તે નિબંધના ઉપસંહારનો થોડોક ભાગ આપીશું, જેમાં તેનો સાર આવી જાય છેઃ—

"પુર્વે જયપુરનો રાજા માન, દેશ જીતવાને નીકળ્યો ત્યારે જીતતો જીતતો અટક નદી સુધી પોંહોંચ્યો તારે, વાહાણ હોડી વગેરે સામાકાંઠા વાળાએ સરવે બંધ કર્યાં ત્યારે રાજા માન પોતે બોલ્યો કે—દોહા

સબી ભૂમી ગોપાલકી યામે અટક કહા,
જ્યાકે મનમે ખટક હૈ સોઇ અટક રહા.

---

* નર્મગદ્ય પૃ. ૯૯.
+ કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૪.

એવું કહીને બેધડક ઘોડા નદીમાં નાંખ્યા અને પેલે પાર ઉતરી જઈને જય મેળવ્યો."

એ પ્રમાણે પ્રદેશમાં ગમન કરવાને અર્થે કશી પ્રકારનો બાધક હોય એવું કાંઈ જ જણાતું નથી. પોતીકો ધર્મ સાચવી જાહાં જાય તાંહાં માંગળીક જ છે; જેમકે ઉપર કહેલું છે, કે, "સબી ભુમી ગોપાલકી" તેમ સર્વ ભુમી પરમેશ્વરે નિર્માણ કરી છે એમાં કશી પ્રકારનો બાધક રાખવો એ સમજુ માણસને ઘટારત નથી."*

નવો દારૂ જુના શિશામાં પડતાં જેમ ધડાકો થવા પામે તેમ આ નવીન વિચારોની હિન્દુ સમાજ ઉપરની અસર–પ્રત્યાઘાત–ઉશ્કેરણીભરી, પ્રતિબંધવાળી અને ગતાનુગતિક જણાઈ હતી. જે પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી હતી તેને બુદ્ધિપૂર્વક સમજવા કે તપાસવાનો પ્રયત્ન સરખો સંરક્ષણવાદીઓ તરફથી થયો નહિ પણ એ સુધારાથી મર્યાદાનો લોપ થાય છે, અને જ્ઞાતિનો નાશ થશે એવી દહેશતની દલીલ કરી, તેમણે પુરાણા અને જડ જ્ઞાતિના ચોકઠાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવામાં સલામતી જોઈ હતી. પણ એ રીતિ નીતિ વિઘાતક હતી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રગતિને રૂંધનારી હતી. આપણા સ્મૃતિકારોએ સમયાનુસાર સમાજ સ્થિતિને બંધબેસતા અને અનુકૂળ ફેરફાર અને સુધારા પૂર્વે દાખલ કર્યાનાં પ્રમાણો સ્મૃતિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે, અને એ પ્રમાણે વર્તવું એ જ ડાહ્યો માર્ગ છે, એમ સમજુ અને વિચારવંત લોક અવશ્ય કહેશે.

કવિ દલપતરામે, ઉપર ઉતારેલી પંક્તિઓમાં સમુદ્ર પ્રયાણને અનાદિ રીત વર્ણવી છે, અને ગુજરાતીઓની સ્થિતિ સુધારવા વીર નર્મદાશંકરે એમના એ મનનીય લેખમાં, વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી, કેળવણી માટે કહ્યું હતું, કેઃ—

"દેશાટણ થવાં જોઇએ, જેથી ઘણું ઘણું જોવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય અને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે."*

એ પ્રમાણે બુદ્ધિવર્ધક સભા સન ૧૮૫૧ માં મુબાઈમાં નવા વિચારના પ્રચાર અર્થે તેમ વિચાર વિનિમય અને ચર્ચા સારૂ ખાસ સ્થપાઈ હતી; તેની સમક્ષ સન ૧૮૫૬ માં કરસનદાસ મૂળજીએ 'દેશાટન' વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો; અને તે નિબંધની યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા વિષે મહીપતરામનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે. તેઓ લખે છે,

"નિબંધની ભાષા મુબાઇની ગુજરાતી છતાં લખનારાના જુસ્સાએ કરીને અસરકારક હતી. શ્રોતાઓમાં કેટલાકના મન ઉશકેરાયાં, અને લાગ આવે તો દેશાટણ કરવાની ઉત્કંઠા કોઇકને થઈ. નિબંધ નાનો છે પણ તે રચનારનો ઉમંગ, સ્વદેશ પ્રીતિ, જ્ઞાન અને વિષય ગોઠવવાની શક્તિ દેખાડે છે." અને વધુમાં ઉમેરે છે, કે, "બુદ્ધિવર્ધક સભાની દરેક બેઠકમાં તો ઘણું કરીને સભાસદો તથા કેટલાક બીજા તરૂણો આવતા; પરન્તુ કોઈ કોઈ પ્રસંગે મુંબાઇના શેઠ સાહુકારોને ચીઠીઓ વડે આમંત્રણ કરી તથા ખાનગી મળી બોલાવતા. કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટણ વિષેનો રસાલો વાંચવાને દિવસે એમ કર્યું હતું, તેથી શેઠીઆ વગેરે નાના મોટા ઘણા માણસ સાંભળવા આવ્યા હતા."+

જિજ્ઞાસુએ તત્કાલીન લોકસ્થિતિ અને લોકલાગણી સમજવા એ આખો નિબંધ વાંચવો ઘટે છે; અમે તો ખપપુરતો, સમુદ્ર પ્રયાણ પર ભાર મૂકતો તે નિબંધના ઉપસંહારનો થોડોક ભાગ આપીશું, જેમાં તેનો સાર આવી જાય છેઃ—

"પુર્વે જયપુરનો રાજા માન, દેશ જીતવાને નીકળ્યો ત્યારે જીતતો જીતતો અટક નદી સુધી પોંહોંચ્યો તારે, વાહાણ હોડી વગેરે સામાકાંઠા વાળાએ સરવે બંધ કર્યા ત્યારે રાજા માન પોતે બોલ્યો કે—દોહા

સબી ભૂમી ગોપાલકી યામે અટક કહા,
જ્યાકે મનમે ખટક હૈ સોઇ અટક રહા.

---

* નર્મગદ્ય પૃ. ૯૯.

+ કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૪.

એવું કહીને એધડક ઘોડા નદીમાં નાંખ્યા અને પેલે પાર ઉતરી જઇને જય મેળવ્યો."

એ પ્રમાણે પ્રદેશમાં ગમન કરવાને અર્થે કશી પ્રકારનો બાધક હોય એવું કાંઈ જ જણાતુ નથી. પોતીકો ધર્મ સાચવી જાહાં જાય તાંહાં માંગળીક જ છે; જેમકે ઉપર કહેલું છે, કે, " સભી ભુમી ગોપાલકી " તેમ સર્વ ભુમી પરમેશ્વરે નિર્માણ કરી છે એમાં કશી પ્રકારનો બાધક રાખવો એ સમજુ માણમને ઘટારત નથી." *

નવો દારૂ જુના શિશામાં પડતાં જેમ ધડાકો થવા પામે તેમ આ નવીન વિચારોની હિન્દુ સમાજ ઉપરની અમર-પ્રત્યાઘાત-ઉશ્કેરણીભરી, પ્રતિબધવાળી અને ગતાનુગતિક જણાઈ હતી. જે પરિસ્થિતિ ઉદ્દભવી હતી તેને બુદ્ધિપૂર્વક સમજવા કે તપામવાનો પ્રયત્ન સરખો સંરક્ષણવાદીઓ તરફથી થયો નહિ પણ એ સુધારાથી મર્યાદાનો લોપ થાય છે, અને જ્ઞાતિનો નાશ થશે એવી ફ્હેશતની દલીલ કરી, તેમણે પુરાણા અને જડ જ્ઞાતિના ચોકઠાને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવામાં સલામતી જોઈ હતી. પણ એ રીતિ નીતિ વિઘાતક હતી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રગતિને રૂંધનારી હતી. આપણા સ્મૃતિકારોએ સમયાનુસાર સમાજ સ્થિતિને બંધબેસતા અને અનુકૂળ ફેરફાર અને સુધારા પૂર્વે દાખલ કર્યાનાં પ્રમાણો સ્મૃતિ ગ્રંથોમાથી મળી આવે છે, અને એ પ્રમાણે વર્તવું એ જ ડાહ્યો માર્ગ છે, એમ સમજુ અને વિચારવંત લોક અવશ્ય કહેશે.

આપણે હવે મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ.

મન ૧૮૫૬ માં જુનું બોર્ડ ઑફ એજ્યુકેશન બધ પડી મુબાઈ સરકારે જુદું કેળવણી ખાતુ સ્થાપ્યુ હતુ, તે મુબાઈ ઇલાકામાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી પર દેખરેખ ગખતુ અને વહિવટ કરતું, શરૂઆતમાં અંગ્રેજી સ્કુલો મ્હોટા શહેરોમાં નિકળેલી; પણ પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અર્થે તાલુકાઓમાં નિશાળો કાઢવા તજવીજ થયલી, એટલુજ નહિ પણ સારા અને અનુભવી શિક્ષકો મેળવવા પ્રયાસ કરવામાં આવતો; પણ તેમાં અડચણુ પડયા કરતી, તે લક્ષમાં લઈને તે મમયના કેળવણી ખાતાના વડાએ ખાતામાંથી એકાદ બાહોશ અને બુદ્ધિશાળી શિક્ષકને ઇગ્લાંડ મોકલવાનો વિચાર કર્યો કે જે શિક્ષણુપદ્ધતિનો અનુભવ લઈ આવે અને પાછા આવ્યા બાદ અહિં ટ્રેનિંગ સ્કુલ ચલાવે. તેથ

* દેશાટણુ વિષે નિબંધ પૃ. ૮૭.

ઉપરની મુશ્કેલી દૂર થાય અને ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોની ચાલુ ભરતી થયા કરે. કરણઘેલાના કર્તા નંદશંકર કેળવણી ખાતામાં જાણીતા તેમ અગ્રેસર હતા, તેમના ઉપર ખાતાના વડાની નજર વળી; અને તેમને તે વિષે સમજ પાડી, એ યોજનાના લાભ દર્શાવ્યા; પણ નંદશંકરે સાંસારિક અડચણોને વશ થઈ, પરદેશગમન કરવા પોતાની અશક્તિ બતાવી અને તેનું કારણ, નંદશંકર ચરિત્રના કર્તાના શબ્દોમાં કહીએ તો, "માતા વૃદ્ધ પિતાએ રોવા માંડ્યું કે, 'હું તને વિખુટો નહિ મૂકું;' સાસરીયાં પણ બહુ જૂના વિચારનાં. ઘરમાં કંઈ દ્રવ્ય નહિ; કંઈનું કંઈ થાય ને ભવિષ્યમાં સાસરાવાળાં જોડે ટંટો રાખીએ તે કેમ પરવડે? જવાનું મન તો ઘણું પણ ના કહેવી પડી."[૧]

ખાતામાં તેમના પછી બીજે નંબરે મહીપતરામ હતા. હોપ વાચનમાળાના કામ સારૂ તે અમદાવાદ આવેલા હતા. પ્રસંગોપાત હોપ સાહેબે ઈંગ્લાંડની નૉરમલ સ્કુલો વિષે વાત કરતાં તેમને જણાવ્યું કે "ત્યાંનો સુધારો અત્રે આણવો જોઇએ. નિશાળો ચલાવનારા મહેતાજી કેળવાયલા ન હોય ત્યાં લગી કેળવણી આપવાનું કામ સારૂં ચાલી શકે નહિ માટે તમે ત્યાં જઇને ભણાવવાની યુક્તિઓ શીખી આવો. તમારા ખરચનો બંદોબસ્ત હું કરીશ."[૨]

કોઈપણ વ્યક્તિને લલચાવે એવી એ માગણી હતી; પણ તે સ્વીકારવામાં તે વખતે જોખમ પણ એટલું મ્હોટું હતું. પરદેશગમનને જ્ઞાતિ સાંખી લે એવી પરિસ્થિતિ નહોતી; અને જ્ઞાતિ બહિષ્કારનો ત્રાસ એટલો બધો હતો કે એ વિચારે ભલભલો બહાદુર પુરુષ પણ હિંમત ખુવે. કદાચ તે હા પાડે તો ઘરની પત્ની તેની સામે વાંધો લે, તે જાણીને માબાપ કકળી ઉઠે અને વળી સગાંવહાલાં આડે આવે. સુભાગ્યે મહીપતરામને એમના જેવાં અડગ નિશ્ચયવાળાં અને પતિપરાયણ પત્ની મળ્યાં હતાં; અને તેમનું પ્રોત્સાહન એમને મળ્યું ન હોત તો વખતે એ યોજના પડી ભાંગત. પાર્વતીકુંવરને ચઢાવી મહીપતરામનો પ્રવાસ અટકાવવા પ્રયત્ન સુદ્ધાં થયા હતા; પણ એ ભલાં બાઈ મક્કમ જ રહ્યાં હતાં; તેમણે કશા ભયને કે ત્રાસને ગણકાર્યો નહોતો. એટલું જ નહિ પણ મહીપતરામનું મન પિગળી જાય તેવે પ્રસંગે તેમને હિમ્મત આપનાર તેમનાં પ્રિય પત્ની પાર્વતીકુંવર

---

૧ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૪૧.
૨ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૪૨.

એકલાં હતાં. એ રીતે એ સમયનું સ્ત્રી માનસ વિચારીએ તો મહીપતરામ કરતાં પણ એમને વિશેષ ધન્યવાદ ઘટે છે. કેમકે તેમને જે કષ્ટ વેઠવાં પડેલાં તે સામાન્ય પ્રતિના નહોતાં. એ વિપત્તિના દિવસોનું વર્ણન કરતાં મહીપતરામે લખ્યું હતુ કે—

"એ સતીએ પોતાની વિશેષ લાયકી તો હવે પછીના લગભગ બાર વર્ષમા દર્શાવી. એ લાંબી મુદત સુધી હમારાં સગાંવહાલાં અને નાત જોડે હમારો જમવા જમાડવાનો તથા બીજો વ્યવહારવહેવાર બંધ રહ્યો. તથાપિ એ સન્નારીએ તેનો ખેદ કર્યો નહિ, એમાં જગએ ગેરઆબરૂ માની નહિ. એ બાબત તેણીએ કોઈ દિવસ ઘરમાં કંકાસ કર્યો નહિ; અને એકે આંસુ પાડ્યુ નહિ. આ સંકટમાં મને મોટું સુખ એ બાઈની તરફનું હતું. એનામાં આ હિંમત એના બાપની ઉતરી હતી એ બાર વરસમાં અમને ઘણી આપદા પડી. એ અડચણોની પીડાથી લોકનાં જેગ જેવાં વચન સાંભળવાની પીડા વધારે હતી. બીજી નાતો કરતાં નાગરી નાતમાં સભ્યતા વધારે હોવાથી હમારા મ્હોડે ચઢી કોઈ કહેતુ નહિ, પરન્તુ પૂઠ પાછળ હમારા ઉપર કડવા શબ્દોનો વરસાદ વરસતો. હવે એના છોકરાને કન્યા મળશે નહિ, એનો જન્મારો ખરાબ થયો, ને ફેરો અફળ ગયો. વિલાયત જઈ આવેલા માણસને નાતમાં કદી લેવાય નહિ, એનાં છોકરાં રઝળશે. એને દીકરીઓ અવતરશે તેને કોઈ લેશે નહિ. આવા વચનો તો મુકાબલે નરમ હતાં. એથી વધારે કઠણ જે સાભળતાં માથાથી પગ સુધી ઝાળ ઉઠે એવી બોલીથી, ગાળથી અને ભાણેજ઼ાદિક સગાંના રડવાથી

યોગ મેળવ્યો. ઈશ્વર એમને સહાય થાઓ. આપણા ગુજરાતીમાં તેમાં ખસુસ કરી નાગરમાં એમનું મુખ્ય નામ લેવા ઘટારત છે. આ મત જુના વહેમી લોકના વિચારથી ઉલટો છે પણ વિચારશીલ વિદ્વાનો છે તે સાંભળી રાજી થયા વિના નહિ રહે. "*

એમના સુધારક મિત્રોએ મહીપતરામના ઈંગ્લાંડના પ્રવાસને સહર્ષ વધાવી લીધો હતો, તા. ર૭મી માર્ચે તેઓ ઈંગ્લાંડ જવા નિકળ્યા ત્યારે પાલવા બંદરે તેમને વિદાય કરવા હાજરી આપી હતી; અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ પણ તેમને પડખે ઉભા રહ્યા હતા. તેઓમાં ભોળાનાથ અગ્રપદ લે છે. જ્ઞાતિ બહાર મૂકાઈને મિત્રની ખાતર અનેક સાંસારિક મુશ્કેલીઓ અને જ્ઞાતિત્રાસ લાંબા સમય સુધી તેમણે વેઠયો હતો પણ તેમના સિદ્ધાન્તમાંથી તેઓ લેશમાત્ર વિચલિત થયા નહોતા.

સ્ટીમર પર ખાવાપીવાની અડચણ ન પડે તે સારૂ એક માસ ચાલે એટલું ભાથું પાર્વતીકુંવરે સાથે બંધાવ્યું હતું, અને ઈંગ્લાંડના વસવાટ દરમિયાન રસોઈ સારૂ એક ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણને તેઓ સાથે તેડતા ગયા હતા; અને વળી વહાણમાં ઉતારૂઓ સાથે એક મેજ પર ન જમતાં પોતાના સુવા બેસવાના કેબીનમાં જ સાથે આણેલું ભાથું ખાતા હતા. એ પ્રમાણે શુદ્ધિ જાળવવા પૂરેપૂરી દરકાર કરી હતી.

વર્ષ દિવસે દેશમાં પાછા આવતાં મિત્રમંડળમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો, અને તે પ્રસંગનું વિવેચન કરતાં મહીપતરામે લખ્યું છે, કે "હું વિલાયતથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા મિત્ર ભાઈ ગંગાદાસ કિશોરદાસે મને સત્કાર કરવાને મહેનત કરી અને ભલા માજી વકીલ ધીરજલાલ મથુરાંદાસે તથા સજ્જન વિદ્વાન દાક્તર ભાઉ દાજીએ મારે માટે સદ્ગૃહસ્થોને નોતરી ઓચ્છવ કર્યો.×

નાગર જ્ઞાતિને એમનો એ પ્રવાસ પસંદ પડયો નહોતો અને તે રોષે ભરાયા હતા એ બિનાથી મહીપતરામ પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા, અને તેમને ઉકેરણીનું કારણ નહિ આપવા ખાતર તેઓ સુરત આવી પોતીકા ઘેર નહિ ઉતરતાં, પડોશમાં જે ઘર ખાલી હતું તેમાં તેમણે વાસ કર્યો હતો. તેઓ માનતા હતા, કે "વિલાયત જવા માટે ન્યાતબહાર રહેવું એમાં

* ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર, પૃ.
× મહીપતરામ ચરિત્ર ,,

આબરૂ છે, ને તેથી પડતા સંકટ અને અપમાન સહન કરવા એમાં પણ સુખ અને લ્હાણુ છે."*

તોપણુ એમની કસણી થવામાં મણા રહી નહોતી. કોઈ ભારે ગુન્હેગાર કે ચેપી રોગથી પીડિત મનુષ્ય પ્રતિ જનસમુહ વર્તે તેમ પરદેશ ગમન કરવા બદલ મહીપતરામથી સૌ કોઈ દૂર રહેતુ, જ્ઞાતિ તેમને તરછોડે એ લાગણી આપણે સમજી શકીએ, પણ એક ચાકર તેમની નોકરી કરવા સુદ્ધા તૈયાર ન હોય અથવા ઘરધણી તેમને ઘર ભાડે આપવા નાખુશ હોય કે આનાકાની કરે એ અપમાનજનક જણાય એ સ્થિતિમાં મૂકાતા દિલને ભારે સંતાપ થાય, ગમે તેવો દૃઢનિશ્ચયી પુરુષ પણ હતાશ થાય મહીપતરામે એમની એ હાડમારીનુ અને વિપત્તિનુ વર્ણન વેધક શબ્દોમાં વર્ણવ્યુ છે:

"પ્રથમ કોઈ શૂદ્ર પણ ઘરધંધો કરવાને અમારે ઘેર ચાકર ન રહ્યો તેથી સુરતથી અમે ચાકર વગર નિકળ્યા" અને લોકપણ તેમની ઠેકડી કરવામાં પાછુ પડતું નહિ સુરતમાં બહાર નિકળતા ત્યારે લોકો પણ મહીપતરામને "જોવાને બારણે કે બારીએ દોડી જતા, અને તેમના તરફ આંગળીઓ થતી આ વિલાયત જઈ આવ્યા ! વાહ ! જુવોને શીકલ તો વિલાયત જવા જેવીજ છે ને ! જાણે વિલાયતી વાદરું ! આવા આવા મરડના શબ્દો મહીપતરામને કાને પડતા, પણ તેની દરકાર કર્યાં વિના મહીપતરામ આડુઅવળુ જોયા વિના પોતાને ઠામે સીધે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા"[1]

તેઓ સ્વભાવના ક્રોધી હતા, અને આ માર્મિક વચનોનો માર કોઈ પણ શાન્ત પુરુષને ઉશ્કેરી મૂકે અને અશાન્ત બનાવે મહીપતરામ ઉપર એની અસર થતી, તે દેવ નહોતા, પણ તેમણે "તે લાગણીને સામાજિક અનેક કાર્યોમાં પોતાનુ મન પરોવી દબાવી દેવાની ટેવ પાડી હતી ને એથી જ એમનુ શરીર ટકી રહ્યુ હતુ એમને સ્થાને કોઈ નબળા પાતળા મગજનો પુરુષ હોત તો તેવા અસહ્ય આઘાતથી ક્યારનો ગમશરણુ થઈ ગયો હોત"[2]

પરન્તુ તેમની કસોટી હજે પૂરી થયેલી હતી સુરતથી પાછા નોકરી પર ચઢ્યાને થોડો સમય વિત્યો હશે એટલામાં મહીપતરામના પિતા રૂપરામના મૃત્યુના સમાચાર તેમને મળ્યા, તે વખતે ઘરમાં પુત્ર માંદો હતો, તેમ

* મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૫૭
૧ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૫૮
૨ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૬૦

છતાં તેઓ તેને લઈને સુરત જઇ પહોંચ્યા. જ્ઞાતિરોષનો અગ્નિ અત્યાર સુધી ધુંધવાયા કરતો હતો, તે આ અવસરે પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠયો. જ્ઞાતિમાં હંમેશ પક્ષબળ જબરૂં કાર્ય કરે છે. મહીપતરામના મિત્રોએ તેમને જ્ઞાતિબહાર મૂકવાનો ઠરાવ બહુમતિથી ઉડાડી મૂકયો પણ નાગર બ્રાહ્મણ પક્ષમાં તે લઘુમતિ વર્ગ જઈ ભળ્યો; અને એ વિરોધી પક્ષે એવો ફતવો કાઢયો કે મહીપતરામના ગોરે તેમના દશમા, અગીઆરમા, બારમા અને તેરમાની. ક્રિયા કરાવવી નહિ અને એમ જાહેર કર્યું, કે 'જે કોઈ મહીપતરામને ઉત્તરક્રિયા કરાવશે તેને ન્યાતબહાર મૂકવામાં આવશે.' મહીપતરામ જબરી મુશ્કેલીમાં મૂકાયા; તેનો તોડ નિકળે એમ નહોતો તેથી એમના કાકાને એ ઉત્તરક્રિયા કરવાનું સોંપી તેઓ અમદાવાદ પાછા ફર્યા હતા. તે પ્રસંગ વિષે મહીપતરામે પોતે જણાવ્યું છે કે "મ્હારા સંકટનો કરૂણમાં કરૂણ આ સમય હતો."[3]

આ પિતૃઋણ પોતે ફેડી ન શક્યા તેથી મહીપતરામના દિલમાં ડાઘ રહ્યો હતો, એટલે રૂપરામની સંવત્સરી આવી પહોંચતાં અમદાવાદમાં, ધોળકાના તેમજ શહેરના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને નિમંત્રી, પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, શ્રાદ્ધ કરાવ્યું અને સંતોષ માન્યો. પણ સુરતની ન્યાતનો ઝઘડો ઉભેલો જ હતો. "સાત સાત વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં ને મહીપતરામરૂપી કજીઓ ન્યાતમાં ચાલ્યા કર્યો, આવા કજીઆથી ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુકવર્ગ બંને કંટાળ્યા હતા. મમત પણ ઓછો થયો હતો. તેમ મહીપતરામ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને કબૂલ હતા. દરમિયાન સમાધાની માટે પ્રયાસ થતા શાસ્ત્રનો આધાર રજુ થઈ, પ્રાયશ્ચિત્ત કરે મહીપતરામને જ્ઞાતિમાં લઇ શકાય એ વિષે એકમત થતાં મહીપતરામે, તે પછી પોતાને જ્ઞાતિમાં લેવા નીચે મુજબ પત્ર લખી મોકલ્યો હતોઃ—

"સુરતના નાગર બ્રાહ્મણ વડનગરા સુરતી કુંકણા સમસ્તને વિનતિ કે હું કેટલાંક વર્ષ ઉપર ઈંગ્લાંડ જઇ આવ્યો છું તે બાબત મારે કુટુંબ સાથે સુરતમાં સ્વજ્ઞાતિ બ્રાહ્મણોની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થવું એવો કેટલાક નાગરોનો આગ્રહ છે અને તે મુજબ કરવું હું ખુશીથી કબુલ કરૂં છું. માટે કૃપા કરીને મને કુટુંબ સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવશો તો ઉપકાર થશે, ને તેનો ખર્ચ હું ખુશીથી કરવા તૈયાર છું. સંવત ૧૯૨૩ ના ભાદરવા ૧૦ વાર રેવેઉ તા. ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૭.

(સહી) મહીપતરામ રૂપરામ"*

3 મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૬૨.

* સત્યનિરૂપણ પૃ. ૩.

તે ઉપરથી મહીપતરામને દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી ન્યાતમા પંક્તિ આપી હતી, આ વખતે મહીપતરામને વેદમૂર્તિ બ્રાહ્મણોને ગૌદાનમાં રૂ ૧૫૦૦) (પંદરસો) આપવા પડયા હતા.

સનાતનીઓના મનનુ આ પ્રમાણે સમાધાન કરવામા આવ્યુ એટલે સુધારાવાળા મહીપતરામ ઉપર છેડાઈ પડયા, અને એમના એ કૃત્ય બદલ તેમને ઉધડે હાથે લીધા. કવિ નર્મદાશકરે 'ડાંડીયા'મા તેમની સખ્ત ખબર લઈ નાખી હતી, એક સુધારક તરીકે એ બનાવનો ખુલ્લા દિલે ખુલાસો કરવો એ મહીપતરામનુ કર્તવ્ય હતુ, તેથી તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતુ એક નિવેદન તેમણે પોતાની સહીથી 'નેટીવ ઓપીનીઅન' પત્રમા મોકલી આપ્યુ, તેનો સારાશ નીચે પ્રમાણે હતો —

" વિલાયત જતા પહેલા મે મારી ન્યાતિના લોકોને કહ્યુ હતુ કે શાસ્ત્રોમા પ્રાયશ્ચિત્ત નિકળશે તે કરીશ ઇગ્લાડ અથવા કોઈ પણ દેશમા જવાનુ પાપ છે એ હુ માનતો નથી, મે જે પ્રાયશ્ચિત કીધુ છે તે મારી મંડળીમા દાખલ થવા કીધુ છે મારા અંતઃકરણને એ સાથે સબધ નથી અને જે લોકો એમ કહેતા હતા કે શાસ્ત્રોમા પ્રાયશ્ચિત છે જ નહિ તેમને મે ખોટા પાડયા છે "[1]

મહીપતરામનુ ઉપલુ નિવેદન વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ થતા, મહા મુશ્કેલીએ ભિક્ષુકવર્ગને મનાવ્યા હતા, તેમનો ક્રોધાગ્નિ વધારે જોસભેર પ્રકટી ઉઠયો, શ્રી ભાનુસુખરામ મહેતા એ પ્રસગને ઉલ્લેખતા લખે છે,–

"તાપીપ્રસાદ દેસાઈએ દીનમણીશકર શાસ્ત્રીને યુક્તિપ્રયુક્તિથી સીસામાં ઉતાર્યા હતા તે કોપાયમાન થયા અને મહીપતરામનો જવાબ વાચતાની સાથે તાપીપ્રસાદને ત્યા જઈ તેમની આગળ એમણે છાપુ ધર્યું અને કહ્યુ કે જુઓ આ તમારો મહીપતરામ. જે મહેનત કરીને કર્યું હતુ તેના ઉપર એણે ધૂળ નાખી એવા કૃતઘ્નિ પુરુષનો પક્ષ લેવડાવી તમે અમારુ નાક કપાવ્યુ, અમે હવે શી રીતે અમારુ મ્હો લઈને ફરીશુ. સૌ કોઈ અમને ધિક્કાર કરશે એવા એવા અમલ્ય શબ્દો કહી પોતાનો રોષ ઉતાર્યો. આથી તાપીપ્રસાદને પગથી માથા સુધી ઝાઝ ચઢી અને માજનુ મેળવી મહીપતરામને ફરીથી ન્યાત બહાર મૂક્યા. મિત્રોએ કરેલી મહેનત ઉપર પાણી ફરી ગયુ, એટલુ જ નહિ પણ દુરાગ્રહે જન્મ લીધો."[2]

---

૧ સત્યનિરૂપણ પૃ. ૨૦

૨ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૭૨

વિધિનુ એ બાબતનો વિચાર કરવાનો જ નહોતો, અને કોઈને એ સભામા પૂછવા જવાનુજ નહોતુ તેથી રા બા મનુભાઈ નદશકર તથા રા. રા વિનાયક નદશકરના જ્યેષ્ઠ બન્ધુ રા રા માર્કંડગવ નદશકરે પોતાના ગોર શુકલ રામચદ્ર ગગાશંકરને બોલાવીને ઉપલી વિધિએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા કહ્યુ ગોરે પ્રાયશ્ચિત કરાવવા કબૂલ્યુ પણ પોતાની જ્ઞાતિ માટે રૂ. ૩૦૦૦) માગ્યા રા માર્કન્ડરાવે તેમને સમજાવ્યા કે ગૃહસ્થ ી આખી જ્ઞાતનો અભિપ્રાય આવડી મ્હોટી રકમ આપનાની સખત વિરૂદ્ધ છે, અને તેથી એ રકમ તેમનાથી પોતાની જ્ઞાતિ વિરૂદ્ધ થઇ આપી શકાય નહિ છતા શુકલ રામચદ્ર ઉપર દર્શાવેલી મ્હોટી રકમને વળગી રહ્યા અને પોતાની જ્ઞાતિ મેળવી તેની સમ્મતિથી યોગ્ય પગલા ભરવાની પોતાની ફરજથી બેદરકાર રહ્યા '×

કારણ કે તેમા વાધો માત્ર નિષ્ક્રયનો હતો

આમ બ્રાહ્મણ વર્ગનો અંગત સ્વાર્થ જ એ જ્ઞાતિ ઝઘડો લબાવવામા જવાબદાર માલુમ પડશે, તેમ જ્ઞાતિનો જોરાવર પક્ષ પણ પ્રસગ આવે નબળા પક્ષને હફાવવા ને નીચે પાડવા થોડો પ્રયાસ કરતો ન હતો

સુરતનો એ ઝઘડો અમદાવાદમા પણ ઉદ્ભવ્યો હતો અને તેના છાંટા છેક ભાવનગર સુધી ઉડયા હતા, એમ નીચેના પ્રસગ ઉપરથી સમજાય છે

' મહિયાવાડમા ભાવનગરના નાગરો મહીપતરામના કૃત્ય પ્રતિ ઘણા વિરુદ્ધ હતા ભાવનગરમા નાગરોનુ જ પ્રાબલ્ય હતુ એ સમયે ભાવનગરના દિવાન ઉદયશંકર ઓઝા જે ગગા ઓઝાને નામે મશહૂર છે તે હતા એ નામાકિત પુરૂષ ધર્મચૂસ્ત, જૂના વિચારવાળા, આચાર વિચાર પાળનારાળા હતા એટલે એ વિરુદ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજ્યમા એમની સત્તા રાજાના જેવીજ, એ બીજા રાજા હતા એમ કહીએ તો કાંઈ બાધ આવે એમ નથી એવુ બન્યુ કે, ઘોઘામા સરકારી અગ્રેજી નિશાળના માસ્તર સુરતના રહીશ વડનગરા નાગર અને વળી મહીપતરામના મગધી હરદેવરામ નામે હતા. સુરતની નાગરી ન્યાતમા સમુદ્રપ્રયાણ વિરેનો ટટો ચાલતો હતો તે સર્વને વિદિત હતુ, તે છતા ઘોઘાબદરના કેટલાએક નાગર યુવાનોએ એ માસ્તરને ત્યા ચા પીધી ભાવનગરના નાગરનુ અમલ ઘોઘા બદરને તેથી તેમના ઘર પણ ત્યાજ

× સુરત નાગર નીચાન પ્રાયશ્ચિત રહસ્ય પૃ ૧૧

હતાં. એથી ભાવનગરના નાગરોના જુવાનીઆ નાગર બાલકોએ માસ્તરને ઘેર જઇ ચા પીધી એ તેમણે ઘણું અનિષ્ટ કાર્ય કર્યું એવું લાગ્યું. એથી તેમને ગ્લાનિ થઈ. વિલાયત જવામાં કોઈપણ પ્રકારનું પાતક નથી એવો માસ્તર હરદેવરામનો અભિપ્રાય હતો, છતાં લોકાચારને તથા ન્યાતના ધારાધોરણને માન આપી વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો ન્યાતમાં પાછા લેવાને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ નથી એવું તેમનું મંતવ્ય હતું. મહીપતરામે એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું ને સુરતની નાગરી ન્યાતે સમાધાન કરી તેમને ન્યાતમાં પાછા દાખલ કર્યા હતા. તો પછી સુરતના નાગરો સાથે ખાવા પીવાનો વ્યવહાર રાખવામાં કોઇપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી એવું માની યુવાનોએ ચા પીધી. આથી ગગા ઓઝા કોપ્યા, અને તેમણે દરબારી શાસન છોડયુ કે કોઇપણ નાગર હરદેવરામની નિશાળે ભણવા જશે તેને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવશે; માટે કોઈપણ નાગર છોકરાએ તેની નિશાળે જવું નહિ. વિશેષમાં તેમણે એવું પણ જાહેર કર્યુ કે પાદરીની નિશાળે ભણવા જવાને માટે પ્રતિબંધ નથી. દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી સમસ્ત નાગર વર્ગે મહીપતરામને નાગર ન્યાતમાં દાખલ કર્યા હતા એ તો જગજાહેર હતું. હરદેવરામ માસ્તર વિલાયત ગએલા નહોતા, એ કાંઇ ન્યાત બહાર નહોતા, પરન્તુ તે સુરતના નાગર ગૃહસ્થ હતા એટલે સુરતની નાગરી ન્યાતે જે મહાપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત કદાપિ હોઈ શકે નહિ તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું એ તેમને મન અયુક્ત થયેલું લાગેલું હશે. તેથીજ સુરતના નાગરને પાદરી જેવી યવન જાતિના કરતાં પણ હલકો માન્યો, ને પાદરીને ત્યાં ઢેડા વગેરે વગેરે શદ્રોનો સંસર્ગ હોય તેને તેણે નાગરના કરતાં ઉચ્ચ ગણ્યા. આનું કારણ માત્ર મમત. સિંધુ નદીના કાંઠે આવેલું અટક શહેર નાગરોને ને હિન્દુઓને વિદેશ જતાં અટકાવવાનેજ રચપાયેલું હોવું જોઇએ. અટકને ઓળંગીને જાય તેને માટે કટક ચઢે. એવું કટક ગગા ઓઝાએ માસ્તર હરદેવરામ સામે ચડાવ્યુ."*

છતાં તાજુબીભર્યું એ છે કે સદરહુ ગૃહસ્થે કરસનદાસકૃત "ઇગ્લાંડના પ્રવાસ"ની ૨૦ પ્રતો ખરીદી હતી; તે ઉત્તમ પુસ્તક હતું અથવા તો એક પ્રવાસનું પુસ્તક હતું તે નિમિત્ત એ પુસ્તક લેવાનુ નહોતું, પણ તેને ઉત્તેજન આપવા મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની ભલામણ હતી. એ ઉપરથી ગુજરાત શાળાપત્રમાં ટકોર કરતા મહીપતરામે લખ્યું હતું કે,"

* મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૭૬, ૭૭, ૭૮.

"માત્ર ભાવનગર સંસ્થાનના કારભારીઓએ મદદ કરી છે. રાજા સાહેબ પાસે ટીપમાં ૨૫ નંગ ભરાવ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ મુખ્ય દીવાન, મુખ્ય કારભારી અને તેમના કુટુંબનાં ૬ માણસો મળી ૩૪ નંગ ભર્યાં છે. આ શ્રીમંત જોરાવર ને તે વારે કુલ અખત્યારી કામદાર વડનગરા નાગર કુટુંબ, મારી સામે થવામાં આગેવાન હતુ. તેમ છતાં મારા જેવુંજ કામ કરનારને આમ ઉત્તેજન આપે તેનું કારણ શું હશે? એમના મનમાં એમ તો નહિ હોય કે વાણીઆ વિલાયત જાય તો ચિંતા નહિ, માત્ર બ્રાહ્મણે ન જવું? વિલાયતની મફર કરવાથી પાપ લાગે છે એવું તેઓ માનતા હોય તો ને પાપ કરનારને ઉત્તેજન શા સારૂ આપે? પાપ કરનારની મદદ કરનારને પણ પાપ લાગે છે. આ વિરૂદ્ધ વર્તણુંકનો ખુલાસો મને સૂઝતો નથી."+

સમુદ્ર પ્રયાણ એ ભયંકર ગુન્હો છે, એ માન્યતા હજી તદ્દન નાશ પામી નથી એ આપણી દુર્દશા દર્શાવે છે. સન ૧૯૧૦ માં કાશીમાં અગરવાળ જ્ઞાતિમાં, પરદેશ ગમન નિમિત્ત જ્ઞાતિ બહિષ્કારનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો હતા અને તે મામલો કોર્ટે ચઢયો હતો; ઘણા દિવસો સુધી તેની સુનાવણી થઇ હતી; જાણીતા ધાગશાસ્ત્રીઓ રોકવામાં આવ્યા હતા; છેવટમાં વિદ્વાન ન્યાયાધિશે પરદેશ ગમનની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો હતો, તેના સમર્થનમાં નીચેના મુદ્દાઓ નોંધ્યા હતાઃ—

"(૧) આ કલિયુગમાં પણ વૈશ્યને સમુદ્ર સફરનો પ્રતિબંધ નથી. (૨) મ્લેચ્છનું અન્ન ખાવું એ પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે એવો દોષ છે અને જે માણસ એવું ભોજન કરે તે જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પણ અવ્યવહાર્ય રહેતો નથી. (૩) પતિતની સાથે સંસર્ગ રાખનારને જ્ઞાતિ બહાર કરવો તે આ કલિયુગમાં સંપૂર્ણ કાયદા વિરૂદ્ધ છે. (૪) હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે કાયદા વિરૂદ્ધ કોઈ માણસને જ્ઞાતિ બહાર કરવો એ સજાથી શિક્ષા થઈ શકે એવો ગુન્હો છે.

(જુઓ યમસ્મૃતિ સમુચ્ચય પાનું ૧૧૯.)

त्यजन्तो पतित बंधून दंड्या उत्तम साहसम्

"પતિત ન હોય એવા પોતાના સગાને જે તજી દે તેને રાજાએ ભારેમાં ભારે દંડની શિક્ષા કરવી." પ્રતિવાદીએ પોતાના જ્ઞાતિબંધુ

+ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૭૮, ૭૯.

એટલે વાદીને કાંઈપણ મજબ્બ કારણ વિના તજી દીધો છે કારણ કે વાદી પ્રાચીન અથવા અર્વાચીન એકે હિન્દુ કાયદાથી પતિત નથી. તેથી પ્રતિવાદી દંડય અથવા શિક્ષા કરવી જોઇએ એવો માણસ છે. તે દેશી રાજ્યમાં રહેતો હોત તો વાદી જે જ્ઞાતિ બહાર મૂકાવાને લાયક નહોતો તેને જ્ઞાતિ બહાર કરવામાં જે ગેરકાયદે કામ તેણે કર્યું છે તે માટે તેને શિક્ષા થાત એ નક્કી છે. તે ભારેમાં ભારે દંડ મજાને લાયક ઠર્યો છે.×"

વર્તમાન પ્રજા હવે સમજી છે કે દેશને આબાદ ને સમૃદ્ધ કરવો હોય, તેણે ઉન્નત અને સુખી સ્થિતિએ પહોચવું હોય, નવીન જ્ઞાન અને સંસ્કાર મેળવવા હોય, જગતભરની બીજી પ્રજાઓની હરોળમાં સમાન અને પ્રગતિમાન રહેવું હોય, તો દેશાટણ અને સમુદ્રપ્રયાણ એ તેનો અકસીર ઈલાજ છે. સઘળા સુધરેલા રાષ્ટ્રોએ તો દેશપરદેશના પ્રવાસને કેળવણીની પરિપૂર્ણતાનુ એક આવશ્યક અને મહત્વનું અંગ ગણેલું છે.

(૨) મહારાજ લાઈબલ કેસ (સન ૧૮૬૦)

શ્રીવલ્લભાચાર્ય સ્થાપિત વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયનુ પ્રાબલ્ય અને વિસ્તાર, લાગવગ અને કાબુ, જેટલો ગુજરાતમાં છે તેટલો હિન્દના અન્ય કોઈ વિભાગમાં માલુમ નહિ પડે. એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંખ્યા આશરે સાત લાખની છે, અને તેઓ મુખ્યત્વે વૈશ્ય, ભાટીઆ, લોહાણા, કાયસ્થ, પાટીદાર વગેરે જાતિના લોક ઘણા છે, વળી તેમાના ઘણાખરા જો કે મધ્યમ વર્ગના અને વેપારી વર્ગના છે તો પણ સાધનસંપન્ન સ્થિતિના અને સુખી જોવામાં આવશે.

શ્રીમત્ આચાર્યનો જન્મ ઈ. સ. ના પંદરમા સૈકાના છેલા પાદમાં (સન ૧૪૭૮) ચંપારણ્યમાં થયો હતો. તેઓ મૂળ વતની દક્ષિણના, આંધ્ર પ્રાંતના હતા. તેઓશ્રી, વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થતાં, આદ્યશંકરાચાર્યની પેરે, ભૂપરિક્રમા કરવા નિકળ્યા હતા અને માર્ગમાં આવતી વિદ્યાપીઠોમાં જુદા જુદા ધર્મો, જેવા કે શૈવ, તાન્ત્રિક, પાશુપત, શાક્ત વગેરે વિષે વાદવિવાદ કરી, માયાવાદ અસંગત છે એમ દર્શાવી, શ્રુતિના આધારે શુદ્ધ બ્રહ્મવાદનુ પ્રતિપાદન કરી, મુક્તિ માટે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ "પુષ્ટિ" આવશ્યક છે,—જે પરથી તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાયો,—અને એ વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભક્તિની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરી બતાવી, પોતે આચાર્ય પદનું મ્હોટું માન મેળવ્યું હતુ. તે કાળે શાંકર

× પરદેશગમન પૃ. ૧૫૯.

મતનું પ્રાબલ્ય વિશેષ હતું, અને વેદાન્ત જ્ઞાનના પરિણામ તરીકે જગત મિથ્યા છે, જીવન ક્ષણિક છે, સંસાર અસાર છે, ઐહિક સુખ અને ભોગ જીવનને બંધનકર્તા છે; તપ અને વૈરાગ્ય મોક્ષદાતા છે; એકાંતમાં, સંસારથી અલિપ્ત, ઇશ્વર નામનું સ્મરણ અને ભજન અને જ્ઞાન જ કલ્યાણકારી છે, તેટલા માટે સંસારનો ત્યાગ એજ કલ્યાણકારી અને અગત્યનો છે, એ વિચાર અને ભાવના પ્રધાનપણે પ્રવર્તતા હતા. આ પ્રમાણે એક પક્ષી રસ્તે ચઢી ગયલાઓને યોગ્ય માર્ગે વાળવા શ્રીવલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગ સ્થાપ્યો; તેનો ઉપદેશ એ હતો કે ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પણ તે સ્થિતિએ પહોંચવા ભક્તે પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ સ્થાપી, અનન્ય ભાવે તેને ભજવો જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ તેનું તન, મન અને ધન સર્વસ્વ, પ્રભુના ચરણે સમર્પણ કરવું જોઈએ; પ્રભુને ધર્યા વિનાની કોઈ પણ વસ્તુનો પોતે ઉપયોગ કરવો જોઇએ નહિ; આપણા કવિ દયારામે 'રસિક વલ્લભ'માં પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનો સાર ભાગ નીચે પ્રમાણે તારવ્યો છેઃ—

"સર્વાત્મ ભાવે શરણ ગ્રહી, સેવવા સુંદર શ્યામ;
વિશ્વાસ દૃઢ હરિ સંત ગુરુ, નહિ અવર સાધન કામ.
અસમર્પિ વસ્તુ લે નહિ, આશ્રય અનન્ય અખંડ;
તદર્થ સાધન સકળ, શ્રી ગુરુ કરે હતી સહુ દંડ.
શુદ્ધ કૃતિ સહુ સહજે બને, બાલકૃષ્ણ કરુણા દૃષ્ટિ;
નિજ બળે લીલા નિત્ય આપે, વદ સુર સુર સૃષ્ટિ.
એ શ્રીવલ્લભકૃત પુષ્ટિપથ, શિવ બ્રહ્માનો ન પ્રવેશ,
વણ શ્રમ ભજે જન દયા પ્રિતમ, શ્રીકૃષ્ણ રાધેશ."*

તેથી આચાર્યશ્રીએ જગત્ મિથ્યા નહિં પણ સાચું છે એ બતાવી, જીવનનો સદુપયોગ કરવાનો બોધ આપ્યો; દેહ દમે, શરીરને કષ્ટ આપે, તપશ્ચર્યા કરે, દુઃખ ભોગવે, અંતર શુદ્ધિ થતી નથી, અને જ્યાં સુધી અંતર શુદ્ધિનો અભાવ છે, ત્યાં સુધી જીવનું કલ્યાણ થતું નથી અને મોક્ષ પણ સંભવતો નથી. પણ તેની સિદ્ધિ સારૂ જીવ જે બ્રહ્મથી જુદો પડી ગયો છે, તેને ફરી જોડવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; પણ તે સારૂ સંસાર ત્યાગ અગત્યનો નથી; જે કાંઈ જરૂરનું છે તે એ કે મનુષ્ય, ધર્મ વિમુખ ન થાય; એ છૂટા પડેલા જીવ અને બ્રહ્મને પાછા એકત્ર કરવા

* જુઓ રસિકવલ્લભ, પૃ. ૮૨, પ્રો. જેઠાલાલ શાહ સંપાદિત.

પુષ્ટિમાર્ગમાં "બ્રહ્મસંબંધ" નો વિધિ નોખો રાખેલો છે, અને તે માટે ગુરુની આવશ્યકતા- વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે ખાસ માનેલી છે. વળી તે ઈશ્વરના બાળસ્વરૂપને પ્રાધાન્ય આપે છે; વ્રજમાંનો શ્રીકૃષ્ણદેવ તેમનો ઇષ્ટદેવ છે; અને રાધા ભક્તિ–ગોપી ભાવના એ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા છે; તેથી એક વૈષ્ણવ, સતી સ્ત્રી જેવી પતિપરાયણ હોય તેવી રીતે, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરે છે, અને એ ભક્તિમાં વિશેષતા એ છે કે તે વૈષ્ણવ મુક્તિને –નિર્વાણને ઇચ્છતો નથી; પણ જન્મોજન્મ શ્રીકૃષ્ણ ચરણ સેવાનો લાભ મળે એજ તેની ઉત્કંઠા, અંતરની ભાવના હોય છે, એટલેથી એની ભક્તિ અટકતી નથી; એ તો અહોનિશ શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં નિમગ્ન રહે છે. શ્રીકૃષ્ણ સેવા જ એનું સર્વસ્વ થઈ પડે છે. ધાતુ કે પાષાણની શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ તેને મન જીવન્ત અને ચેતનવંતી હોય છે, એટલે તેની આરાધના તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અને જુદા જુદા સમયે, ભારે ઠાઠ, વૈભવ અને શ્રદ્ધાથી કરે છે, અને એ ભક્તિ પાછળ રહેલી તીવ્ર લાગણી અને ભાવનાનું પૃથક્કરણ કરતાં મી. ચુથી તેનું નીચે મુજબ શબ્દચિત્ર દોરે છે:

"He is talked of as the darling of the family; he is respected as the keeper of the conscience of the household; he is considered so sacred, he is made so much of that one sometimes really wonders how at all it can be possible for wise, aged and balanced men and women to join in the games of the Divine Babe Krishna and take a genuine living interest in the many comforts he desires of them and the many discomforts he wants them to remove. Of course the image is not supposed to have been made by human hands and ingenuity; it is self-born. It may actually be of any shape and make up. But the devotee pours out his adoring soul in song, chant and supplication, in dance and rhythmic motion, conceived in all the beauty and majesty and splendour which his yearning soul, aroused to poetry and artistry for the nonce, can suggest, invent and

execute. The strange ecstatic imagination of the devotee weaves an atmosphere of concreteness and reality around the object of worship out of elements—his overwhelming love and self-surrender—which to the outsider may seem insubstantial, illusory and unworthy of consideration."*

શાંકર વેદાન્તે જીવનને રસવિહોણું, તપસ્યાભર્યું, કષ્ટમય અને કઠિન કરી નાંખ્યું હતું તેમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે ક્રાંતિ આણી તે રસિક, વૈભવભર્યું અને કલાયુક્ત કર્યું, અને શૂદ્ર, સ્ત્રીઓ અને વિધર્મી જાતિ પ્રતિના બંધનો કાઢી નાંખ્યાં અને સમાન ભાવ દાખવ્યો તેની અસર ઝાઝી થઈ, અને તેની પ્રિયતા તેથી વધી પડી હતી.

મૂળ પુરુષ લીલા કરી ગયા પછી ધીમે ધીમે એ સંપ્રદાયના વંશજો ગાદીએ બેસતાં તેમાં સડો પેઠો હતો અને તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ત્રણસેં વર્ષ પૂર્વે લખેલાં દામોદર સંન્યાસીકૃત 'પાખંડ ધર્મ ખંડન' નામક નાટકમાં આવે છે. તે પછી સમાજ અજ્ઞાની અને વહેમી, જડ અને રૂઢિચુસ્ત થઈ પડ્યો હતો, એ આપણે અગાઉના પ્રકરણોમાં જોયું છે; અને તે સ્થિતિમાંથી વૈષ્ણવ કુળના મહારાજો પણ વંચિત રહ્યા નહોતા; બધી સંસ્થાઓમાં બને છે તેમ તેઓ પણ મનુષ્ય નબળાઇને વશ થયા હતા; અને નવો યુગ બેસતાં દેશમાં જે જાગૃતિ આવી અને નવશિક્ષિત વર્ગ તૈયાર થયો તેણે વૈષ્ણવ મહારાજોની વર્તણુકમાં અને રીતિનીતિમાં ઘણું વાંધાભર્યું અને અક્ષમ્ય માલુમ પડયું, તેની સુધારણા અર્થે બીડું ઝડપ્યું, અને તેનો મોવડી એજ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અનુયાયી કરસનદાસ મૂળજી હતો.

આપણામાં એક કહેવત છે કે મનુષ્યનું કાંઈ ખોટું થવાનું હોય ત્યારે તેને ઉંધુજ સુઝે છે, એવી મતિ વૈષ્ણવ મહારાજોને સાંપડી હતી; એક નજીવા પ્રસંગમાંથી ગંભીર પરિણામ ઉદ્ભવ્યું હતું; મહારાજો ગયા તો બ્રાહ્મણ સેવકોને દબાવવા પણ ઉલટી તેમની સ્થિતિ કફોડી અને ચિંતાજનક થઈ પડી હતી તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે.

સન ૧૮૫૫ માં ભુલેશ્વરના ગુજરાતી બ્રાહ્મણોએ છપ્પનભોગ કર્યો, તે પરથી વૈષ્ણવ અને શૈવમાર્ગીઓ વચ્ચે તકરાર ઉઠી. તેની વિગત મહીપતરામે નીચે પ્રમાણે આપી છેઃ—

* The Vishnavas of Gujarat, Page 93.

"એ વખત સુધી વૈષ્ણવ મદિરોમા છપન ભોગ થતા અને તેથી તેમના મહારાજો ધન કમાતા એ જોઈ બ્રાહ્મણોને તેમ કરવાનુ મન થયુ પૈસા નહિ તો જમનાનુ મનશે એ તો નક્કી હતુ એ માટે આગેવાન બ્રાહ્મણોએ ઉઘરાણુ કર્યું, એમા શૈવ અને વૈષ્ણવ બને માર્ગી ગૃહસ્થોએ મદદ કરી, ને ભૂતેશ્વરમા છપ્પન ભોગ થયો બધા પથના હજારો લોક દર્શણ કરવા ગયા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, ગૂજરાતી અને દક્ષણી, મવે આ યા અને ભૂતેશ્વરમા મોટો મેળો ભરાયો મહાદેવને ધરાવેલો ભોગ બ્રાહ્મણો જમ્યા, અને પ્રસાદ વાણીઆ, ભાટીઆ વગેરે લોકમા વેહેચાયો આ બનાવ મુબાઈના વલ્લભાચાર્યોને ગમ્યો નહિ તેમને અદેખાઈ આવી તથા ભય લાગ્યો કે એથી શિવમાર્ગને ઉત્તેજન મળશે, માટે ફરીને એવુ ન થાય એવા ઉપાય કરવાનો વિચાર તેમણે કર્યો એ માટે બ્રાહ્મણોને સજા થાય તો બીજો મોટો લાભ થાય તે એ કે વલ્લભ કુળના મહારાજો બ્રાહ્મણના ઉપરી ગણાય, અને શૂદ્રો ઉપર બ્રાહ્મણની જે સત્તા હતી તે ઓછી થાય, અને શિવમાર્ગને તોડવાનુ બળ વધે એ છપ્પન ભોગની વિરૂદ્ધ મહારાજોએ જે કર્યુ તે પરથી સામાવાળીઆ એ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા ઝઘડો ઉઠાવવાનો હેતુ કદાપિ એવો હશે પરન્તુ આપણે વિચાર કરવો જોઇએ કે તેમની તકરાર વાજબી હતી કે ગેરવાજબી મહારાજોએ વાધો ઉઠાવ્યો કે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કર્યું જે ભોગ શિવને ધરાવવામા આવે છે તે શિવ નિર્માલ કહેવાય છે, ને શિવ નિમાળ જમવાની શાસ્ત્રમા મના છે જે શિવને આરોગાવામા આવે છે તે ભરડા ખાય છે તેથી તેઓ બ્રાહ્મણમા ગણ તા નથી, માટે જેમણે શિવનિર્માળ ખાધુ તેઓ દૂષિત થયા છે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી એ દોષથી છૂટે ત્યા સુધી યજમાનોએ તેમનો સગ્રહ ન કરવો જોઇએ ×

મહારાજોનો આશય એ બ્હાને બ્રાહ્મણોએ તેમના એકલાના હક્ક પર હાથ નાખવા સારૂ, ફરી તેમ ન કરે તે સારૂ તેમને રોકવાનો, ને બ્રાહ્મણો પર કાબુ મેળવી પોતાની લાગવગ વધારવાનો અને તે દ્વારા શૈવ ધર્મનુ જોર ઘટાડવાનો હતો પણ તેમની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ ફાવી નહિ અને છેવટે તેમની હાસી થવા પામી હતી એ મહારાજોએ તેમના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થાય નહિ ત્યા સુધી તમારે કોઈએ તેમને દાન દક્ષિણા, પચ ભાગ વગેરે કઈ

× કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૬૪

આપવું નહિ અને જમાડવા પણ નહિ. આથી બ્રાહ્મણો કોપ્યા કારણ કે તેમનો મોટો આધાર વૈષ્ણવો પર હતો; તે તકરારમાંથી વર્તમાનપત્રોમાં સખ્ત ચર્ચા આવવા માંડી; અને શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગણી સુદ્ધાંત થઈ; અને બીજી કોઈ રીતે વિજય મળે એમ નથી એવી પ્રતીતિ થતાં એ મહારાજોએ પ્રપંચ કર્યો, એવો કે "પોતાને મંદિરે પોતાના પક્ષના માણસોની સભા ભરી; ત્યાં એક ગરીબ ભીખારી બ્રાહ્મણે આવી નમ્રતાપૂર્વક બ્રાહ્મણોની વતી અપરાધ કબુલ કરી મહારાજોની માફી માગી. મહારાજોએ કૃપા કરી ક્ષમા બક્ષી; પણ એ પ્રપંચ પકડાઈ ગયો. એવું માલમ પડ્યુ કે તે નબળા બ્રાહ્મણને લાંચ આપી પ્રથમથી ફોડયો હતો; અમને એ પ્રમાણે કરવાને શિખવીને સભામાં આણ્યો હતો.*"

આ પંચાત પૂરી પતી નહિ એવામાં એક નવો તણખો ઉડયો, જેણે મહારાજોને દઝાડયા. સન ૧૮૫૮ માં દયારામ મોતીરામ નામના એક સખ્શે મુંબાઇના જીવણલાલજી મહારાજ સામે દિવાની કોર્ટમાં દાવો માંડયો; એ દાવામાં પોતાને હાજર થવું ન પડે એવો છૂટકારો મેળવવા ખૂબ પ્રયત્ન થયો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો અને તેનો તોડ ઘરમેળે પતાવત કરી આણ્યો હતો. પણ એ કેસથી વર્તમાનપત્રોમાં રોજ બરોજ વધારેને વધારે સખત લખાણ પ્રગટ થવા માંડયાં. 'સત્યપ્રકાશે' આગેવાની લીધી હતી. "કરસનદાસ તે દ્વેષ બુદ્ધિથી લખતા નહિ. તેનો હેતુ લાંચ લઇને પૈસાદાર થવાનો નહોતો. વલ્લભકુળના ગુરુઓને અને તેમના સેવકોને સુધારવા એ જ તેમની ભલી મતલબ હતી;"[1] તેથી તેમણે ઈનામો આપી મંદિરો અને મહારાજોની સુધારણા અર્થે લેખો મંગાવ્યા; મહારાજોએ પણ ઉઘાડા પડી લડાય એવું ન જોયું ત્યારે એક ભાડુતી પત્રકારને રાખી "ચાબુક" વર્તમાનપત્ર દ્વારા સુધારાવાળાની વિરુદ્ધ લખાણ કરાવવા માંડયું, એટલું જ નહિ પણ તેમની ખોટી નિન્દા પુષ્કળ છાપી; પણ એવી નાલેશી કરવા જતાં તેનો લેખક કાયદાની ચુંગાલમાં સપડાઈ ગયો. તેની પાસે પૈસા નહિ કે અદાલતમાં લડી શકે; "ચાબુક" નો તંત્રી પારસી શિખવણીએ કામ કરવા જતાં ભારે સંકટમાં આવી પડયો; એવામાં કોઈએ સલાહ આપી કે મહારાજ સામે સમન્સ કઢાવ કે જેથી તારું કામ થાય.

---

* કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર પૃ. ૧૬,

૧. કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર પૃ. ૧૭.

કવિ નર્મદાશંકરે 'વિષયી ગુરુ અને ગુરુની સત્તા' વિષેના નિબંધોમાં મહારાજોની વર્તણુંક બાબતમાં કડક ટીકા કરેલી છે; અને ઉપરોક્ત ગુલામી ખતના વિષે સવિસ્તર ચર્ચા કર્યાં પછી તે લખે છે, કેઃ—

* * "મહારાજોને, વૈષ્ણવો પાસે લેખ શા માટે લખાવી લેવો પડયો, તે સઉને માલુમ છેજ. સુધારો મહારાજની સામે થયો છે ને તે દરેક રીતે મહારાજની નઠારી ચાલ છોડાવવાની તજવીજ કરે છે. મહારાજોને દુર્વ્યસન છોડવા ગમતાં નથી ને બહારથી માન તો જોઇયેછ. મહારાજોને અંદરખાનેથી એવી તો દહેશત લાગી છે કે બેસુમાર. તેઓનો જોરો માત્ર પોતાના ભોળા સેવકોના ઉપર ચાલે છે. એ બચારા, મહારાજ બોલ્યા તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ બોલ્યા, એમ સમજી તેઓનાં રુપ વાણીથી મોહિત થઈ તેઓ જે કહે છે તેની હાજી હા કરે છે. મહારાજોએ પોતાના મનમાં વિચારો કીધેલા કે કોરટના સમનો તો ઉપરા ઉપરી આવવા માંડયા છે ને કોઈ દહાડો કોઇપણ રીતે કોઇપણ શખસ આપણને કોરટમાં ઘસેડી લઇ જશે, માટે આ ટાણે આપણા ભોળા સેવકો પાસે લેખ કરાવી લઇ તેઓને આપણી તરફના કરી રાખીએ. તેઓ નાણાં કહાડશે એટલે તેઓને કાળજી રહેશે ને કાયદો થયો એટલે સરકારમાં જવાને આપણે ભો નહી રેહે. કદાપિ કાએદો ન થયો તો વારુ, એ મસે નાણું તો ભેગું થશે અને આપણા નિમિત્ત કહાડેલું નાણું આખરે પણ આપણીજ પાસે આવશે. આવી સમજણ ઉપરથી જેમ અક્કરમી વર વહુ ઉપર શૂરો, તેમ અક્કરમી મહારાજો સેવકો ઉપર શૂરા છે. એ ભ્રષ્ટ મહારાજોએ વાણીઆ ભાટીઆઓનાં હલકા પેટના પણ દેખાઇતા મોટા પેટના મોટા મોટા શેઠોને (રે ગરીબોની વેઠોને) ને બોલાવી તેમને ગટર પટર સમજાવી ચાર કલમ લખાવી લીધી છે.*

એવી રીતે કરસનદાસે પણ "સત્યપ્રકાશ" માં તેનો ધાણ વાળ્યો હતો. એ ભુંડા લેખને ચુંથવાની જરૂર અને પોતાની ફરજ જણાવી, એમાંની દરેક બાબત ઉપર છુટથી અને છટાથી ચરચા કરી; અને મહારાજોને ઉપદેશ કર્યો કે બીજાના કજીઆમાં હાથ ન ઘાલતાં; પારકાંની ભાંજગડમાં ન પડતાં મહારાજો સુનીતિએ વર્તી પોતાનો ગુરૂ ધર્મ યથાર્થ બજાવે તો તેમના સઘળા સેવકોનો અને મિત્રોનો પ્રેમ તેમના ઉપર રહે; નાણાં ધીરનારનું કામ કે બીજા દુનીઆદારીના ધંધા ન

* * જુઓ નર્મગદ્ય પૃ. ૧૭૫

* કરસનદાસ ચરિત્ર, પૃ. ૨૨-૨૩

કરે; બીજાની મિલ્કત લેવાનો લોભ ન રાખે; મીલકત સંબંધી અદાલતમાં ચઢવું પડે તેવું ન કરે તો પછી તેમને કોર્ટના સમનની ધાસ્તી રહે નહિ; નિત્ય સુનીતિ ઉપદેશ કરી પોતે તે પ્રમાણે ચાલે, અને ધનવાન અને નિર્ધન અધા સેવકોને સમાન ગણે તો પછી કોર્ટમાં ઘસડાવવાનો દિવસ કદી ન આવે. પ્રપંચમાં પડે તેને પ્રપંચની પીડા પડે."*

એ બદનક્ષી કેસમા 'ચાબુક' ના અધિપતિ સામે ખર્ચ સાથે હુકમનામુ થયુ હતુ, તેમાં તે ખુવાર થઈ ગયો; અને તેને ચઢાવનાર મહારાજ જીવણલાલજીને મુબાઇ છોડી બહારગામ નાશી જવું પડયુ હતું.

હવે એ દશ્ય બદલાય છે; માત્ર પાત્રમાં ફેરફાર થાય છે; મુંબાઇના મહારાજને બદલે સુરતના મહારાજ દેખા દે છે; તેમનુ નામ જદુનાથજી હતું; તેઓ વિદ્વાન તેમજ વ્યવહારકુશળ હતા, તેઓએ સમયને પિછાન્યો; તદનુસાર ઉપરથી દેખાવ કરી સુધારાવાળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી; પોતે સ્ત્રી કેળવણીના પક્ષમાં છે એટલુજ નહિ પણ શાસ્ત્રમાં પુનર્લગ્ન કરવાની રજા હોય તો તેની તરફેણમાં છે એવો અભિપ્રાય સુદ્ધાંત વ્યક્ત કર્યો હતો. તે સાંભળીને કરસનદાસે તેમની પ્રસંશા કરી હતી અને "મંગળદાસ નથુભાઇ કન્યાશાળાને ઇનામ આપવાને મીજલસ ભરાઈ ત્યાં મોટા શેઠ શાહુકારો ભાટીઆ, ઠકરો, સરકારી હોદ્દેદારો અને સુધારાવાળા જુવાનોની વચ્ચે ઉંચે આસને બેસી જદુનાથજીએ સ્વહસ્તે છોડીઓને ઇનામ આપ્યાં તે વારે સ્ત્રી કેળવણીનો અને સુધારાનો જેજેકાર થયલો" જણાયો હતો. *

ઉપર જણાવ્યું તેમ જદુનાથજી મહારાજ સુધારાનો ડોળ જ કરતા હતા, તે કવિ નર્મદાશંકરના નીચેના કથન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે દેખાવ સારૂ તેઓ સમુદાય બહારના વિદ્વાનો અને સુધારકોની મૈત્રી ઇચ્છતા હતા:—

"જદુનાથ સાથે પ્રસંગ પડેલો તે આ રીતે–સદર અદાલતના ડિપુટી શિરસ્તેદાર લલ્લુભાઇ ગોપાળદાસને જદુનાથજીએ જુલાઈમાં મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે કહ્યું હતુ કે 'નર્મદાશંકર મ્હને મળે તો સારૂ.' હું એક દહાડો ભાયખળે તેઓને મળવા ગયો હતો–એઓ મ્હને ઓળખતા ન્હોતા ને હું તેમને ઓળખતો ન્હોતો. હું દરવાજામાં પેસતો હતો ને તેઓ બ્હાર નિકળવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં તેઓએ જાણેલું કે કોઈ વૈષ્ણવ મ્હને મળવા આવેછ. એ ઉપરથી તેઓ પાછા ઘરમાં જઈ કોચ પર બેસી

* કરસનદાસ ચરિત્ર, પૃ. ૨૮

ગયા. હું કોચ આગળ નમસ્કાર કરી ઉભો રહી બોલ્યો કે 'જે નર્મદા' શંકરને મળવાની તમે ઇચ્છા દેખાડી હતી તે હું છઉં' ને પછી તેઓની પાસે બેસવા જતો હતો એટલામાં પાછું મ્હેં વિચાર્યું કે, એમ કરવું ઠીક નહીં ને પછી હું કોચની પાસે નીચે બેઠો અને કહ્યું કે તમે "ચાતુર્માસ અહિં રહેવાના છો ?" ત્યારે જદુનાથજીએ કહ્યું કે, હા. પછી થોડીક વાત થઇ જે મને સાંભરતી નથી. પછી મ્હેં કહ્યું કે "હમણા તમારે બ્હાર જવાની તાકીદ છે માટે બોલાવશો ત્યારે મળીશ." પછી હમે ઉઠયા.

જુલાઇમાં મંગળદાસવાળી છોકરીઓની નિશાળમાં જદુનાથજી આવ્યા ને બતાવ્યું કે હું છોકરીઓને શિખવવાના કામમાં ઉત્તેજન આપું છઉં. કોઇપણ મહારાજે એમ ન કરેલું તે જદુનાથજીએ કીધું, તેથી સઘળા સુધારાવાળાને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે જદુનાથજી સારા છે. લખમીદાસ ખીમજીએ એને કાંઈ ખાનગી વાતચીત કરતાં પૂછયું હશે કે 'પુનર્વિવાહ કરવો કે નહિ.' ત્યારે તેઓ બોલ્યા હશે કે, કાંઈ ચિંતા નહિ—મને લખમીદાસ ખીમજી વગેરેએ જદુનાથજીની તારીફ કરવાનું કહ્યું—પણ મારા મનમાં એમ કે જ્યાં સુધી જદુનાથજીને મળી તેના અંતઃકરણના વિચાર સુધારા સંબંધી જાણું નહિં ત્યાં સુધી એની તારીફ હું નહિ કરૂં—પણ પછીથી શિઘ્ર કવિતાની જુક્તિ સાથે મારે કાંઈ તારીફ કરવી પડી હતી ખરી.

એક દાહાડો હું એને મંદિરમાં મળવા ગયો હતો—ત્હાં થોડીક ઉપર ઉપરની વાતચિત થયા પછી તેઓએ મ્હને કહ્યું કે 'બપોરે આવજો— આપણે વાત કરીશું.' પછી હું અને ધીરજલાલ બંને પાછલે પહોરે ગતા—જોઈયે છે તો મહારાજ કોચ પર સુતેલા. મેં ત્હાંના એક ભટને કહ્યું કે 'મહારાજને કહો કે નર્મદાશંકર આવ્યા છ.' તારે હમારા દેખતાંજ મહારાજે કરોડ મરડીને કહ્યું કે "પછી આવજો" એ બોલવું મ્હને તીર જેવું લાગ્યું અને પછી હું ચ્હીડાઇ ગયો.

પછી તો કેટલાક સુધરેલાઓને એમ જણાવવા લાગ્યું કે મહારાજ સુધારાવાળાઓને જુદુ સમજાવે છ અને પોતાના હરડતા વૈષ્ણવોને જુદું સમજાવે છ. મહારાજોની સામા મારા લખેલા નિબંધો વાંચીને જદુનાથજી મ્હારા પર પણ ચ્હીડાયા હતા ને મારૂં ભુંડું બોલતા હતા—ભક્તિના ભાવપણથી મેં તેમને પણ પછી ચિહડવ્યા હતા ને એમ સામસામી થઈ ગઈ.*

---

* મારી હકીકત ૫, ૭૦

તેના પરિણામે સામસામી હેન્ડબીલો છપાવી એક બીજા પર આક્ષેપો કરવા લાગ્યા; તે પછી પુનર્વિવાહ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા સભા મળી હતી, તેનો વૃત્તાંત કરસનદાસ ચરિત્રમાંથી ઉદ્ધૃત કરીશું:—

"કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે એ બાબતમાં ઝુંડો ઝાલી આગળ પડયા. શાસ્ત્રમા રજા હોય તો વિધવા પુનર્લગ્ન એ ઠીક છે. એમ જદુનાથ ચ્યોક કહેતા, પણ શાસ્ત્રમાં રજા છે એમ કહેવાને મુંબાઇમાં અચકાયા. સુધારાવાળાની સંખ્યા થોડી, તેમનું જોર કમ, અને તેમના સામાવાળીઆનો વગ ભારે અને સંખ્યા મોટી, તથા બીજા મહારાજો ઉલટા વિચારના તેથી ભય પામીને જદુનાથજી પાછા હઠયા. પણ શૂરવીર નર્મદાશંકરે તેમને છોડયા નહિ. ૧૮૬૦ ના અગસ્ટ માસની ૧૫ મી તારીખે તેણે જદુનાથજીને પત્ર લખી માગ્યુ કે શાસ્ત્રાર્થ કરવાને સભા ભરો, અને મારી જોડે વાદ કરો. શાસ્ત્રમાં વિધવા પુનર્લગ્ન કરવાની મંજુરી છે એ હું ભરી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ. એ આમંત્રણનાં હેંડબીલો છાપી લોકમાં વહેંચ્યાં. જદુનાથજીએ નોંતરૂ કબૂલ રાખ્યું, અને ૬ દિવસ પછી સભા બોલાવી. સુધારાનો પહેલવાન અંગબળમાં કુધારાના મલની જોડે બરાબરી કરી શકે તેવું ન હતું, પણ જ્ઞાનબળમાં તે તેનાથી સરસ હતો. કરસનદાસ મુળજી, કરસનદાસ માધવદાસ, દાક્તર ધીરજલાલ દલપતરામ, મથુરાંદાસ લવજી, રામદાસ ભાણજી વિગેરે સુધાર નાયકોને અને સુધારાના ઘણાક સિપાઇઓને તથા શાસ્ત્રના પુસ્તકોને જોડે લઈ કોડીલા કવિરાજ એ દિવસે સેનાપતિ થઈ સંગ્રામે ચડયા. એમને જોઇ કુધારાનો સેનાપતિ ધ્રુજ્યો અને ડર્યો, તથા તેની ફોજ દાઝે બળી. ધર્મ યુદ્ધમાં જીતવાનો ભરોસો ન પડવાથી જદુનાથજીએ કપટથી લડવા માંડયુ. વિધવા પુનર્વિવાહ વિષે વાદ ન કરતાં તે આડા ઉતર્યા. જે બાબત નિર્ણય કરવાને મળ્યા હતા તે કોરે મૂકીને કેવળ જૂદી તકરાર ઉઠાવી. હિન્દુ પ્રજાના મનમાં સુધારાવાળા વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાને તેણે નર્મદાશંકરને પૂછ્યુ કે તમે વેદશાસ્ત્રોને ઇશ્વરકૃત માનો છો કે નહિં? ભોળા કવિ અને તેમના તરૂણ મિત્રો આ ફાંદામાં ફસાયા, અને જદુનાથજી વધારે પાછા હતા એમ સાબિત થયુ. વિધવા પુનર્લગ્ન વિષે નિર્ણય કરવાને સભા મળી છે અને અમે તે કારણસર આવ્યા છીએ માટે જે બાબત તેને લાગતી નથી તેનો ઉત્તર હાલ નહિ દઇએ, અમે શાસ્ત્રને ઇશ્વરકૃત માનીએ છીએ કે નહિ તે જણાવવાને અત્રે આવ્યા નથી, પણ હિંદુ શાસ્ત્રમાં વિધવા પુનર્વિવાહની રજા છે તે સિદ્ધ

ફરી આપવા આવ્યા છીએ, માટે તેજ બાબત બોલીશું એવી હઠ ન પકડતાં જદુનાથજીએ આડે રસ્તે દોર્યા તેમ જઈ જુદા પડ્યા. સુધારાવાળા આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોને અને ધર્મને માનતા નથી એવું લોકને દેખાડવાની જદુનાથની ધારણા પાર પડી. વિધવા પુનર્લગ્ન સંબંધી શાસ્ત્રાર્થમાં હાર ખાવાના સંબંધથી આ યુક્તિ વડે બચી મહારાજે કવિના હુમલાને પાછો વાળ્યો. પરંતુ કવિની પડખે તેનો મિત્ર કરસનદાસ વીરો ઉભો હતો તેણે જદુનાથને વિજય ભોગવવા દીધો નહિ; ખંમ ઠોકી સામા આવી તેને એવો આંતર્યો કે મહારાજ છટકી જવા પામ્યા નહીં.

પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર 'સત્ય પ્રકાશ'માં આપી જદુનાથજીની પાસે પ્રતિઉત્તર માગ્યા, અને નવા સવાલ પૂછ્યા. કિયાં શાસ્ત્રોને અનાદિ અને ઈશ્વરકૃત માનવાં અને કિયાને મનુષ્યકૃત તે નક્કી કરવાનાં સાધન પ્રજાને જણાવી વાંચનારને નિર્ણય કરવાને શક્તિમાન કરવાનો મનસુબો કરસનદાસ, નર્મદાશંકર, મથુરાદાસ લવજી અને તેમના સાથીઓએ કર્યો. જદુનાથજી પણ હિંમતવાન હતા. બીજા મહારાજોની ગોઠે રાંડી રાંડ ડોશીનો ઉપાય ન કરતાં મરદાની જુદ્ધ કરવાને મેદાનમાં ઉતર્યા, સત્ય પ્રકાશમાં પ્રગટ કરવાને જવાબ લખી મોકલ્યા એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની તરફથી 'સ્વધર્મ વર્ધક અને સંશય છેદક' નામે માસિક પુસ્તક છપાવવા માંડ્યું. જંગ જબરો મચ્યો. વિધવા પુનર્વિવાહને નામે જે ઝઘડો ઉઠ્યો તેનું રૂપ બદલાઈ મૂળ હિંદુ ધર્મ અને હાલના નવા પંથો વિષે સવાદ ચાલ્યો. મુંબાઇમાં વાંચી શકે તેવા હજારો વૈષ્ણવ છતાં સ્વધર્મ વર્ધકને માત્ર સુમારે સવાબસે ઘરાકજ થયાં હતાં. પરન્તુ વિષ્ણુપંચ ચાબુક વગેરે બીજાં પત્રોમાં જદુનાથજી વિષયો લખી મોકલતા. કરસનદાસને અને તેને સુધારાવાળા મોબતીઓને નાસ્તિક, પાખંડી, મૂર્ખાદિક વિશેષણો લગાડવાનાં કસર રાખતા નહિ, કળીયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા પંથો શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાખંડી છે, તે પંથોના ગ્રંથો ખોટા છે, અને તેના આચાર્યો ધૂતારા છે, જે માર્ગનાં લક્ષણ તથા જે ગુરૂનાં આચરણ સુનીતિ વિરૂદ્ધ હોય તે સાચા નહિ અને માનવાજોગ નહિ એ દેખાડવાનો પ્રયત્ન સુધારાવાળાએ કર્યો."*

કરસનદાસે પણ એ પ્રસંગે "સત્યપ્રકાશ" માં "પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મ" એ શિર્ષક હેઠળ એક લેખ કવિ નર્મદાશંકરના વાદનું સમર્થન કરતો છાપ્યો હતો; અને તે લેખ જ લાઇબલ કેસનું કારણભૂત થયો હતો.

* કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૨૯, ૩૦.

જદુનાથજી મહારાજે તે લેખ એમની બદનક્ષી કરનારો છે એવો આરોપ મૂકી હાઈકોર્ટમાં કરસનદાસ સામે દાવો નોંધ્યો; એમણે એમ ધારી લીધેલું કે કરસનદાસ નમતું આપશે પણ કોર્ટમાં તેમના બારિસ્ટર ઍાન્સ્ટીએ એવો રદીઓ આપ્યો કે એ લખાણમાં વાદીની ખોટી નિંદા નથી અને એમાં જે કહ્યું છે તે ખરું છે, એવું સાબિત કરવાને અમે તૈયાર છીએ.

એટલે એ કોકડું ગુંચાયું, પણ મહારાજ પક્ષે સીધો અને ન્યાયયુક્ત માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં, કરસનદાસના પક્ષમાં કોઈ સાક્ષી ન આપે એવી પેરવી કરવામાં ગુંથાયા. તે પરથી ભાટીઆ મહાજનને એકત્ર થઈ, એવો ઠરાવ કર્યો કે જે કોઇ મહારાજ વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપે તેમને નાતબહાર મૂકવા અને તે ઠરાવ ઉપર નાતિજનોની સહીઓ લેવા માંડી.

આ કૃત્ય દેખીતું ન્યાય વિરૂદ્ધ હતું; તેથી કોર્ટમાં તે પગલાં સામે કામ ચાલ્યું, તેમાં કરસનદાસનો વિજય થયો હતો.

ત્યારબાદ મહારાજની બદનક્ષીનો કેશ ૨૪ દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો. ઉભય પક્ષ તરફથી સંખ્યાબંધ સાક્ષીઓ રજુ થયા હતા; એ આખો કેશ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયેલો મળી આવે છે, તેથી તેની વિગતોમાં નહિ જતાં, તે કેશના હુકમનામામાંનો છેવટનો એક ફકરો છાપીશું, જે ટુંકાણમાં તેનું તાત્પર્ય રજુ કરે છેઃ—

" આ કામમાં ઘણો કાળ મિથ્યા રોકાયો નથી. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના ચતુર લોકની રૂબરૂ જાહેરમાં આ મોટી બાબતની ચરચા થઇ તેના પરિણામ લાભકારી થવાં જ જોઈએ. કેટલાક એથી વિચાર કરતાં શિખ્યા હશે; કેટલાકે તજવીજ કરવા માંડી હશે. ધર્મ સંબંધી નિવેડો કરવાનું કામ અમારી આગળ નથી; સુનીતિ સંબંધી તકરારનો ફેંસલો કરવાનું કામ છે. વાદી અને તેના સાક્ષીઓ એમ કહે છે કે જે અનીતિ છે તે ધર્મ ન હોય; જે આચરણથી અનીતિનો પાયો ખોદાય તેથી અનાદિ અને અચળ સત્યનો ભંગ થાય તે ધર્મને નામે અને ધર્મની મંજુરીથી સ્થાપના થાય તો સંસારના સુખને અર્થે અને માણસ જાતના લાભને માટે તેનો જાહેર ધિક્કાર કરવો જોઇએ, તેની જાહેર ફજેતી કરવી જોઇએ. એ પ્રમાણે તેમણે કર્યું. જે ભય અને નુકશાનનો હિસાબ આપણથી નિકળી શકે નહિ તે તજી પોતાનું શિર મૂકી આ પુરૂષોએ બિભત્સ ગંદી અને બળવાન દગાઈની સામે દૃઢતાથી જુધ કર્યું છે. એમણે જુના ચાલ અને જૂઠની સામે ટક્કર લીધી, અને તેમના માનનારાઓને છચોક

જણાવ્યું કે તેમના જુદાં કર્મ હોય તે રૂડાં કર્મ ન થાય, જુદું હોય તે સાચું ન થાય. આ લડન તેઓ હિંમતથી અને યોગ્ય રીતે લડયાં, આશા રાખવામાં આવે છે કે એમની મહેનત નિષ્ફળ જશે નહિ; જે બીજ તેમણે વાવ્યું છે તે ઉગી નીકળશે, અને ફળશે. એમના બોધથી અને એમના દાખલાથી જેઓના વિચાર જાગ્રત થયા છે, જેમને સામા થવાનો ઉમંગ છૂટયો છે, તેમના ઘરમાંથી કંપારી છૂટે તેવા દુરાચારને ઝાડી કહાડવાને તેમણે મદદ કરી, અને જેમના આત્માને તેમણે નીચ દશાને પમાડે તેવી બેડીમાંથી છોડાવ્યા છે તેઓની સંખ્યામાં વધારો થઈ એમની હામ અને દૃઢતાનો બદલો વળશે. "×

હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયલાં " ગુજરાતના વૈષ્ણવો " નામનાં પુસ્તકમાં એ લાઈબલ કેસ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, તેના સિદ્ધાંત અને ઇતિહાસનું નહિ જેવું જ્ઞાન હતું; અને તે જાણવાને ઝાઝી પણ ઓછી દરકાર હતી, એવા ગૃહસ્થોએ પ્રાર્થના સમાજ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય કે નવા સુધારાના વિચારોથી પ્રેરાઇને ઉપસ્થિત કર્યો હતો, અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં જે કાંઈ સુધારો કરવા તેઓ શક્તિમાન થયા તેથી અદકું નુકશાન સુધારકોએ તેને પહોંચાડયું હતું, એવો આક્ષેપ કરેલો છે. પણ નીચેની હકીકત ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તે આક્ષેપ વજુદ વિનાનો, સત્યથી દૂર છે. ××

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય જે ઓગણીસમા સૈકામાં નવો સ્થપાયો હતો, તેમાં સ્ત્રી પુરુષોની દર્શન સારૂં અલગ વ્યવસ્થા રાખવાનું પ્રયોજન, એમ કહેવાય છે કે, વૈષ્ણવ મંદિરોની પેઠે તેમાં અનીતિ ન પેસે તે સાચવવાનું હતુ; અને તે તદ્દન ખોટું નહોતું એમ આપણે કવિ નર્મદાશંકરના લખાણ પરથી જોઇએ છીએ. " વિષયી ગુરૂ " નામના નિબંધમાં તેઓ કહે છે,

" સ્ત્રી પુરૂષોનો દર્શન સમય જુદો રાખવો અથવા, સ્ત્રી પુરૂષોના દર્શન કરવા જવાના માર્ગ જુદા જુદા રાખવા. ઝાપટીઆઓ ઉપર તાકીદ રાખવી જોઇએ. મંદિરમાં દર્શન વેળા જે બૈરાં ઉપર જુલમ ગુજરે છે તે બે હદ છે. પુરૂષ સ્ત્રીની ભીડાભીડમાં નઠારા પુરુષો સ્ત્રીના ઉપર હાથ નાખતા જાય છે. ઝાપટીઆનું મન ન મનાવે તો સ્ત્રીઓ ઝપાટા ખાય છે, ઘરેણાં ખોય છે વગેરે; તેમ જારે સ્ત્રીઓ વહુજીનાં દર્શન લેવા

× કરસનદાસ મુળજી પૃ. ૮૮–૮૯.

×× જુઓ The Vaishnavas of Gujarat p. 42.

જાય છે, ત્યારે બળાત્કારે ત્યાંથી પોતાની તરફ ખેંચી લેવાય એવી જુકતીઓ કરી રાખેલી હોય છે, તેથી તે સ્ત્રીઓને મહારાજની કોટડીમાં જવું પડે છે. આવા અનાચાર થતાં બંધ થાય, તેને માટે ઉપલી વાતો વૈષ્ણવ સેવકોએ બરાબર ધ્યાનમાં લેવી અને તે પ્રમાણે અમલમાં આણવું."×

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના જ એક જાણીતા અગ્રેસર લખમનદાસ ખીમજીએ મહારાજ લાઇબલ કેશમાં મહારાજાનાં અપકૃત્યો વિષે છચોક પૂરાવો જાતમાહિતી ઉપરથી આપ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ સ્વર્ગસ્થ બહેરામજી મલબારી, જેઓ ગુજરાતી હિન્દુ સમાજથી પૂરા વાકેફગાર હતા તેમણે એ વર્ગની સામે કડક ટીકા કરેલી છે, અને કંટાળીને લખ્યું હતું કે—

"The highest tribunal in the land and the entire Indian press pronounced Maharajism a sink of iniquities. But Karsandas Mulji died, and with him died that spirit of patient heroism which alone could cope with and triumph over bigotry, hypocrisy and sin. Our friend the Vaishnava Maharaj is again relapsing into his old ways." [1]

અને છેલ્લે હંસા દામોદરલાલજીના પ્રકરણે પૂરવાર કર્યું છે કે વૈષ્ણવ મહારાજોની રીતિનીતિમાં સુધારાને હજી પુષ્કળ અવકાશ છે.

કરસનદાસે પ્રસ્તુત કાર્ય શુભનિષ્ઠાથી ઉપાડ્યું હતું અને તેમાં અંગત રાગદ્વેષ કે વેરની વૃત્તિ નહોતી એ તેમના શબ્દો અને વર્તન ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

"કરસનદાસ ગુંસાઈ મહારાજની હવેલીમાં ઘણીવાર જતા હતા. એકવાર પોતે ગયા ત્યારે દરશન બંધ હતાં. પુજારીઓએ ગાદી નાંખી બેસવા વિનંતિ કીધી, ત્યારે કરસનદાસે તેમ કરવાને ના પાડી અને દરશન કરી પાછા વળ્યા. સાંભળ્યા પ્રમાણે અત્રેની મહારાજોની હવેલીના એક લીસ્ટમાં કરસનદાસે એક રકમ ભરી હતી, ને તે વખતે કહ્યું કે, મહારાજોની સાથે મારે કાંઇ પણ વેર નથી. હું તો તેમનો શુભેચ્છક છું."૨

× નર્મગદ્ય પૃ. ૧૫૫.

1 Gujarat & the Gujaratis, page 127.

૨ કરસનદાસ મુળજી પૃ. ૧૩૦-૩૧.

વળી મી. થુથીએ ઉપલા આક્ષેપમાં સુધારકોનું સંપ્રદાય વિષે અજ્ઞાન હતું અને તે જાણવા સમજવાને તેમણે પૂરી દરકાર કરી નહોતી એમ જણાવ્યું છે; પણ વૈષ્ણવ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી જેઓ વાકેફ છે તેઓ કહી શકશે કે વીસમી સદીના આરંભ સુધી તે સારૂ કશાં સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. "અણુભાષ્ય" જેવા સંપ્રદાયના અગત્યના પુસ્તકની લખેલી પ્રત મેળવવી એ પણ મુશ્કેલ હતું. સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે તે દિશામાં પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી અને ગુજરાતી જનતાને સંપ્રદાય વિષે જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં પુસ્તકો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તે પછી શ્રીયુત રણછોડદાસ પટવારી, પ્રો. જેઠાલાલ શાહ, શ્રી. ન્હાનુભાઈ ગાંધી, શાસ્ત્રી વસંતરામ અને શાસ્ત્રી કેશવરામે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય લખી છપાવીને તેની કિમતી સેવા બજાવેલી છે, તદુપરાંત સ્વર્ગસ્થ તેલીવાળા અને પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ સંપ્રદાયનું મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણીને ઘણું સ્તુત્ય કાર્ય કરેલું છે; પણ લાઇબલ કેસના દિવસોમાં એમાંનું કાંઈ મળે એવું નહતું; મંદિરોમાં સુદ્ધાંત એ વિષે કેટલું જ્ઞાન હશે એ એક પ્રશ્ન છે; પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે જે ઝગડો જાગ્યો હતો અને મચી રહ્યો હતો તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો વિષે કે તેની શ્રેષ્ઠતા વિષે નહોતો. અન્ય કોઈ હિન્દુ તત્વજ્ઞાનની સ્કુલની સરખામણીમાં ઉંચે સ્થાને ઉભી રહી શકે એવું વિદ્વતાભર્યું વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય છે; તે વિષે મતભેદ નથી. જે કાંઇ ચર્ચા થવા પામી હતી, જેની સામે વાંધો લેવાયો હતો, તે મહારાજોની કુટિલ નીતિરીતિ અને ગેરવર્તણુક હતાં; અને એ મામલો વિષમ થઈ પડ્યો હતો તે પણ એ મહારાજોના અવિચારી, અન્યાયી અને ઘોર દુષ્કૃત્યોને આભારી હતો. નહિ તો એ ઝગડામાં કરસનદાસ એક નિમિત્ત માત્ર હતા; અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી, સેવાભાવથી, સુધારો કરવાની લાગણીથી તેમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું હતું અને એક પત્રકાર તરીકે તેમનું તે કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું.

કરસનદાસ સાહસિક અને હિંમતવાન પુરૂષ હતા તે એમની કારકીર્દિ જોતાં માલુમ પડશે.

વળી મી. શુથીએ ઉપલા આક્ષેપમાં સુધારકોનું સંપ્રદાય વિષે અજ્ઞાન હતું અને તે જાણવા સમજવાને તેમણે પૂરી દરકાર કરી નહોતી એમ જણાવ્યું છે; પણ વૈષ્ણવ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી જેઓ વાકેફ છે તેઓ કહી શકશે કે વીસમી સદીના આરંભ સુધી તે માટ કશાં સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. "અણુભાષ્ય" જેવા સંપ્રદાયના અગત્યના પુસ્તકની લખેલી પ્રત મેળવવી એ પણ મુશ્કેલ હતુ. સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે તે દિશામાં પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી અને ગુજરાતી જનતાને સંપ્રદાય વિષે જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં પુસ્તકો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તે પછી શ્રીયુત રણછોડદાસ પટવારી, પ્રો. જેઠાલાલ શાહ, શ્રી. ન્હાનુભાઈ ગાંધી, શાસ્ત્રી વસંતરામ અને શાસ્ત્રી કેશવરામે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય લખી છપાવીને તેની કિંમતી સેવા બજાવેલી છે, તદુપરાંત સ્વર્ગસ્થ તેલીવાળા અને પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ સંપ્રદાયનું મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણીને ઘણું સ્તુત્ય કાર્ય કરેલું છે; પણ લાઇબલ કેસના દિવસોમાં એમાંનું કાંઈ મળે એવું નહતું; મંદિરોમાં સુદ્ધાંત એ વિષે કેટલું જ્ઞાન હશે એ એક પ્રશ્ન છે; પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે જે ઝગડો જાગેલો હતો અને મચી રહ્યો હતો તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો વિષે કે તેની શ્રેષ્ઠતા વિષે નહોતો. અન્ય કોઈ હિન્દુ તત્વજ્ઞાનની સ્કુલની સરખામણીમાં ઉંચે સ્થાને ઉભી રહી શકે એવું વિદ્વતાભર્યું વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય છે; તે વિષે મતભેદ નથી. જે કાંઇ ચર્ચા થવા પામી હતી, જેની સામે વાંધો લેવાયો હતો, તે મહારાજોની કુટિલ નીતિરીતિ અને ગેરવર્તણુક હતાં; અને એ મામલો વિષમ થઈ પડ્યો હતો તે પણ એ મહારાજોના અવિચારી, અન્યાયી અને ઘોર દુષ્કૃત્યોને આભારી હતો. નહિ તો એ ઝઘડામાં કરસનદાસ એક નિમિત્ત માત્ર હતા; અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી, સેવાભાવથી, સુધારો કરવાની લાગણીથી તેમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું હતું અને એક પત્રકાર તરીકે તેમનું તે કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું.

કરસનદાસ સાહસિક અને હિમતવાન પુરુષ હતા તે એમની કારકીર્દિ જોતાં માલુમ પડશે.

પરિણામ એ આવ્યું કે તેમનું આગળ અભ્યાસ કરવાનું બંધ પડયું; અને તેમણે એક શિક્ષક તરીકે જીવન શરૂ કર્યું. તે કારકીર્દિ કેવી યશસ્વી નિવડી હતી, તે નીચેના ઉતારા પરથી જણાશેઃ—

"મોટા દિલના પરોપકારી શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળે મુંબાઈના માંડવી બંદરે રહેનારા લોકના છોકરાને સારૂ ધર્માદા નિશાળ સ્થાપી, તેના મુખ્ય ગુરૂનું કામ તેને સોંપ્યું. જે કામ હાથમાં લે તે ઉપર મન મૂકીને મંડે એવી કરસનદાસની ખાસીયત હતી. એના ઉમંગથી ઉપશિક્ષકોનાં હૃદય ઉમંગી થયાં. નિશાળીઆની સંખ્યા અને અભ્યાસ એઉમાં શાળા વખણાઈ, અને તેના સ્થાપનારના અંતઃકરણને સંતોષ થયો.*

એ અરસામાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થાપી તેમાં એક આગેવાન કાર્યકર્તા તરીકે કરસનદાસ ભાગ લેતા થયા અને રાસ્તગોફ્તાર નામના સામાહિકમાં લેખો લખી મોકલતા. પણ એટલેથી તેમને સંતોષ થયલો નહિં, અને છૂટથી લખી શકાય તે સારૂં નવું અઠવાડીક કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. પૈસા કમાવાની આશા ન રાખતાં માત્ર સ્વદેશ હિતને માટે તેમણે સને ૧૮૫૫ માં 'સત્યપ્રકાશ'નો આરંભ કર્યો અને તેમને મદદકર્તા હિન્દુ શેઠીઆઓમાં મંગળદાસ નથુભાઈ મુખ્ય હતા; અને આ પત્રમાંનું લખાણ તોપમાંથી છૂટતા ગોળાની પેઠે વહેમગઢ અને અનીતિના કોટને અસર કરવા લાગ્યું, તેથી જેઓ મૂર્ખ ને દુષ્ટ હતા તેઓ કોપ્યા. "એનું લખાણ જુસ્સા ભરેલું હતું. કારણ બતાવીને, હાંસી કરીને, અને ઠોક પાડીને એમને શિખામણ દીધી. દેવા કરીને નાતો જમાડવાની અને મોટા વરઘોડા કાઢવાની મૂર્ખાઈ, ગંદામાં અર્ધા નાગા જમવા બેસવાની રીત, હોળીના દુષ્ટ તહેવાર, વૈષ્ણવ મંદિરોમાં થતો બિગાડ વગેરે ઘણી બાબતો પર એણે લખાણ કર્યું. લગ્નને પ્રસંગે હિન્દુ સ્ત્રીઓ લાજ તજી જંગલી બની ફટાણા ગાય છે, તે અટકાવવાને એણે બહુ ઉપદેશ કર્યો; પણ

उपदेशोहि मूर्खाणाम् प्रकोपाय न शांतये ।
पयः पानं भुजंगानाम्, केवलं विषवर्धनम् ॥

જેમ સાપને દૂધ પાવાથી તેનામાં ઝેર વધે છે, તેમ મૂર્ખને શિખામણ દેતાં તે રીસ કરે છે. શિખામણથી એ ગીતો અટકયાં નહિં ત્યારે કરસનદાસે કેટલીક ફટાણા ગાનારી નષ્ટ કપોળ નારીઓનાં નામ છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યા, એથી એની નાતમાં એને નાત બહાર મૂકવાને કેટલાક મહેનત કરી, પણ તે પાર પડી નહિં."×

---

* કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૬. × કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૮.

મહારાજ લાઇબલ કેસમાં એ સુધારક વૃત્તિએ જ તેમને ખેંચ્યા હતા એ આપણે ઉપર જોયું છે; અને એ લાગણીથી પ્રેરાઇને તેમણે પુનર્વિવાહ અને દેશાટનના પ્રશ્નો, જે હિન્દુ સમાજ તે સમયે ત્યાજ્ય અને વિષ સમાન ગણતા, તેની ચર્ચા ઉપાડી લીધી હતી; એટલું જ નહિ પણ તેના ઉકેલ અર્થે સક્રિય પગલાં ભર્યા હતાં; પોતે ઈંગ્લેન્ડ વેપાર અર્થે બે વાર ગયા હતા, અને ગુજરાતમાં પહેલવહેલું પુનર્લગ્ન કરનાર એમની જ્ઞાતિમાં યુગલ ધનકોરબા અને માધવદાસની પડખે ઉભા રહીને એમને કિમતી સહાયતા આપી હતી. એ વિષય વિષે આગળ કહેવાનું છે એટલે તેની વધુ વિગતો નહિ આપતાં કરસનદાસે એમના પ્રવાસનો વૃત્તાંત લખ્યો હતો તે પુસ્તકની સમાલોચના કરતાં મહીપતરામે જે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે માત્ર નોંધીશું:—

"આ પ્રવાસ પુસ્તકનાં બધાં પ્રકરણ મનોરંજક અને બોધદાયક છે. દરેકને એના બુદ્ધિમાન કર્તાએ રસ કસ અને શિખામણથી ભર્યું છે, તથાપિ ૯મા અને ૧૦મા પ્રકરણોને હું વધારે કિમતી ગણુ છું, ને તે ચીપી ચીપીને વાંચવાની ભલામણ કરૂ છુ. એમાંથી સાર અસાર જુદા પાડી સાર ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે. વાંચનાર પુછે છે કે શા વાસ્તે જરૂર છે? તો જવાબ એ છે કે આપણા દેશની ઉન્નતિને માટે જરૂર છે, જે ગુણોએ ઈંગ્રેજને આબાદ અને મ્હોટા કર્યા છે, જે લક્ષણોએ તેમને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવ્યા છે, જે ગુણો ઉપર મોહી લક્ષ્મીજી તેમને ઘેર પધાર્યાં છે, જે લક્ષણોથી ઇંગ્રેજ મહા બળવાન થઈ ન્હયાલ થયા છે અને રાજકાજમાં વડાઇ પામ્યા છે તે ગુણો અને તે લક્ષણો બતાવવાની કરસનદાસે સારી કોશિષ કરી છે. એ ગુણો અને એ લક્ષણો આ દેશના લોકોએ જાણવાં અને ગ્રહણ કરવાં જોઇએ. આ ગ્રંથ અને આ બે પ્રકરણો વાંચી જેનું મન નહિ ઉશ્કેરાય, જેને યુરોપ જવાનું મન નહિ થાય તેનામાં પુરૂષતત્વનો અંશ રહ્યો નહિ હોય!"*

પત્રકારિત્વમાં તેમણે જેમ સુંદર છાપ પાડી હતી તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તેમની સેવા સ્તુતિપાત્ર જણાશે. કરસનદાસ ચરિત્રના અંતે તેમની કૃતિઓની સંખ્યા મહિપતરામે ૨૨ નોંધી છે, તેમાં કુટુંબમિત્ર, નીતિવચન, સંસારસુખ, મહારાજ લાઇબલ કેસ, ગુજરાતી ઇંગ્રેજી કોશ વધારે જાણીતા છે, પણ તેમની કીર્તિ એક પ્રખર સુધારક તરીકે વધારે પ્રસરેલી છે; અને

* કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૧૦૭.

એક લોકનેતાને શોભે તેમ નોકરી અર્થે તેમને કાઠીઆવાડમાં જવાનું થયલું ત્યાં પણ કરસનદાસે સુધારા અને સાહિત્યને ગતિમાન કરવા કાંઈને કાંઈ નવિન પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લીધી હતી અને તે પ્રશસાપાત્ર નિવડી હતી વિજ્ઞાન વિલાસ નામનું એક માસિક કાઢેલું, તેની ફાઇલોનું વાચન આજે પણ ઉપયોગી જણાશે અને રાજકોટ વિદ્યાગુણ પ્રપણુ સભાનું કાર્ય પણ એવું ઉપકારક હતું.

તેઓ લાંબુ આયુષ્ય જીવેલા નહિ, ચાળીસમે વર્ષે તેમનો દેહ પડેલો પણ યુવાવસ્થામાંથી જે સુધારાનું કાર્ય હાથ ધરેલું તે જીવનપર્યંત ચાલુ રાખ્યું હતું; અને તે સફળ નિવડેલું કેમકે તેમની સર્વ શક્તિ તેઓ તેમાં ખર્ચતા. આવા સમાજસેવક લોકપ્રિય નિવડે તેમાં શું આશ્ચર્ય!

સન ૧૮૭૧ માં અકાળે એમનું મૃત્યુ થતાં કાઠિયાવાડમાં તેમણે જે સંગીન સેવાકાર્ય કરેલું તેની નોંધ પોલીટીકલ એજન્ટ એન્ડર્સને ખાસ જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી નીચે પ્રમાણે લીધી હતી:

"લીંબડીના સ્પેશીયલ આસીસ્ટંટ સાહેબ આજમ કરસનદાસ મુળજી આજ સવારના નવ વાગતા સ્વર્ગવાસ થયા એવી ખબર તાર મારફતે આવતાં અમે ઘણા દીલગીર થયા છીએ.

આ બહાદુર અમલદાર આ પ્રાંતમાં આવ્યા પછી તેમને જે જે કામો સોંપવામાં આવેલાં તે એવી ખબરદારીથી તથા દીલ્લોજાનપણાથી તેમણે બજાવ્યાં છે કે, તેમના ઉપરીઓની તેમણે પ્રશંસા મેળવી છે. સંસારી બાબતમાં તેમના મલતાવડા ગુણ તથા કાઠીયાવાડમાં તમામ જાતના દેશી લોકો જે વખાણ તથા પ્રીતી તેમના તરફ બતાવતા તે વાતથી તેમની યાદગીરી ચીરકાળ રહેવાની.

સુધારાના સાથી તરીકે તેમણે કરેલાં કામ પ્રખ્યાત છે. તેમના ગુજરવાથી સરકારને એક હોંશીલા અમલદારની ખામી પડી છે. નાની ઉમરમાં તેમનું મૃત્યુ થવાથી તેમના દોસ્તો તથા અમે અફસોસી કરીયે છઈએ.*

ત્યાર બાદ લાંબે ગાળે ગુજરાત કૉલેજ લિટરરી એન્ડ ડિબેટીંગ સોસાયટી સમક્ષ ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર સ્વર્ગસ્થ એફ. એસ. પી. લેલીએ કરસનદાસ મૂળજી વિષે વ્યાખ્યાન આપતાં, તેમને રાષ્ટ્રના એક વીર નર તરીકે (A National Hero) ઓળખાવી કહ્યું હતું,

* કરસનદાસ મુળજી ચરિત્ર પૃ. ૧૪૧.

"Gentlemen, it will be a bad sign if India ever willingly lets die the name of such a man as Karsandas. So rapidly do events pass in these days that his books are already out of date. I have tried to get in Bombay a copy of his travels in English, but failed. That, however, means nothing. "The letter of his work dies as of all men's, but the spirit of it never." So said Carlyle of John Knox, and so say I of Karsandas Mulji."×

(સદ્‌ગૃહસ્થો, કરસનદાસ જેવા દેશના વીર નરનું નામ પ્રજા વિસ્મરણ થવા દે તો તે એક કમનસીબી સમજવી; જમાનો એટલી ઝડપે કૂચ કરી રહ્યો છે કે તેમની કૃતિઓ વિસારે પડી છે; તેમના 'ઇંગ્લાંડના પ્રવાસ'ની પ્રત (અંગ્રેજી) મેળવવા મુંબાઇમાં મેં તજવીજ કરી હતી પણ તે મળી નહિ. એ બીના ખાસ મહત્ત્વની નથીઃ પણ જૉન નોક્ષ વિષે કાર્લાઇલે કહ્યું હતું કે તેનું લખાણ ભલે ભુંસાઈ જાય, પણ તે શબ્દોની પાછળ રહેલો અક્ષરદેહ અમર છે, તેમ કરસનદાસ મૂળજી વિષે હું કહીશ.)

(૩) શેરમેનિયા (સન ૧૮૬૪-૬૫)

"In 1862 began the period of extraordinary prosperity, caused by the rise in the price of cotton, which followed the American blocade. In those years the ryots would under ordinary circumstances have suffered severely from the constant deficiency in rainfall during five successive seasons. But the abnormal value of the produce made the scanty crop of a year of drought to the full crop of a good season.

But the real importance in the economic sphere to India, lay not so much in raising the price of cotton and thus bringing about a temporary period of prosperity, but rather in bringing

× A National Hero, by Lely; Page 14.

home to the cultivator the fact that causes other than local needs were beginning to govern the nature and extent of the crops he sowed. Briefly, it was the event that most clearly and dramatically revealed a break in the economic isolation of India."*

Prof. Gadgil.

શેરસટ્ટાથી આજે કોણ અજાણ્યું છે? આબાળવૃદ્ધ, ગરીબ ને શ્રીમંત, સ્ત્રી ને પુરુષ, એ સઘળાં થોડી મહેનતે ને ટુંક મુદતમાં એકદમ તાલેવંત થવાના લોભે, તેના મોહપાશમાં ખેંચાઈ સપડાઈને ખુવાર થયાના સેંકડો દાખલા મળી આવશે. એ પ્રલોભન એવું મોહક છે કે સહજ નફો મળતાં કે થોડી ખોટ જતાં, જે કોઈ, માદક પદાર્થની પેઠે, તેનો નિશો ચઢી, તેમાં વધુ ને વધુ ગુંચવાય છે; ગજા ઉપરાંતનો અને ગાંડો સટ્ટો ખેલે છે અને પરિણામે તેનું સર્વસ્વ ખુવે છે, એ સામાન્ય અનુભવની બીના છે.

છેલ્લાં યુરોપીય યુદ્ધ પછી આપણે અહિં શેરસટ્ટાનો વાયરો એટલો જોશબંધ અને સખ્ત ફુંકાયો હતો કે તેના સપાટાની અસર હજી તદ્દન નાશ પામી નથી અને તેથી એ સટ્ટાના માનસને લઇને વેપારી કાંઇક લડાઈની અફવા સાંભળતાં, જે તે માલના, શેરના ભાવ ઉંચા વધારી દઈને, પૂર્વવત્ તેજીનાં સ્વપ્નાં સેવે છે; પણ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સમજવામાં આવતાં, તેના હાથ પાછા પડે છે. એ વિસરાવું જોઇએ નહિ કે જગતનાં આર્થિક બળો હવે જુદી જુદી રીતે કાર્ય કરી રહ્યાં હોય છે, તેની અસરમાંથી હિન્દુસ્તાન અલગ વા મુક્ત રહી શકે નહિ; વળી વ્યવહારનાં અને માલની આવજાનાં સાધનો વધતાં અને વિકાસ પામતાં, આપણી પરિસ્થિતિ સાવ બદલાઈ ગઈ છે, તેમજ દેશપરદેશની હરિફાઇ એટલી બધી તીવ્ર બનેલી છે કે એકાદ ઉતાવળું પગલું ભરતાં કે ગણત્રીમાં સહેજ ગફલતી થતાં, તેનાં માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડે છે, તેથી વેપાર ધંધામાં સાવચેતીની અને સાવધતાની વિશેષ જરૂર રહે છે.

લાંબા સમયથી હિન્દુસ્તાન સુલેહ શાન્તિ ભોગવે છે. લડાઇથી ઉદ્ભવતી હાડમારી અને ત્રાસનો નવી ઉછરતી પ્રજાને બરાબર ખ્યાલ નહિ

* Industrial Evolution of India, p. 19.

આવે; પણ સન ૧૯૧૪માં યુરોપમાં જંગી યુદ્ધ જાગતાં લડાઈના ક્ષેત્રથી હજારો માઈલ દૂર વસતા હોવા છતાં, આપણે જોયુ અને અનુભવ્યું હતું કે તેનાં પરિણામે આપણું આર્થિક જીવન તંગ અને કઠિન થઈ પડયું હતું. સૌ ચીજોના ભાવ ઘણા વધી જઈ, ભારે મોંઘવારી થઈ હતી. કાચા તૈયાર માલનો એટલો બધો ઉપાડ થતો અને તેના મ્હોં માગ્યા દામ મળતા કે તેના ઉત્પાદકો, વેપારીઓ, આડતીઆઓ અને કામદાર વર્ગ જોતજોતામાં મોટો નફો મેળવતા થઈ ગયા હતા. લડાઇના સમયમાં જીવનને જરૂરી ચીજોના ભાવ, વેપારી આલમ વધારીને આકરા કરી ન મૂકે તે સારૂ, સરકારે જે તે માલના ભાવ પ્રથમથી બાંધ્યા હતા તેમ કેટલીક ચીજો પર અંકુશ મૂક્યા હતા જેથી મોંઘવારીના કારણે ઉશ્કેરણી થઈ, જનતા બંડ ન ઉઠાવે; પણ સુલેહ થતાંજ એ જાપતો અને ભાવબંધી નિકળી જતાં, શેર બજારમાં અને બજાર ભાવમાં મ્હોટી તેજી આવી, ન્હાનું મ્હોટું, નોકરચાકર, સ્ત્રી પુરુષ સૌ, સારા લાભની આશાએ, તેના મ્હામાં ઝંપલાવતાં અને રેલના પાણીની પેઠે આવતો નફો મેળવી, પોતાને ભાગ્યશાળી માનતાં હતાં.

નવી માગને પહોંચી વળવા તેમજ દેશમાં નવા નવા હુન્નર ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં સ્થાપવા આપણે અહિં સંખ્યાબંધ નવી કંપનીઓ, જેવી કે, સ્ટીમરની, સીમેન્ટની, ખાંડની, વિમાની, ઔદ્યોગિક બેન્કોની, ટિમ્બરની, કાપડની વિગેરે, ઉભી કરવામાં આવી હતી; અને તે કંપનીના શેરો, લોકો તેનુ સારૂ પ્રિમિયમ મળવાની લાલચે, તેનુ પ્રોસ્પેક્ટસ પણ પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે પૂર્વે, સામટા ખરીદી લેતા, અને તે શેરોનું પછીથી સવાયું, દોઢું કે એથી પણ વધારે પ્રિમિયમ મળતું હતું, વળી એ કંપનીઓ ઉંચા અને મોંઘવારીના સમયે કાઢેલી તેથી તેનો ખર્ચ પણ વધારે થતો હતો.

તે પછી શાન્તિ પ્રસરતાં, ધંધા રોજગાર લડાઈવાળા મુલ્કોમાં ઠેકાણે પડતાં, જે થોકબંધ માલ અગાઉ નિકળતો હતો તેની માગ ઓછી થવા પામી અને તેના ભાવ પણ નીચા પડવા માંડયા, એ રીતે નવી કંપનીઓને અણધારી મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી અને પામે પુરતુ ભંડોળ રહ્યું નહોતું. એ સંજોગોમાં, એમાંની ઘણીખરી કંપનીઓ, કાંઈક પગભર થવા પામે તે પહેલાં ફડચામાં મૂકાઈ હતી. પરંતુ એ સર્વ હકીકત એટલી બધી તાજી અને જાણીતી છે કે તેનો વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક છે. તેનો ઉલ્લેખ કરવાનુ પ્રયોજન માત્ર એ છે કે એવી ગંભીર અને કઠિન

પરિસ્થિતિ મુબાઈ ઇલાકામાં નિસ્તેર વર્ષ ઉપર ઉદ્દભવી હતી, અને તેમાં સેંકડો કુટુંબો પાયમાલ અને બેહાલ થવા પામ્યાં હતા. એ બનાવ અને ઉપરોક્ત વર્ણવેલા લડાઈ પછીના શેરમટ્ટાની હકીકત વચ્ચે ઘણુ સામ્ય માલુમ પડશે અને તે, ઇતિહાસ અમુક અમુક આંતરે પુનરાવર્તન પામે છે, તેનું એક સબળ દૃષ્ટાંત પૂરૂ પાડે છે.

અગ્રેજ પ્રજા હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર ધધા અર્થે આવી હતી; અને વૈશ્યવૃત્તિ જ એ તેમનુ પ્રધાન જાતિ લક્ષણ છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાર્યવાહકોએ હિન્દુસ્તાનનો કાપડનો વેપાર ઇરાદાપૂર્વક નાબુદ કરવા પ્રયત્ન કર્યાં હતા અને હિન્દના વહાણવટાને પણ એજ રીતે એની આમા પ્રતિબધો મૂકીને જબરો ધોકો પહોચાડ્યો હતો, એ ઐતિહાસિક હકીકત છે.

એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે ઈંગ્લાડ લાખોવાર કાપડ તૈયાર કરે છે, તેના રૂ માટે તેને અમેરિકા અને હિન્દુસ્થાન ઉપર બહુધા આધાર રાખવો પડે છે; કેમકે ઇંગ્લાંડમા રૂ ઉગી શકે એમ નથી હિન્દુસ્તાન ઉપર કંપની સરકારની સત્તા અને કાબુ મજબુત થતાં આપણે અહિં રૂનુ વાવેતર વધે અને તેની જાત સુધરે તે માટે ઇગ્લાન્ડના કાપડના કારખાનાવાળાઓ તરફથી ચાલુ તજવીજ થતી રહેતી હતી, અને સન ૧૮૬૨ માં ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચે માહોમાહે યુદ્ધ શરૂ થતાં હિન્દુસ્તાનનાં રૂની માગણી ખૂબ જ વધી પડી હતી. હિન્દુસ્તાનના રૂના ઉપાડ વિષે નોધ કરતા મી પ્રિચર્ડ લખે છે, કે સન ૧૭૮૫ થી ૧૮૪૫ સુધીના સાઠ વર્ષના ગાળામાં દર પંદર વર્ષે, ૧૭૮૫ મા હતો તેથી ત્રણ ગણો સન ૧૮૦૦ મા અને ૧૮૦૦ માં હતો તેથી ત્રણ ગણો ખપ સન ૧૮૧૫ માં વધ્યો હતો; અને તે પછીના પંદર વર્ષમા, સન ૧૮૪૫ થી ૧૮૬૦, જો કે તેનુ પ્રમાણ ઉપર પ્રમાણે નહોતું વધ્યુ.+ પણ તેની સાથે રૂના ભાવ ઉપજ કરતાં માગણી વધારે હોવાથી માગ પ્રમાણમા ઉંચા ગયા હતા. લોકો પણ આપણે જેને નાણાંપાક (money crop) કહીએ છીએ તે રૂનું વાવેતર, ધાન્ય ઉગાડવાને બદલે, કરવાનુ પસદ કરતા હતા અને સરકાર પણ એ કાર્યને ઉત્તેજન આપતી હતી.

અમેરિકાનુ સિવિલ યુદ્ધ જાગતાં, ઇગ્લાંડને ત્યાંનું રૂ મળતુ બંધ પડ્યુ; અને હિન્દુસ્તાનના રૂ ઉપર તેની સિલોએ આધાર રાખવો રહ્યો; પણ હિન્દુસ્તાન તેની માગણીને પૂરી રીતે પહોંચી શકે તેમ નહોતુ;

+ Administration of Indian Vol I p 89.

અને રૂની અછત જ રહેતી; અને તે કારણે રૂના ભાવ એકદમ ટોચે જતા ગયા; કેવી રીતે તેની વિગતો આપણને નીચેના ફકરામાંથી જાણવાને મળે છેઃ—

"હીનદોશથાનનો રૂઈ, જે આગલ ઇગલંડમાં દર રતલે ૩) થી ૫) પેનીએ વેચાતો હતો તે વધી શને ૧૮૬૩ ની આખરીએ ૨૦ થી ૨૪ પેનીએ રતલ વેચાવા લાગેઓ; એ ઉપરથી અતરે રૂઉના ભાવ જે ખાંડી એ રૂપીઆ ૬૦ થી રૂપીઆ ૧૦૦) સુધીનો હતો તે એકદમ વધી ખાંડીના રૂપીઆ ૬૦૦) થી રૂ ૭૦૦) સુધી થાએઓ અને વેપારીઓને એવી આશા હતી કે, જો લડાઈ વધારે દીવસ જારી રહી (જે જારી રેહે એવી તેઓ અંતઃકરણથી દોઆ માંગતા હતા) તો રૂઉનો ભાવ એથી પણ વધી અતરે ખાંડીના રૂપીઆ ૧૦૦૦ સુધી થાએ."*

એવા ઉંચા ભાવમાં સૌ કોઈ રૂના વેપાર તરફ ખેંચાતું; એટલે સુધી કે ગરીબ ગુરબાઓએ પણ તેમનાં ફાટાંતુટાં ગોદડાં ફાડી તોડીને તેમાંનું રૂ વેચીને કમાઈ કરી હતી, અને એવી અટકલ કરવામાં આવી હતી કે "એ અરસામાં શુમારે પચાસ કરોડ રૂપીઆ વેલાત ખાતેથી અતરે આવેઆ હશે." અને પૈસો આવતા લોકની રહેણીકરણીમાં પણ મ્હોટો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. "ખેડુતો જેઓને માટીનાં વાસણો મયશર થાતાં નહી હતાં તેઓ રૂપાની થાલોમાં જમવા લાગેઆ. તેમનાં બાએડી છોકરાંનાં શરીર ઉપર સુતરાઉ કપડાં કદાચજ શોભ્જ મળી શકતાં હતાં તેઓને રેશમીજ નહી પણ કશબી કપડાથી શણગાર મયેઓ. જેઓને રૂપાનાં ઘરેણાં મલવાં કઠણ હતાં, તેઓને સોનાની જીણશોમાં આભુખણો મલેઆં. ટુંકામાં ખેડુતોને જે લોહોડાને પાએની પનોની બેડી હતી તે ઉતરીને તરાંબાને પાએની બેડી. તેમજ વેપારી આલમમાં કાંઈ થોડો ફેરફાર થાએઓ નહી હતો. કછ તરફથી આવેલા કછી વાંણીઆઓમાં લાખો રૂપીઆની દોલત થાઈ ગઈ હતી. પાણી ભરનારા ભઈઆ અને શીક મારનાર તથા કાંટા ઉપર ઉભા રહેનાર હલકી પદવીનાં માણસોએ પોતાની ગુન્જશ પરમાણે થોડોઘણો વેપલો કરેઓ અને તેઓ પણ ફાવી ગએઆ. તેમજ ઇઉરોપીઆંન, પારશી, હીનદુ અને બીજી ગરવ વરણના વેપારીઓ જરદાર અને માલેતુજાર થઈ પડેઆ. વાડી, ગાડી અને લાડીની લુટાલુટ

---

* મુબઈના શેર સટાની તવારીખ પૃ. ૬.

થાવા લાગી. ચારે તરફથી નાણું ઊછળવા લાગેજ. શખાવતનાં કામોનો પણ કાંઈ શુમાર રહેઓ નહી. "×

મુંબાઈ એકલુ નહિ પણ ખેતીપ્રધાન રૂના વાવેતરવાળો ગુજરાતનો સઘળો પ્રદેશ માતબર થયો હતો; ખેડુતોની જેમ રૂના વેપારી અને તેમના દલાલો અને આડતીઆઓને પણ સારો તડાકો પડયો હતો;* અને વેપારીઓ અને દલાલોએ નવાં ઘરો કરી તેમ દાગીના કરાવી તેમનાં બાળબચ્ચાંઓને સોનેરૂપે મઢયાં હતાં, એ જનસ્થિતિનું વર્ણન 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ' લખનારે નીચે મુજબ કર્યું છે:—

"આ કમાણીનો શો ઉપયોગ કરવો, નાણાં ક્યાં નાંખવાં, એ વિચારમાં તેઓએ બેંકો કાઢી. બેંકોના શેરો લોકોએ ભરવા માંડયા. રાંડીરાંડોએ પણ પોતાની એકઠી કરેલી પુંજી, જે નાણાવટીઓને ત્યાં મૂકેલી, ને ખપ ન હોવાથી પાછી અપાયલી, તે પણ બેંકોમાં કાલાવાલા કરી મૂકી. પાવડીઆ નહાનાભાઈની બેંક સૌથી શ્રેષ્ઠ અને લાભદાયી ગણાયાથી ત્યાં તો શેરોના ભાવ વધી ગયા, છતાં લોકોએ નાણાં આજીજી કરીને મૂક્યાં. કેટલાએક ડાહ્યા, નિર્લોભી અને સમજુ વહેપારીઓ, દલાલો, તથા નાણાવટીઓ જેઓ સારૂ કમાયા હતા, તેઓએ તો નાણાં મળ્યાં એટલે બેંકો તરફ નજર કરી નહિ અને છાનાંમાનાં જોયા કર્યું. તેઓ જ પાછળથી સુખી રહ્યા. નવાઇ જેવું એ લાગ્યું કે બેડાવાળો પણ લોભાયા. તેઓનાં નાણાં દાટેલાં ભોંય સાચવતી હતી, તે તેઓએ બહાર કાઢય અને તેમણે દશાલાડની વાડીના મકાનમાં એક બેંક ઉઘાડી. તેનું નાં તેઓએ "ધી દવેજી જોઈંટ સ્ટોક કંપની" આપ્યું હતું. તેમાં તેએ મે શેરો ભર્યા હતા, તેમ લોકોનાં નાણાં જમે પણ રાખવા લાગ્યા હતા સરકારી નોકરો જેને વગ હોય, તેઓ નોકરીથી રજા લઇ, અથવ જા નહિ મળી, તો રાજીનામાં આપી બેંકોમાં દાખલ થયા, તેઓ તે પાછળથી ઘણાજ પસ્તાયા હતા. અધિકારીઓના પગાર જે સને ૧૮૭૩-

× મુબઈના શેરસટ્ટાની તવારીખ પૃ. ૬, ૭.

*(and the agricultural population of the cotton producin istricts amassed so much wealth, that the Zamindars, it wa aid, not knowing how to employ their surplus silver, used t for tries for their cart-wheels." Administration of India Vol I. Prichard, page 90.)

૭૪ થી વધ્યા છે, તેવા પગાર વધેલા નહિ. મુનસફ, મામલતદારને રૂ. ૧૦૦) બલકે તેથી પણ ઓછા રૂ. ૮૫) ની મામલતદારની છેલ્લી જગ્યા હતી, તેવાઓની પણ તે વખતે ગણત્રી નહિ, તો બીજા હલકા નોકરોને કોણ ગણે? આવા રીતની વેપારી વર્ગની સ્થિતિ થવાથી મકાનો પણ ભવ્ય બંધાયાં. ગાડી તો તે પહેલાં કોઇને ત્યાંજ જોવામાં આવતી, તે તેઓએ રાખવા માંડી. બળદની જોડની કિમ્મત, તેમજ ડોળદાર ગાડીઓ કરાવવાની જે કિમ્મત માગે તે આપતા હતા. આવી બાબતમાં પણ ચડસાચડસી ચાલતી હતી; લાડી, વાડી, ને ગાડીનું સુખ વહેપારી વર્ગમાં આવ્યું. લગ્ન પ્રસગે રામજણીના નાચ કરાવવા લાગ્યા. સારા સારા વરા વાજન થવા લાગ્યાં. મંદિરોમાં પણ ધર્મ દાન સારાં અપાવાં લાગ્યાં. મહારાજોનાં સ્વરૂપ પણ ઘણાં આવવા માંડયા. તેઓને પણ સારી કમાણી થઈ. ઘેરઘેર પધરામણી થતી હતી. "દેખદેખ ને શિખ, શિખ," એ મુજબ ગાડરીઓ પ્રવાહ ચાલતો હતો. એક કરતાં એક ચઢીઆતો થવા પ્રયત્ન કરતો હતો. સોનાંબાઈ તથા રૂપાંબાઈ જ્યાં ત્યાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતા. ખરચ કરવામાં પાછી પાની કોઈ કવચિતજ કાઢતું. ઉજાણી તથા ઓચ્છવોના ભાત ભાતના વરાઓ થતા હતા. ટહેલીઆઓ ટહેલ નાખવા ઘણા આવવા લાગ્યા. તેમને પણ તેમનું જોઈતું મળતું હતું. ચોકશી બજારમાં સોનાં રૂપાં ઘણાં ખરીદ થવા માંડયાં. સોનીયોને પણ જરા ફુરસદ નહિ. મ્હોં માગી મજુરી પામતા હતા. ગામડેથી પણ કેટલાએક આવી ચડેલા તેઓને સારી કમાણી થઈ હતી. મજુરી ઘણીજ મોંઘી થઈ પડી હતી, કેમકે નવાં મકાનો બંધાવા માંડયાં હતાં. આથી મજુર વર્ગ પણ તાજો થઈ પડયો હતો. શાહુકારોનાં નાણાં જે પરગણામાં ધીરેલાં, તે પણ ખેડુતો માતબર થવાથી મુદત ગયા છતાં આપી ગયા હતા, તેથી તેઓ પણ તાજા બન્યા હતા. હલકા સરકારી નોકરો સિવાય દરેક ધંધાવાળા જાહોજલાલી ભોગવતા હતા. શેઠની જાહોજલાલી સાથે ગુમાસ્તાઓ પણ તાજા થયા હતા.

દરેક ગામની જમીનમાં રૂ શિવાય બીજો પાક કરતાજ નહિ, તેથી બહારગામથી અનાજ જે આવતું તે વપરાતું હતુ, પણ મોઘું વેચાતું હતું. હાલ જેવી દરેક ચીજની મોંઘવારી છે, તેનીજ મોંઘવારી બલ્કે કાંઈ વધારે હતી. એટલું સુગમ હતું કે તેલ દીવેલ આઠ શેર દશ શેર મળતાં હતાં. દૂધ જે પેસાનું કે ચાર પઈનું શેર મળતું હતું, તે તો ભાડીઆ ચાર પેસા શિવાય હાથ મૂકવા દેતાજ નહિ.

આવી મોંઘવારી છતાં નાણાંની છત અને તે વખતની સારી કમાણીને લીધે લોકો મોજ કરતા હતા. ધીરધાર પણ સારી હતી, તેથી ગરીબ ગરબાં નભ્યાં જતાં હતાં. ધર્માદા ટીપો ઘણી નીકળતી હતી, તેમાં આજે જે એક રૂપિયો ભરવા આનાકાની કરે તે પાંચ દશ રૂપિયા ભરવા જરા પણ આંખકો ખાતા નહિ.

કારીગર, સુથાર, લુહાર તથા મજુરની મજુરીના ભાવ વધી ગયા, કડીઆને ચારથી ૭ આના મળતા હતા તેના બમણા થયા, સુથારના પાંચ ૭ આનાના ચૌદ આનાથી રૂપીઓ થયો, મજુરના દસ પૈસા, બૈરીના ૭ પૈસા, ને છોકરાને એક આનો તેના પણ આ વખતે બમણા થયા.* ''

વદનની શોભાનો શો પાર ! જે દરેક સ્ત્રી જોવામાં આવતી તે તેના ઉંચામાં ઉંચાં અને મનગમતાં વસ્ત્રથી તથા કાને, કોટે, હાથે, પગે આવી રહેલાં આભૂષણો સાથે ઉલ્લાસમાં વરના ઘોડા પાછળ ગીતો ગાતી જોવામાં આવતી, તે વખતે દરેક સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ, તેમના સામું જોયાજ કરતું હતું. વરની માએ જો કપાળે પિયળ કાઢી નહિ હોય, અથવા ટપકીથી મ્હોંનો ચેરો શણગારી દીધો નહિ હોય, તો વરની મા કોણ હશે તે જાણવું મુસ્કેલ પડતું હતું. આવી રીતરીતની સરગસોની શોભા આ પ્રસંગે જોવામાં આવતી હતી."×

"લગ્ન પત્યા પછી ન્યાતિ ભોજન શરૂ થયાં. એક કરતાં એક ચઢીઆતાં થવા લાગ્યાં. દશા લાડની વાડીમાં ઘણાખરાં જમણવાર થતાં હતાં. જેને ત્યાં જમનારના ભાણામાંથી તેલના રેલા નિકળે, તેને વધારે જશ મળતો હતો. એક વેપારીને ત્યાં આ વાડીમાં વરો હતો, તેનો દિકરો અમારો નિશાળનો મિત્ર હોવાથી, અમને તેણે પાટે બેસવા આમંત્રણ કર્યું હતું, તેથી અમો ત્રણ ચાર મિત્રો ત્યાં ગયા હતા. અમે પંગત ભરાયા પહેલાં ગયેલા, તેથી દરેક ખુબી અમારા જોવામાં આવી હતી. સ્ત્રી વર્ગને મદદ કરતાં પહેલાં બેસાડવાનું હતું, તેથી તે વર્ગ પહેલો આવવા માંડયો. દરેક નહાની મોટી સ્ત્રીને કાને, કોટે, હાથે, પગે જે આભૂષણો પહેરેલાં તે જોઈ અમે તો ડીંગ થઈ ગયા. કોઇએ મોતીના કંઠા, કોઇએ ભાતભાતના સુવર્ણના દાગીના ડોકે પહેરી દીધા હતા કાન તો મોતીથી જ ભરાવ માલુમ પડતો હતો. હાથે કોઇએ ઘુઘરીવાળી ચુડીઓ, કોઈએ સુવર્ણની બંગડીઓ કડાં ગુજરી સાથે પહેરી લીધેલાં, તે સાથે કોણી ઉપર છાગલીઆવાળો, કોઇએ સાદો, કોઇએ ગુંદલુંના છાગલીઆવાળો વાંક પહેરેલો, તેથી હાથની શોભા અનુપમ ભાસતી હતી. પગે પણ કોઇએ ચાંદીનાં સાંકળાં, કોઇએ મુગ્ગાઇગરાં ઝીણાં ઝાંઝરીઓ, કે ગડ ભાતના કલાં અડાવી દીધાં હતાં; આ આભૂષણ સાથે સ્ત્રીઓએ જે વસ્ત્ર પહેરેલાં ઉંચા પ્રકારનાં હોવાથી તેમના વદનનું તેજ વિશેષ મારતું હતું."[1] આ અને એવા બીજા અનેક વૈભવના અને શોભાના દૃશ્યો જોવામાં આવેલા તે લક્ષમાં લઇને ભરૂચનું ગેઝેટીયર પૃ. ૨ માં તેના લેખકે લખ્યું હતું, કે In 1864 comfort, wealth and extravagance had spread to almost all classes."[2]

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રૂના પાકની મબલક કિંમત મળતી હોવાથી સૌ રૂ નું વાવેતર કરતા, તેના પરિણામે અનાજની ખેતી થોડી થતી, તેમ વરસાદની અછતને લઇને તે પાક ઓછો ઉછરતો; એ સર્વ કારણોને લઇને તેના ભાવ વધ્યા હતા અને સઘળી ચીજોમાં મોંઘવારી થઇ હતી; જાણે કે દુકાળ પડયો ન હોય; અને એ પરિસ્થિતિમાં ખાસ ખોરાકની ચીજોમાં વધુ ખર્ચ થતો હોવાથી બીજી ચીજોની ખરીદી ઘટી હતી; અને સરકારી નોકરોની દશા માઠી થઈ હતી. તેઓ બીજાઓને,–વેપારી અને આડતીઆઓને,–શ્રીમંત થતા જોઇને, પોતાના બાંધેલા નસીબ ઉપર નિશ્વાસ નાખતા હતા; અને કેટલાકે તો સરકારી નોકરીનાં રાજીનામાં સુદ્ધાં આપીને, ધંધામાં અને નવી કંપનીઓમાં વધુ લાભની આશાએ, ને સારા પગારે જોડાયા હતા. અને સરકારને પણ એ અડચણને ટાળવા તેમના નોકરોના પગાર વધારવા જરૂર પડી હતી.-

એક તરફ રૂના વેપારમાંથી સારી કમાણી થતી હતી તેમ બીજી તરફ નવી નવી કંપનીઓ નિકળી, તેના શેરોનો સટ્ટો પણ મ્હોટા પ્રમાણમાં થવા માંડયો હતો, અને સઘળા તે પાછળ ગાંડા બન્યા હતા, રખેને એ નફો મેળવતા તેઓ રહી જાય. સ્વર્ગસ્થ સર દિનશાહે મુંબાઈના શેર સટ્ટાના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે ત્રીસ કરોડની મૂડી ઉપર સાડત્રીસ કરોડ રૂપિયા પ્રિમિયમ અપાયું હતું; અને એ કામકાજ શેરબજારમાં કેવી રીતે થતું તેનો સહેજ ખ્યાલ આવવા શેરસટ્ટાની તવારીખમાંથી એક

પરેમચંદ જેહવા એક મશહુર શટોરીઆનો હાથ જોઈ, લોકો દીવાનાઓની મીશાલે એ શેરો લેવા લાગેઆ. જેથી તેનો શટો ચાલેઓ. બેંકનું કામ-કાજ ચાલે આ આગનજ, તેહના કાંમનો કાંઈપણુ શુમાર કાહાડેઆ અગાઉ, તેના શેરોના ભાવ વધારી દર શેર ઉપર ૬૫ થી ૭૦ ટકા અથવા દર શેરે રૂપીઆ ૧૩૦ થી ૧૪૦ નો નફો બોલાવેઓ. અને જો ખરૂ બોલીએ તો શટાનું ખરેખરૂ મનડાંણુ આ "બોંમબે જાંઈટ ઈશટાક બેંક" અથવા "ધી એશીઆટીક બેંકીંગ કોરપોરેશન" થી થાએલું જાણવું. (કે જે બેંક મુમબઇના મોહટા ભાગને પાએમાલીમાં નાંખી શેવટે પોતે પણુ ગુજરી ગએલાંઓની હાંરમાં વાશો કરેઓ છે.)

આ શટો હજુરતો બચગીમાં હતો હેવામાં મુમબઈના નાણાવટીઓ, જેઓને દોલત મલેઆથી વધુ મેલવવાનો લોભ અતીશે વધેઓ હતો, તેઓએ પણુ બેંકો ઉભી કરવા માંડી, એક માશની ટુંક મુદતમાં તરણુ ચીઆર નવી કમપેનીઓ ઉભી કરવાની મદેહનજર બાહેર પડી, અને તેમાં ઘણાજ આબરૂવાલાઓમાં ખપતાઓના નાંમો શામેલ રહેલાં જોવામાં આવેઆં. આ સઘલી કંપેનીઓના શેરો ઉપર લુટાલુટ ચાલી, અને પછી જેમ પારધી બીચારાં નીરદોશ પરાણીઓને ફશાવાને દાણા છાંટે, એ પ્રમાણે ગોએઆ ગરીબોને આ શટાનાં લોભમાં ફમાવા માટે તેમને થોડા થોડા શેરો દરએક કમપેનીના મલેઆ હતા. વલી આ હીંગાંમમાં આગમાં તેલ પડે હેવો બીજો એક બનાવ બનેઓ હતો—તે એકે ઉપલી જાંઈટ ઈશટાક બેંકને પાદશાહી ચાર્ટર મલેઓ હેવા શમાચાર શને ૧૮૬૪ ના મારચ માશમાં શ્રી વેલાત ખાતેથી અનરે આવેઆ, અને તેજ વખલે અતરેની પુરાણી કમરશીઅલ બેંકને પણુ ચારટર મળેઓ હતો. આ બંધે બેંકોને ચારટર મલેઆથી ગોએઆ તેહમાં કેટલોએક મોટો વધારો થાઈ ગએઓ હોએ, અથવા તે માહેલા રૂપીઆવો ગોએઆ શુનાની મોહરો થાઈ ગઇઓ હોએ, એ પરમાંણે તેહનો શટો એકદમ ફેલાએઓ. સને ૧૮૬૪ ના મારચ માશમાં તેનો ભાવ શેંકડે ૫૦ થી ૬૦ ટકાનો, ઇઆને દર શેરે રૂ. ૧૦૦ થી ૧૨૦ નફો હતો, તે વધી એજ વરમના મેએ માશમાં, ઈઆને બેએ માશની ટુંક મુદતમાં ૨૦૦ ટકા ઉપર, ઈઆને દર શેરે રૂ. ૪૦૦) નફાના થાએઆ. અને એજ પરમાંણે કમરશીઅલ વીગેરે તે વખતે ચાલતી શરવે બેંકોના ભાવો ફેરફાર થાવા લાગેઆ; હેવા અરસામાં વલી વાલકેશ્વર અને કોલાબા વચ્ચેના મમુદરનો એક

ભાગ પુરવાનો પરવાનો, ઉપર જણાવેલી જાઈંટ ઇશટાક એંક ઉભી કરનારાઓ માહેલા કેટલાએક મલતો આપણા સટાબાજ પરેમચંદને પણ મલેઓ. એ કારણને માટે તેઓએ "ધી બોમબે રેકલેમેશન કમપેની" ઉભી કરી અને તેના દર રૂપીઆ ૧૦૦૦૦) નાં ૨૦૦૦)—શેરો કરી, બે કરોડ રૂપીઆની થાપણ કરી, પહેલા હફતા દાખલ શેર દીઠ રૂપીઆ ૫૦૦૦) લીધા. આથી તોફાનમાં તોફાન વધેઉં. આ શેરો નીકલવાની આગમજ શેઓએ શો ટકા નફો બોલાવા લાગેઓ, ઈઆને દર શેરે રૂપીઆ ૧૦૦૦૦) નો નફો થાએઓ. એ પછે તેના ૪૦૦) શેરો સરકારને માટે હેલાએદા રાખેઆ હતા તે સરકારે લેવા ના પાડેઆથી તેમનું જાહેર લીલાંઉ થાએગેં; જેમાં સટો વધારવાની મતલબથી, અને ભોળા તથા લોભી લોકોને ઉશકેરવાને મી. પરેમચંદે રૂપીઆ ૬૬૦૦૦) સુધી નફો આપી શેરો ખરીદ કરેઆ. એથી આ શેરોનો ભાવ એકદમ વધેઓ. સટાનું 'પજેરણ સલગવા માંડેઉં. બલતાંની જહાલ ધીમે ધીમે દીસવા માંડી, જેને બુંઝાવાને બદલે તેમાં મોટા લોકો પંખા લઈ વીજણવા લાગેઆ. શેરબજારમાં મોટી ધામધુમ ચાલી. દલાલોની રાખીઆ આગલ જે ૨૦ ૨૫ માણસોની હતી તે વધી સેંકડો માંણસોની થાઇ ગઈ."*

એ ફકરો વાંચતા વાચકને જણાઈ આવશે કે એ સટ્ટાના વેપારમાં અગ્રણી પ્રેમચંદ રાયચંદ હતા; તેની બાહોશી અને બુદ્ધિ ચાપલ્યને લઈને તે જેમાં પડતા, તેમાં તેજી આવતી અને સૌ કોઈ શેઠ પ્રેમચંદની રૂખને અનુસરતું; તેમના વચન પર વિશ્વાસ રાખતું હતું; અને તેમની એવી પ્રતિષ્ઠા જામી હતી કે ન્હાનું મોટું, ગરીબઅમીર, નોકર ચાકર, જુવાન અને વૃદ્ધ, અમલદાર અને ગૃહસ્થ સૌ પ્રેમચંદને એક સરખું માન આપતા અને તે એક દિવ્ય પુરુષ હોય તેમ તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવતા; દિનશા વાચ્છા લખે છે, કેઃ—

"To the vulgar in search of sordid silver he was the very incarnation of a hundred Mammons rolled into one. He was the one chemigar (Master Alchemist) who could turn dust into the yellow metal, the one unrivalled magician who could by his magic wand transmute the sands of

* શેરસટ્ટાની તવારીખ પૃ. ૪૦–૪૧.

Back Bay into solid gold wherewith to have the way to paradise. "+

એવું બીજું રસિક વર્ણન શ્રીયુત વિનાયક મહેતાએ, શેઠ રાયચંદ સુરત પધાર્યા તે વખતનું કર્યું છે, તે સમકાલીન સ્થિતિનું તાદૃશ ચિત્ર રજુ કરે છેઃ–

શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ

+ A financial chapter in the history of Bombay city, p. 47.

"પ્રેમચંદ એક વીરલો પુરૂષ હતો. એક ગરીબ રાંડીરાંડનો સાહસિક પુત્ર, વ્યાપારાર્થે સુરત છોડી મુંબાઇ ગયેલો. ત્યાં ધંધામાં એવી તો પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી, લેવડદેવડ, માલની આવક જાવક, અને સૃષ્ટિની હીલચાલ તેના તીક્ષ્ણ મગજ રૂપી દૂરબીન વડે એવી તો નિહાળી કે ભવિષ્યનો નાણાં સંબંધી વર્તારો કરનાર તો એજ નીવડયો. મુંબઇનો સાગર ક્ષુબ્ધ થશે, પાણીની ભરતી થતાં તેમાં સંગમ પામતાં નવાં સરોવર વિગેરે પણ ઉભરાઈ જશે એ સઘળી આગાહી તેણે કરેલી. તેજ પ્રમાણે હિંદમાં દ્રવ્ય રેલાયુ. સૌ તવંગર થઈ ગયા. જેની પાસ પુરા હજારે નહોતા તે પણ સાત આઠ લાખના ધણી થઈ બેઠા. જ્યારે સમુદ્રમાં મોજાં ખરેખર ઉંચાં ઉડવા લાગ્યાં ત્યારે શાંત, સાદો, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પ્રેમચંદ કાળી નાગનું મંથન કરતો હોય તેમ ઉછળતા તરંગોનાં શિખરે નાચતો જણાયો. તેની મુરલીના નાદથી મુંબાપુરીના ગવર્નરથી માંડીને 'ગંગા' તેલી સર્વે ગોપી માફક થૈ થૈ નૃત્ય કરી રહ્યા. આવી તેની જાહોજલાલીના વખતમાં "સ્પેશીયલ ટ્રેનમાં બેસી એકવાર પ્રેમચંદ શેઠ સુરત આવ્યા. માતૃભૂમિમાં પધારતા એ દ્રવ્ય યોદ્ધાને આવકાર આપવા કલેક્ટરથી માંડીને સર્વે અમલદારો તથા નગરશેઠથી માંડી સર્વે નાગરિકો 'સ્ટેશન' પર હાજર રહ્યા હતા. મારા માતામહ કહેતા કે "જ્યાં આગગાડી અટકી ત્યારે પ્રેમચંદ એકલા ઉતર્યા; લોકોએ તો શું ને શું ધારેલું! ગવર્નર જોડે ઘુમનાર પ્રેમચંદ તે કેવો રોશીલો હશે? પણ તેમ નહતું. સાદી ટપકી ટપકીની પાઘડી ને ધોળું અંગરખું પહેરેલું; તથા રૂપેરી શીતરૂપી ઘડીઆળનો છેડો આગળ અર્ધો ચન્દ્ર માફક લટકતો. પગે વાર્નિશના ચાંચીયા જોડા. સાદું ધોતિયું પહેરેલું."[1]

શેઠ પ્રેમચંદે એમના એ જાહોજલાલીના દિવસોમાં, છૂટે હાથે અને ઉદર દિલથી પુષ્કળ પૈસો સખાવતમાં અને કેળવણીનાં કાર્યોમાં આપ્યો હતો; અને અનેક સૈકાતાં હૈયાને બનતી મદદ કરીને ઠાર્યાં હતાં; અને એ શેરસટ્ટામાં પાયમાલ થયલાંઓ પણ શેઠ પ્રેમચંદની "તરફ પીઆરથી જોઇ હજુ પણ તેને એક દેવતાના જેટલું માન આપે છે."* એવી ઉત્તમ અને સુંદર છાપ તેમણે પાડી હતી, જેથી સૌ કોઇ વિસ્મય પામતું હતું.

પણ એ શેરસટ્ટાની આબાદી અને આહેબી બેઘડીના ચાંદરણા જેવી સુખકર જણાઈ હતી. ચોમાસાની રેલનું પાણી જેમ એકાએક આવી

---

૧ નંદશંકર ચરિત્ર પૃ. ૧૧૪ થી ૧૧૬.

પુષ્કળ નુકશાન પહોચાડે છે, તેમ આ શેરસટ્ટારૂપી રેતે સેકડો કુટુબોની ખુવારી કરી હતી. અનેકને ગ્ઝળતા કરી મૂકયા હતા, એ પૈસો કયા જતો રહ્યો તે જણાયુજ નહિ તે એક સ્વપ્નુજ થઈ ગયુ હતુ

સન ૧૮૬૫ મા અમેરિકન યુદ્ધ બધ પડતા મુમાઇના નાણા બજારમા સખ્ત આચકો લાગ્યો હતો, રૂના ભાવ નીચે પડવા માડયા, તેની સાથે શેરના ભાવો પણ ગગડવા લાગ્યા, અને કામા નામના એક રૂની નિકાસ કરનાર ગૃહસ્થની હુંડી સ્વીકારવામા મુશ્કેલી ઉભી થતા નાણા બજારમા ગભરાટ છૂટયો, કેમકે ત્રણ કરોડથી વધુ રકમની જવાબદારી તેને શિર ઉભેલી હતી, અને એ ગભરાટને લઇને સૌ કોઇ પોતાનો માલ અને શેર વેચવા નિકળી પડયા, એટલે વધારે મદી આવી અને બજારમા નાણા વટાવવાનુ અઘરૂ થઈ પડયુ અને એ લેણદારોનુ કોકડુ એટલુ ગુંચવાઈ ગયુ હતુ કે તેનો ઝટ ઉકેલ થાય એમ નહોતુ, તેથી તેનો ઝટ નિકાલ કાઢવા સન ૧૮૬૫ મા સરકારને નાદારીનો કાયદો પસાર કરવાની ફરજ પડી હતી

એ સટ્ટામા ઘણા જાણીતા પુરુષો સપડાયા હતા, અને તેમની સ્થિતિ કફોડી અને દયાપાત્ર થઇ પડી હતી, કવિ નર્મદાશકર એમાથી સલામત રહેવા પામ્યા હતા પણ તેનુ ખરાબ પરિણામ જોઈને સન ૧૮૬૫ ના બનાવને એમણે એક ઇશ્વરી કોપજ લેખ્યો હતો અને તે વિષે લખ્યુ હતુ, કે "સટ્ટા કળજુગથી એટલુ તો પાપ વધી ગયુ હતુ કે, ઇશ્વિરે કોઇને આગળથી સ્વપ્નમા પણ ન સુઝયુ તેવી રીતે એકાએક કલકી અવતાર શક્તિથી સહુ સટોરિયાઓના સહાર કરી નાખ્યો કે પાછુ ધર્મ સ્થાપન થાય ખરો ઉદ્યોગ ચાલવા માડે અમેરીકામા લાખો માણસ કપાઇ જતા તે પાપનો કોઈ વિચાર કરતુ નોહોતુ પણ તે થાય છે તે સારું થાય છે કે આપણુ ઘર ભરાય છે એવુ જે સમજતા તે પાપી ચંડાળોને શિક્ષા થઈ છે તે ઠીકજ થઈ છે કેટલાક ખરા ઉદ્યોગી, ખરા ભક્ત, ખરા પરોપકારી અને ખરા દેશાભિમાની ખરા મરદો મનને મારી મારીને સટ્ટામા પડયા નથી ને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા કે "પ્રભુ લડાઇનો અત વહેલો આણ, સટોરિયાઓના સદને તોડી ભુમીભાર ઉતાર" તે મરદોની પ્રાર્થનાથી હજી પણ આ વખતે સપડાયલા સટોરિયા થોડા ઘણા ઇશ્વરના કોપથી બચશે

* શેરસટ્ટાની તવારીખ પૃ ૨૬

તદુપરાંત 'ડાંડીઆ'માં નોંધ લખી લેખકોને સુચવ્યું હતું, કે–

ગ્રંથકારો બેસી શું રહ્યાછ! આ વખત બેસી રહેવાનો નથી. આ વખત નોંધ રાખવાનો અને ગ્રંથો લખવાનો છે. હાલમાં નીચે લખેલી બાબતો ઉપર ઘણાએક ગ્રંથો થવા જોઇયે.

(૧) સટ્ટાથી થયલી મુબાઈની ચડતી પડતી.
(૨) સટ્ટાનાં પરિણામો.
(૩) મોટી મોટી પેહેડીઓ અને બેંકો શી શી રીતે ભાગી, તેની વિગતવાર હકીકતો.
(૪) સટ્ટા દલાલોનાં કાવતરા.
(૫) પ્રેમચંદભાઇનું જન્મચરિત્ર.
(૬) લોકની ચડતી ને પડતી (કવિતામાં)
(૭) સુધારાની હાલત.
(૮) સટ્ટાથી થએલી સરકાર ઉપર અસર સરકારની અને સરકારી કામદારોની વર્તણુક.
(૯) મુબાઈની હવે થવાની વેપાર સંબંધી તથા રાજસંબંધી (સ્થિતિ)*

કવિ દલપતરામે પણ આ બનાવને સંક્ષેપમાં પણ લાગણીપૂર્વક કવિતામાં વર્ણવ્યો હતો. સત્વગુણ પ્રધાન વૃત્તિવાળા એ મહાપુરુષ, મિત્રોએ વાર્યા છતાં તે પ્રલોભનને વશ થયા હતા. આંખની વ્યથાથી તે પીડાતા હતા, તેમાં આ આફતે તેમની સ્થિતિ બહુ કપરી કરી મૂકી હતી; પણ પ્રભુએ તેમની આબરૂ સાચવી હતી; એ પ્રસંગમાંથી જનતાને બોધક થઈ પડે, એવાં પદો, જાત અનુભવ પરથી, એમણે રચ્યાં હતાં, તેમાંનું એક અત્રે આપવામાં આવે છેઃ—

**"શેર બજારે આ શું કર્યું, વાળ્યો દુનિયાનો ડાટ,
લાજ લીધી લાખો લોકની, ઉપજાવ્યા ઉચાટ. (૧)
પ્રથમ તો પૈસા પમાડીઆ, લલચાવીઆ લોક;
મૂડી વગર કીધા માનવી, ફાંકા મારતા ફોક. (૨)
બાગમાં બહુ સારો શોભતો, જેવો ફૂલનો ફાલ;
જેવો તમાસો જાદુ તણો, તેવો થઈ ગયો તાલ. (૩)

* નર્મગદ્ય પૃ. ૪૨૨–૨૫–૨૬.

** ગુ. વ. સોસાઇટીનો ઈતિહાસ ભા. ૧. પૃ. ૨૫૬.

મુબઈની મોટી સાહેબી, સુખ સ્વરગ સમાન;
દિલગિરિવાળી દેખાય છે, જેવું મોરું મશાણ.
નૂર ગયુ નરનારીનું, મુખ જોતાં જણાય
શત્રુને હશકરે છૂટિઓ, એવો હોળ દમામ.
કઈ કે વાસણ ઘર વેચિયાં, વેચ્યાં બંગલા બાગ
કઈક કઈક દરિયે પડયા, તેનો ન જણાય તાગ. (૬)
ભલારે ભલાને ભૂલાવિયા, ભુલ્યા ડાહ્યા દિવાન,
હાણુ અને હસવું થયું, ખોઈ શુદ્ધ ને શાન. (૭)
એક સંકટ આ જુગારનુ, બીજો રૂતણો રોળ;
ત્રીજું કોગળીયું તુટી પડ્યું, ધરા થઈ ધરબોળ. (૮)
કશી ચતુરાઈ ચાલે નહિ, દિસે દૈવનો કોપ;
ક્યાંથિ આવ્યું નાણું કયાં ગયું, એમ થયું અલોપ. (૯)
સ્વપનામાં સમૃદ્ધિ જે સાંપડી, ગઇ સ્વપનાની સાથ;
અગે પીડા ઉલટી વધી, વાગ્યા છાતિયે હાથ. (૧૦)
કઇકે ગમા મેલી રખડતી, મેલ્યા રખડતાં બાળ;
નાશિ છૂટયા નર એકલા, આવ્યો કઠણ આ કાળ. (૧૧)
ક્રોડપતી હતા કઇક તે, થયા કોડીના આજ;
અતિશે વધારેલી આબરૂ, તેનિ લૂટાણિ લાજ. (૧૨)
જ્યારે જવા બેઠિ લક્ષમી, જુઓ દૈવનો ખેલ;
દરિયો પૂરાવાનુ દિલ થયું, ભૂલ્યા અધિક ભણેલ. (૧૩)
નાણું નાંખ્યું ખારા નીરમાં, જાણ્યું ઊગશે ઝાડ;
લક્ષ્મી તણા ફળ લાગશે, થાશે સોનાના પહાડ. (૧૪)
વાંક નથી એમાં વિશ્વનો, કીધો કર્તારે કોપ;
આંખો અંજાઈ અજ્ઞાનથી, થઈ અકલ અલોપ. (૧૫)
ઓગણિસેં એકવીશમુ, વિક્રમાજિત વર્ષ;
સાંભરશે આ તો સર્વને, ઉતર્યો સઉનો અમર્ષ. (૧૬)
ચતુર ઘણાએ ચેતાવતા, લાખિ લખતા ભવિષ્ય;
ચેતિ શકે કેમ ચિત્તમાં, જ્યાં રૂઠયા જગદિશ. (૧૭)
ઘાયલ કઈક ઘણા થયા, જોતાં એવાં જણાય;
આખિ ઉમર લગિ એહના, નહી ઘાવ રૂઝાય. (૧૮)
ફુંકી ફુંકી પગ માંડતા, બિહિતા માંખિથી મંન,
ફાંદામાં આવિ ફશી પડયા તેનાં તરફડે તંન. (૧૯)

દેશે આખે દવ લાગિયો, એ તો કેમ ઓલાય;
શું જાણીયે હવે શુ થશે, કહ્યું કશ્યએ નવ જાય. (૨૦)
કઈકે હબક ખાધિ કારમી, થયા ચિતભ્રમ રોગ;
નાણુ જતાં લાજ નવ રહી, જોજો દૈવના જોગ. (૨૧)
સત્ય તજ્યાં સત્યવાદિયે, તજ્યા બોલેલા બોલ;
ભડનર જે ભારે ખમ હતા, તેનો પણ તૂટ્યો તોલ. (૨૨)
ઘરમાં સતાઈ ઘણા રહે, લાગે લોકમાં લાજ;
મરણુ ઇછે કઈક માનવી, દેખિ ન ખમાય દાઝ. (૨૩)
પ્રભૂને જાચું કરિ પ્રાર્થના, એજ ઉલો ઉપાય;
દલપતગમના દેવ તુ, સહુની કરજે સહાય. (૨૪)

(૪) ગુજરાતમાં પહેલું પુનર્લગ્ન (સન ૧૮૬૭)

"સમય દેશને શો વિચારીરે,
સરવ શાસ્ત્રના ગ્રંથ ધારિરે;
સરસ પુણ્ય તે લાભ કારિરે,
સમજીને કરો કામ જારિરે;
× × × ×
વિધવા લગ્નની વાતથી ડરો,
અમલમાં હવે આણતી કરો;
શુભ ઉપાય તે ઝટ્ આદરો,
જય જયો કરી સ્વર્ગ સંચરો.

*વૈધવ્ય ચિત્ર-કવિ નર્મદાશંકર.

'હિન્દુ સમાજમાં ઘણા લાંબા સમયથી વિધવાઓની સ્થિતિ પરાધીન અને દયાજનક, પશુવત્ અને સંતાપભરી થઈ પડેલી હતી અને જે કોઇ એક વિધવાના પ્રારબ્ધને દોષ દઈ, પોતાના મનથી આશ્વાસન લઈ, તે પ્રશ્ન પ્રતિ ઉદાસિનતા સેવતું હતું. પહેલા ખંડમાં આપણે જોયું હતું કે પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં સ્ત્રીઓજ, તેમની શિલની ભાવનાને લઇને તેમજ સતીત્વના આદર્શથી પ્રેરાઈને તે વિચારની વિરુદ્ધ પડતી અને કોઈ પણ સંજોગમાં પુનર્લગ્નને પસંદ કરતી નહોતી. માતૃહૃદય સામાન્યતઃ કોમળ અને પ્રેમાળ હોય છે, પણ લગ્નના આદર્શને તે

એટલો બધો પવિત્ર અને ઉચો માનતી કે ભોગજોગે પોતાની દીકરી બાળવયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરે, તો તેનું જીંદગીભરનું દુઃખ જોવા ને સહી લેવા એક મા તૈયાર રહેતી પણ તેનું પુનર્લગ્ન કરવાની સંમતિ આપતી નહોતી. તે કાળે રૂઢિનું પ્રાબલ્ય વિશેષ હતું; અને રૂઢિથી જકડાયલો સમાજ એવો બુદ્ધિહીન અને નિરુત્સાહી થઈ પડયો હતો કે તે સારાસારનો વિવેક કરી શકતો નહિ. એટલુંજ નહિ પણ વિધવાઓનાં દુઃખ અને નામોશી જોવા જાણવા છતાં તેના નિવારણ સારૂ તે કાંઈ આગળ પગલુ ભરી શકતો નહોતો. એવો તે સમાજ ભિરૂ અને નાહિમ્મત થઈ પડયો હતો.

પણ દેશમાં અંગ્રેજ રાજ્ય અમલ સ્થાપિત થયા બાદ નવજીવનનો સંચાર થતાં, ને જ્ઞાનકિરણો પ્રકટતાં, પ્રજાની બુદ્ધિ વિકસવા માંડી, અને રૂઢિનાં બંધનો જે નડતાં તે તોડવાને સમાજમાં એક સુધારક વર્ગ ઉભો થયો હતો.)

(વિધવા વિવાહનો કાયદો લોકમાગણીને વશ થઇને અંગ્રેજ સરકારે સન ૧૮૫૬ માં ઘડ્યો; પણ તે અગાઉ સન ૧૮૪૯ માં એક વિધવાએ બાળકને જન્મ આપી તે તજી દીધુ છે, એ હકીકત સાંભળીને આપણા એક સુપ્રસિદ્ધ સુધારક સ્વર્ગસ્થ ભોળાનાથે તેમની નિત્ય નોંધમાં નીચે મુજબ લખ્યુ હતું, કે—

એમ લાગે છે કે કોઈ વિધવાએ જ્ઞાતિભયે આ ક્રૂર કર્મ કર્યું છે. પરમાત્મા જ્ઞાતિ બંધુઓને સદ્બુદ્ધિ આપે કે વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે તો તેમને પરવાનગી આપે.

(વિધવાઓનો પ્રશ્ન સમાજને એ સમયે એટલો ઉગ્ર રીતે સંતાપી રહ્યો હતો કે નવી ઉદ્ભવેલી જ્ઞાનપ્રચાર કે સુધારાની સંસ્થાઓએ વિધવા વિવાહના પ્રશ્નને પહેલી પસંદગી આપી હતી. સન ૧૮૫૬ માં પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના શુભ પ્રયાસથી વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર થવા પામ્યો હતો એ આપણે પ્રથમ ખંડમાં જોયું છે; તે પૂર્વે

* ભોળાનાથ ચરિત્ર પૃ. ૭૯.

"It seems some widow has committed this cruel act for fear of caste-people. God Almighty may have the caste-people to allow widows to re-marry if they please."

મુંબાઈની જ્ઞાનપ્રચારક મંડળીને એક શુભેચ્છકે રૂ. ૧૫૦) નું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી વિધવાવિવાહ વિષે હરીફાઈથી નિબંધો મંગાવવાનું સૂચવ્યું હતું; અને એ ઇનામી હરિફાઈમાં જેમના નિબંધો મળેલાં, તેમાં કવિ દલપતરામનો નિબંધ ઉત્તમ અને ઇનામને પાત્ર જણાયો હતો. તેમણે એ નિબંધમાં વિધવાવિવાહને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચારી ચર્ચીને, છેવટે પ્રભુપ્રાર્થના કરી હતી કેઃ—

"ઓ પ્રભુ! ઓ દીનદયાળ જગતકર્તા, ઓ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર, તું મારી દેશી વિધવાઓની દુઃખી હાલત ઉપર જો. તેઓનાં દુખ ટાળ, મારા દેશિયોને બુદ્ધિ આપ્ય કે તેઓ તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વિધવાઓને પુનરવિવાહ કરાવે કે જેથી દેશની આબરૂ રેહે અને સેંકડો પ્રાણી નરકમાં જતા બચે. તથાસ્તુ."*

વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરતું એક પુસ્તક પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે લખ્યું હતું; અને તેનો મરાઠી અનુવાદ થયો હતો. અમદાવાદમાં વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપવા એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી, તેના મુખ્ય કાર્યકર્તા સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરે એ વિચારનો પ્રચાર થવા અને લોકમત કેળવવા સદરહુ પુસ્તક (મરાઠી)નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી પ્રકટ કર્યું હતું; એક સુધારક તરીકે તેમની કારકિર્દી તે દિવસથી શરૂ થઈ એમ કહી શકાય; એક જડજ તરીકે જ્યાં જ્યાં તેમની બદલી થયલી ત્યાં તેમણે જ્ઞાન પ્રચારનાં અને સુધારાનાં કાંઇને કાંઈ કાર્ય કરેલાં, મળી આવશે; અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપવામાં પણ તેમનો હાથ હતો; પણ તે સૌમાં તેમનું નામ આજે પણ આભારપૂર્વક યાદ કરાય છે તે પંઢરપુરનું બાળહત્યા પ્રતિબંધક ગૃહ (foundling home) છે, જેની ઉત્પત્તિનો વૃત્તાંત રોમાંચક છે; અને તેના ધોરણે તે પછી આપણા પ્રાંતમાં એવી અનેક સંસ્થાઓ અને અનાથઆશ્રમો ઉભાં થયલાં છે,× જે એમની કીર્તિને ઉજ્જવળ કરે છે; તેમના ઉપરોક્ત પુસ્તકમાંથી ઉપસંહારનો ભાગ, જે વિધવાઓની સ્થિતિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર રજુ કરે છે, તે ઉતારીશું.

* પુનરવિવાહ પ્રબંધ પૃ. ૧૨૭.

× એમની કારકિર્દી માટે જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટોબર સન ૧૯૧૮.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

"અરે ભાઈઓ! અરે મિત્રો! હવે તમે આ ખોટી જાળમાં ક્યાં સુધી રહેશો? એક વખત આંખો ઉઘાડો. અને સદાચરણ તથા પાતિવ્રત્ય એ સદ્‌ગુણોમાં મુખ્ય એવો જે તમારો પ્રિય હિંદુસ્તાન દેશ તેમાં વ્યભિચાર, ભ્રુણહત્યા, બાળહત્યા, વગેરે દુરાચરણોની નદીનો મોટો પ્રવાહ કેવો છે તે જુઓ. આ બાબતમાં તમારી કનિષ્ટ હાલતની પરાકાષ્ઠા થઈ રહેલી છે. હું તમને કાંઈ આડું અવળું કરવાનું કહેતો નથી. તમે ફક્ત પોતાના શાસ્ત્ર ઉપર ધ્યાન આપી તેનો માર્ગ સમજો, એટલે આ તમારા નામાંકિત દેશને લાગેલો બટ્ટો તમે તરત દૂર કરી શકશો. પણ અરે! અંધપરંપરાથી ચાલતા આવેલા ખોટા ચાલનો દુષ્ટ અમલ તમારા ઉપર હમણાં ઘણો ચાલે છે. ફક્ત લોકના રિવાજ અને રીતભાતના તમે કેવળ *દાસ જ બની ગયા છો, માટે તમે જલદી સારે માર્ગે લાગશો કે નહિ,* અને તમારી ગુમાવેલી આબરૂ તમે ફરીને જલદીથી મેળવશો કે નહીં, તે વિશે મોટો સંશય રહે છે, અને અંતઃકરણમાં ઘણુંજ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. અનાથ વિધવાઓને દુઃખના દરીઆમાં ફેંકી દઈને તમને રાત દિવસ તેમની નઠારી હાલત જોવાનો ચાલ પડી ગયો છે. માટે તમારી

કુશાગ્રબુદ્ધિ અને દયા વગેરે ઉત્તમ મનોવિકાર એટલા તો મંદ પડયા છે, કે તેથી તે બિચારીઓના દુઃખ વિશે તમારા મનમાં વિચાર ઉપજાવવાનુંજ તમને ઘણુ કરીને અસંભાવ્ય થયુ છે, તે બીચારીઓના માથા ઉપર કામદેવનો માર પડે છે, તેથી તે સેહેજ પોતાના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરીને કામદેવે દેખાડેલો માર્ગ પકડે છે, અને પછી તમારા મનમાંથી તમારી નીતિ તથા ધર્મ નાશ પામે છે. ફક્ત લોકમા ગેરઆબરૂ ન થાય માટે તમે તેમના ગર્ભપાત અથવા બાળહત્યાના કામમા આગેવાની કરી બહુ મહેનત કરો છો. વારૂ તમે વિચાર કરો કે આપણાં શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીને તેમના પુનર્લગ્ન કરવા, તેમના અસહ્ય દુઃખમાંથી તેમને બહાર કાઢવી, અને આપણ પોતાને પણ અનેક પ્રકારના દુઃખમાંથી તથા પાપમાંથી દૂર રાખવા, એમા તમે આટલા નાખુશ છો એ કેવું મોટું આશ્ચર્ય!!! તમને કદાપિ એવુ લાગતુ હશે કે, માણસ જાતને હોઈ શકે તેવા કામાદિ વિકાર પતિના મરણ સાથેજ સ્ત્રીના મનમાંથી નાશ પામે છે. પણ એવું હોય તો દરરોજ તમારી નજર આગળ જે અસંખ્ય ઉલટાં ઉદાહરણો થાય છે તે ઉપરથી પણ તમારી ચૂક છે એવું તમને સેહેજ સમજવું જોઇએ. અરેરે!! કલ્પવૃક્ષની પાસે બેશી, ફક્ત આંખો ઉઘાડીને વિચાર ન કરવાથી, તેનાં અમૃતફળ નથી તોળતા, અને પ્રત્યક્ષ વિષવૃક્ષનાં ફળ તોડો છો. ત્યારે હવે તમને શું કહેવું? અને આ તમારા અવિચારને બદલે ખેદ પણ કેટલો કરવો? જે ઠેકાણે પુરુષોને દયા કરુણા નહીં; તે ઠેકાણે ખરું ખોટું કયુ, અને સારૂ નઠારૂ કયુ, એ કંઈ તેમને સમજાતું નથી. જે ઠેકાણે પુરુષો એવુ સમજે છે કે, લોકાચાર અને લોકની રીતભાત રાખવી એજ પોતાનુ ઉત્તમ કામ, એજ પોતાનો માર્ગ ધર્મ, અને એજ પોતાની સુનીતિ તે ઠેકાણે સ્ત્રીઓનો જન્મજ ન થાય એ

"સન ૧૮૫૯ ના ચોમાસામાં જ્યારથી મેં એ વિશે કવિતામાં લખી છપાવી પ્રગટ કરી ગાયુ, ત્યારથી, અને પછી જદુનાથજી મહારાજ સાથે વાદ કર્યો ત્યારથી, અને પછી ભેંવરે ઉપલું ભાષણ કર્યું ત્યારથી, એ વિષય આખા ગુજરાતમાં ચરચાઈ રહ્યો છે, આજકાલ પુરુષ અને સ્ત્રી, મોટાં અને નાહાનાં, પંડિત અને મૂરખ, સર્વેજણ ખાત્રી થએથી કહે છે કે પુનર્વિવાહ થાય તો સારૂં.×

આદિ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીએ ભુત અને જાદુના વિચારોને જનતામાંથી હાંકી કાઢવા જે પ્રચારકાર્ય આરંભ્યુ હતુ, તેની સાથે વિધવાઓનું દુઃખ ટાળવા અને વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવા ઓછો શ્રમ લીધો નહોતો; જોકે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયે એક વિધવા બાઈ સાથે પુનર્લગ્ન નહિ કરવા બદલ તેમના ઉપર થોડી ટીકા થઈ નહોતી. પણ એ પ્રશ્નને જનતાનો વિરોધ છતાં મોખરે આણવાનો યશ એ વ્યક્તિને ઘટે છે; અને તે કાર્યને ત્યારબાદ આગળ ધપાવવા દુર્ગારામચરિત્રના લેખક મહીપતરામે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને એ કાર્ય પરંપરાને તેમના સુપુત્ર સ્વર્ગસ્થ રમણભાઈ અને પુત્રવધુ લેડી વિદ્યાબ્હેને ચાલુ રાખી, તેને પોતાનું એક જીવનકાર્ય ગણેલુ છે.* અને તે રીતે સેંકડો વિધવાઓના જીવન સુખી કરી, તેમનાં આશીર્વાદ પામ્યાં છે.

ઘણીખરી સંકળાયલી હોય છે; અને તેથી ધર્મ ભંગ થવાની બીકે જનતા કોઈ નવું સામાજિક પગલું ભરતાં ખંચકાય છે; અને જનનાની એ બીતિ દૂર કરવાને, શાસ્ત્રોમાં વિધવા વિવાહની મનાઇ નથી, પણ તેમ કરવાની છૂટ છે, એ વિષે પુષ્કળ વાદવિવાદ થવા પામ્યો હતો, તે વૃત્તાંત વાંચીને આપણને આજે હાસ્ય ઉપજશે, પણ તે વખતે લોકને મન તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન હતો; તેથી તે વિષય પર કરવીરના શંકરાચાર્યના પ્રમુખપદ હેઠળ સન ૧૮૭૦ માં શાસ્ત્રાર્થ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં સુધારક અને સનાતની બંને પક્ષોએ પોતપોતાનો કેશ રજુ કર્યો હતો; પણ આવા કેશોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, તે વિષે છેવટ નિર્ણય પર આવવાનું બની શક્યું નહોતું. જોકે શંકરાચાર્યે મોટી વયની વિધવાના વિવાહના પ્રશ્ન વિષે સુધારકો નમતું આપે તો બાળ વિધવાનાં પુનર્લગ્ન કરવાની સંમતિ આપવા ખુશી દર્શાવી હતી. વાદવિવાદમાં સુધારકો ફાવ્યા નહિ પણ તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને વળગી રહ્યા હતા. પણ એ ચર્ચામાંથી વર્તમાનપત્રોમાં પત્રો પ્રકટ થતાં, બદનક્ષીનો કેશ ઉભો થયો, તેમાં સુધારક પક્ષનો વિજય થયો હતો; તથાપિ લોકમત વિરૂદ્ધ ચાલુ રહી સુધારકોની સતામણી કરવામાં પાછો પડતો નહોતો; અને એ સતામણી કેટલી હદે પહોંચતી તેનું એક ઉદાહરણ નોંધીશું. ઉપરોક્ત સુધારક પક્ષના સાત મનુષ્યોને વિધવા વિવાહના પ્રશ્ન પરત્વે જ્ઞાતિ બહાર મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેમાં ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ પણ એક હતા. તેમની પુત્રીની સાસુએ ગોપાળરાવને કહેણ મોકલ્યું કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, તમે જ્ઞાતિમાં આવી જાઓ, નહિં તો મારા પુત્રને હું ફરી પરણાવીશ. પુત્રીના સુખની ખાતર ગોપાળરાવે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું; જો કે તેમના વિચારમાં તેથી કાંઇ ફેર પડ્યો નહોતો; અને તે વિષેની ખાત્રી તેમણે વિષ્ણુશાસ્ત્રીને પત્ર લખીને આપી હતી. આ પ્રકારની વિષમ પરિસ્થિતિ મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજમાં પ્રવર્તતી હતી; અને ગુજરાતી જનસમાજ પણ એ મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત નહોતો. અને તે પરિસ્થિતિ સમજવામાં કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્રમાંનો નીચેનો ઉતારો આપણને મદદગાર થઈ પડશેઃ—

"બ્રાહ્મણ, વાણીઆ વગેરે જ્ઞાતિઓમાં વિધવાને ફરી પરણવાની મના છે તે ગેરવાજબી છે; એથી ગર્ભપાત અને બાળહત્યા થાય છે; વળી હિંદુ શાસ્ત્રમાં તેમને પુનર્વિવાહ કરવાની રજા છે. માટે એ બંધી ન્યાય, વિવેક, અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, એવો અભિપ્રાય કરસનદાસ અને તેના સુધારાવાળા ભાઈબંધોનો હોવાથી તેઓ વિધવા પુનર્લગ્ન થએલું

જોવાને ઇચ્છતા હતા. કેટલાંક વરસ પર દીવાળી નામે રાંડીરાંડ ગરીબ બ્રાહ્મણી તેમને મળી. તેને મારે જેમ તેમ કરી ફોસલાવી પટાવી કોઈ ગંડું બ્રાહ્મણને ઉભો કર્યો. એમ મુંબાઇના ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં પહેલ વહેલો પુનર્વિવાહ થયો. પરણનાર જોડું સુખી થયું નહિ, ને પરણાવનાર પછી દીલગીર થયો. પેલો ગંડુ બ્રાહ્મણ સમજ્યો હતો કે હવે મારે મેદા ખાવાનું અને મોજ મારવાનું છે. તેને પરણાવનારા કહે એ તારી ભૂલ છે. તુ ઉદ્યોગ કરવા રાજી હોય તો તને અમે છાપખાનામાં નોકરી અપાવીએ. તે આદમી કહે મારે મહેનત કરવી હોત તો ન્યાત જાતથી દૂર રહી આ કામ શાને કરત? થોડા વખત સુધી તો ચાંલ્લામાં આવેલા નાણા ખરચી ખાધાં. ખરચી ખૂટી એટલે બીચારી બાઈને ધીબોવવા લાગ્યો. બાઈ પરણાવનારને ઘેર આવી રડે. પેલા આદમીએ તેને કાઢી મૂકી ને પોતે પાછો ન્યાતમાં ભળ્યો. એમ આ કામ ખેદકારક થયું. અનુભવ વગર એવી ભૂલ થાય તેમાં નવાઈ નથી. એથી લોકમાં હાંસી થઈ, પણ ચેતવણી મળી કે હવે પછી જોઈ વિચારીને કામ કરવું. આ કામમાં પહેલીવાર ફતેહ ન મળવાથી સુધારાવાળા નાઉમેદ ન થયા. કામ સારૂં જાણી મંડયા રહ્યા. કરસનદાસની બદલી લીંબડી થયા પછી સ્હારો લાગ હાથ આવ્યો. થોડા દહાડાની રજા લેઈ તેઓ એકાએક મુંબાઈ ગયા. જતી વખતે મારે ઘેર ઉતર્યા, પણ શા કામે મુંબાઇ જવું થયું તે કહ્યું નહિ. વાણીઆમાં પહેલું પુનર્લગ્ન કરવાનું માન બાઈ ધનકોરને છે. કપોળ વાણીઆના મુખ્ય શેઠ અને મુંબાઈના નગરશેઠના ઘરની એ કન્યા બિચારી પરણ્યા પછી થોડા વખતમાં વિધવા થઇ. આથી તેને પરિતાપ ઘણો થયો. મોટા વૈભવમાં ઉછરેલી તેને એકદમ વેરાગણ થઇ જવું કેમ ગમે? ગમે કે નહિ પણ અન્યાયી અને નિર્દય રૂઢીએ તેને વૈરાગ્ય પાળવાની જરૂર પાડી. બળાત્કારે વૈરાગ આવતો નથી ૫૦ અને ૬૦ વર્ષના ડોસાને સંસાર ભોગવવાનું મન થાય છે તો બાળકી ધનકોરને કેમ ન થાય? બીજી છોડીઓને અને સ્ત્રીઓને સુંદર શણગાર અને વસ્ત્ર પહેરી મહાલતી જોઈ તેનો જીવ બળે. હૈયાશોકથી બાપડી દુબળી થઈ ગઈ. અન્ન ભાવે નહિ, તેથી કેટલાક વખત સુધી નિત્ય પૈસાના દહીંના આધારે જીવી. એની મા પણ બીચારી વિધવા થઈ હતી. તેનો જીવ એને જોઇને દાઝે. વગર અપરાધે સજા ભોગવતી ધનકોરને જોઈ સૌને દયા આવે, પરન્તુ ક્રૂર રૂઢિના એ શિકારને કોઈ છોડાવે નહિ. માધવદાસ રૂઘનાથદાસ નામે એની ન્યાતના આબરૂદાર અને સુજ્ઞ વિચારના વેપારીને એ દુઃખી અબળા

ઉપર દયા આવી. દયાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. શેઠ માધવદાસની સ્ત્રી ગુજરી ગઇ હતી, પરન્તુ તેને કુંવારી કન્યા મળવામાં જરાએ હરકત નહતી. એ ભાઈ કરસનદાસ મુળજીના દિલોજાન દોસ્ત હતા, અને વિધવા પુનર્વિવાહના વાજબીપણા વિષે તેમની પાકી ખાતરી હતી. જે વિપત્તિ પડે તે સહીને આ વિધવાને બંધનમાંથી છોડવવાનું મોટું કામ એમણે પોતાના મિત્ર કરસનદાસની સલાહથી માથે લીધું. પ્રથમ તો વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવામાં દોષ નથી એની સમજણ પાડી. આ નરે ધનકોરનું મન મનાવ્યું. આ કામમાં મદદ કરવાને કરસનદાસ લીંબડીથી મુબાઈ આવ્યા. એમણે પોલીસનો ગુપ્ત બંદોબસ્ત કર્યો કે હુલ્લડ ન થાય. જુગતિથી ધનકોરને લગ્ન કરવાને સ્થળે કોઈ ન જાણે તેમ આણી તથા ઝટપટ સુધારના સાથીઓને ભેળા કર્યા. એમ વિઘ્ન થવાનાં કારણ દૂર કરી છચોક એ જોડાને પરણાવ્યું.

મોટા માનવંતા ઘરની વિધવાના આબરૂદાર ગૃહસ્થ વેરે પુનર્લગ્ન થવાથી મુબાઇના વાણીઆમાં હાહાકાર થયો, કપોળમાં દલગીરી અને ગુસ્સો વ્યાપ્યા, અને પરણનારનાં સગાવહાલામાં કલ્પાંતપીટ થઈ રહી ક્રોધના આવેશમાં કોઇ દુશ્મને કરસનદાસને માર્ગમાં રોકી મારવાને મારા મોકલ્યા. આ દુષ્ટ ઇરાદાની સૂચના તેને સુભાગ્યે આગળથી થવાથી તે રસ્તે જતા પોતાની જોડે મારા પારસી મિત્રને રાખ્યા હતા. શહેરમાંથી વાલ્કેશ્વર જતા રસ્તામાં એ મારા મળ્યા પણ તેમણે ડરથી કે બીજા કોઇ કારણથી પોતાની ધારણા અમલમાં આણી નહિ તેથી કરસનદાસ ક્ષેમકુશળ પોતાને ઉતારે પોહોતા. આ શુભ કામ પાર પાડી એઓ પાછા લીંબડી ગયા. એમના જન્મારાનું છેલ્લું મોટું આ કામ હતું."*

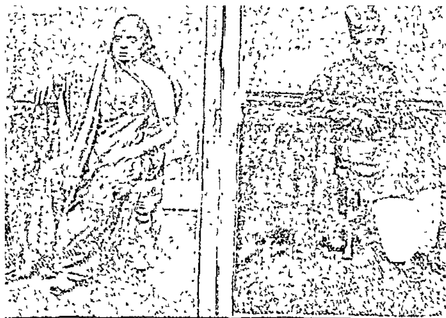
એ વિષે વધુ હકીકત જાણવા ઇંતેજાર હોય તે વાંચક બંધુને માધવદાસ રૂગનાથદાસ રચિત "એક પુનર્વિવાહની કહાણી" એ પુસ્તક વાંચી જવાની અમે ભલામણ કરીશું. હાલ તુરત તો એક વિધવાની દયાજનક સ્થિતિનો કાંઇક ખ્યાલ આવવા તેમાંથી વિધવા વિવાહના નિર્ણય ઉપર આવતાં ધનકોરબાઈએ માધવદાસને જે પત્ર લખી મોકલ્યો હતો તે માત્ર આપીને સંતોષ માનીશુઃ—

"પરદુઃખભંજન માધવદાસ,

તમને મળી ગયા પછી ચાર દીવસ સુધી મેં મારા મન સાથે ઘણા-

---

* કરસનદાસ જીવન પૃ. ૧૩૪, ૩૫, ૩૬.

ધનકોરબાઈ અને માધવદાસ

એક વિચાર કીધા. આપણી ન્યાતની કેટલીએક જુવાન વિધવાઓ આડે માર્ગે વર્તિને પોતાના દિવસ ગુજારે છે તેને હું ખરેખર ધિક્કારૂં છું; તેમજ આત્મઘાત કરીને મહાપાપ કરવાની તો મારી હિંમત ચાલતી નથી. બીજું મારી જુવાન અવસ્થામાં મ્હારી વ્હાલી માતાજી બેઠી છે ત્યાં સુધી તો મને કાંઈબી ફીકર ચિંતા જેવું લાગતું નથી. પરમેશ્વર કરેને તે સો વર્ષ સુધી જીવે! પણ જો ઈશ્વર ઇચ્છાથી મારી માતાને કાંઇ થાય તો પછી મારી શી અવસ્થા! મારી સંભાળ લેનાર કોઈ મળે નહિં. ભાઈ ભોજાઈના હાથ નીચે રહી, તેમનાં મેણાં ટાણાં સાંખી, તેનો ઓશિયાળો રોટલો ખાવો, તે મને કાંઇ ઠીક લાગતું નથી. મારી જે કાંઇ થોડી ઘણી માયાપુંજી હતી તે સર્વે મ્હારાં સગાંવહાલાંઓ દાબી બેઠાં છે. હું જો તેની

પાસે માગું છું તો તેને હું દુશ્મન જેવી લાગું છું. માટે હવે તો મેં છેવટનો ઉપાય એજ પસંદ કર્યો છે કે તમારી મરજી મુજબ ઉત્તમ રસ્તો અખ્ત્યાર કરવાને હું હવે તૈયાર છું. મારી તરફની હવે કાંઈબી ઢીલ નથી, અને મને સ્વપ્નામાં ઇશ્વરે પણ એજ રસ્તો અખ્ત્યાર કરવાની પ્રેરણા કરી છે. માટે હું ઇશ્વિરનો ઉપકાર માની ઇશ્વિરની કરેલી પ્રેરણાને માન આપવા તૈયાર છુ. હાલ એજ વિનંતિ. ધન "××

(૫) સંમતિવયનો કાયદો (સન ૧૮૯૧)

જે રૂઢિ રાક્ષસીતણી કરી મેવ નિંદ,
ઊંડી ડુબી અધમ કર્દમમાહિં અંધ
કન્યા અનાથ સુકુમાર અનેક હોમી
જે રાક્ષસીમુખ વિશે જડ આર્યભૂમિ!

તે કન્યકા સહુ શિખા બનિ એક એક
થાશે સહસ્ત્રશિખ અગ્નિ પ્રદીપ્ત છેક;
દેશે પ્રજાળી સહુ આર્ય પ્રજાની વાડી;
રૂંધેશે પછી અધમતાતણી ઊંડી ખાડી;*

નરસિંહરાવ

સન ૧૮૯૦ માં બંગાળામાં ફુલમણિદાસી નામની અગિયાર વર્ષની કુમળી વયની બાળપત્નીની સાથે તેના પતિ હરિમોહને બળજોરીથી સમાગમ કરતાં, તેનું મૃત્યુ થવા પામ્યું હતું, અને એ કરૂણકથા જાહેર થતાં, હિન્દી સરકાર સંમતિ વયને લગતી હિન્દી પેનલ કોડમાંની કલમ સુધારવાને પ્રવૃત્ત થઇ હતી; અને એજ પ્રસંગ ઉપાડી લઇને આપણા ઉષઃકાળના એક અગ્રગણ્ય અને નામાંકિત કવિ શ્રીયુત નરસિંહરાવે "ફુલમણિદાસીનો શાપ" નામક કાવ્ય રચ્યું હતું, જેમાંથી થોડીક પંક્તિઓ ઉપર ઉધ્ધૃત કરી છે.

×× એક પુનર્વિવાહની કહાણી પૃ. ૨૮.

* હૃદયવીણા પૃ ૨૨.

વિધવાઓની સ્થિતિ આપણા સમાજમાં અધમ અને દયાપાત્ર હતી અને તે સ્થિતિમાં હજી આપણે ઈચ્છીએ તેવો સુધારો થવા પામ્યો નથી, તોપણ સન ૧૮૫૬ માં નવા રાજકર્તાઓએ વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરી, જે વિધવા પુનર્લગ્ન કરવા તત્પર થાય તેનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો હતો; પણ એ સરકારે, તે પછી તુરતજ બાળલગ્ન પ્રતિબંધનો કાયદો ઘડયો હોત તો આપણે આજે સમાજમાં કાંઇ જુદોજ ફેરફાર જોવા પામત.

પરંતુ સન ૧૮૫૭ માં દેશમાં બળવો થતાં સરકારે, તેના પરિણામે પ્રજાના સાંસારિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં તટસ્થતા જાળવવાની રીતિનીતિ અખ્તયાર કરી હતી, અને જેમ દુધનો દાઝયો છાશ પણ ફુંકી ફુંકીને પીએ તેમ હિંદી સરકાર લોકહિતના મહત્વના પ્રશ્નોમાં આવશ્યક સુધારા કરવા ડરતી, ખંચકાતી હતી. આપણા સમાજમાં વિધવાઓનું બહુ મોટું પ્રમાણ બાળલગ્નનાં કારણે હતું, તે જાણીતી બિના હતી; જ્ઞાતિ સત્તા એવી પ્રબળ હતી અને લોકાચાર એટલો મજબુત હતો કે તેની સામે કાંઇ પણ પગલુ ભરવા કોઈપણ હિમ્મત કરતું નહિ; એ સંજોગોમાં વિધવા વિવાહની પ્રથા મજબુતી પકડી શકે નહિ એ દેખીતું છે; તેથી આપણા અગ્રેસરોએ એક પક્ષે વિધવા વિવાહને ઉત્તેજી, બીજી બાજુ બાળલગ્નની પ્રથા વિરૂદ્ધ મોરચા માંડયા હતા. આપણા કવિ દલપતરામે અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ પુનર્વિવાહ વિષે ઈનામી નિબંધ લખી એ વિષયને સારી રીતે ચર્ચ્યો હતો તે પ્રમાણે સોસાઈટી સારૂ સન ૧૮૫૭ માં બાળવિવાહ નિબંધ અને તે પછી બાળોદ્યાભ્યાસ પ્રકરણ લખી, તેનાં નુકશાનકારક પરિણામો દાખલા દલીલ સહિત સમજાવ્યાં હતાં. પણ આપણાં સંસારિક રીતરિવાજો સાથે ધાર્મિક આચાર વિચાર એવા ભેળવી દેવામાં આવેલા છે કે જનસમૂહ તેમાં વિવેક કરી શકતો નથી; જે તે રીવાજનું સારાસારપણું જોઇ શકતો નથી. જનસમાજ તો મનુસ્મૃતિમાં એક શ્લોક મળી આવે છે, તેને શાસ્ત્રાજ્ઞા માની, તે પ્રમાણે વર્તતો, જો કે તે રિવાજનાં અનિષ્ટ પરિણામો તેની નજરમાં આવતાં છતાં, તેનું ઉલ્લંઘન કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય કે નૈતિક હિંમત નહોતાં. મનુસ્મૃતિમાંનો તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
तस्मात् संवत्सरे प्राप्ते दशमे कन्यका बुधैः
प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोषः कालदोषतः ॥

આઠ વર્ષની ગૌરી, નવ વર્ષની રોહિણી અને દશ વર્ષની કન્યા, અને તેની ઉપરની વયની રજસ્વલા કહેવાય, તેથી સમજુ પુરુષોએ કન્યા દશમુ વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું લગ્ન કરી દેવું, તો તેમને કાળદોષનો દોષ લાગશે નહિ.

મનુસ્મૃતિમાં સદરહુ શ્લોક શરૂઆતથી હતો કે તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો તે વિષે આપણને બરોબર માહિતી નથી. પણ દેશમાં મુસ્લિમોનું આક્રમણ થતાં લોક ભયભિત બન્યા હતા, અને જાતિ સંરક્ષણ અર્થે બાળવિવાહની પ્રથા દાખલ થઇ હોય એ સંભવિત છે; અને તે કાળે કોઈ શાણા પંડિતે ઉપરોક્ત શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં તેનો શાસ્ત્રાધાર બતાવવા ઉમેર્યો હોય. કારણ સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ આપણી સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો જોઈ તપાસી એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે આઠમે વર્ષે લગ્ન કરવાનું વિધાન સ્મૃતિઓમાં પાછળથી દાખલ કરેલું માલુમ પડે છે, એની સ્મૃતિઓ એ છે, અને જેની શુદ્ધ પ્રતો મળતી નથી.

મનુસ્મૃતિમાંથી જે શ્લોક ઉતારવામાં આવે છે તે પણ સુદ્દાસર નથી, તેમજ જે ધર્મ ગ્રંથો દશ વર્ષની વયે લગ્ન કરવાની ભલામણ કરે તે વજનદાર નથી, કેમકે કન્યાનો સાચો અર્થ ફેરવી તેની વય દશની જણાવી છે, આવા પ્રમાણગ્રંથો આઠ છે; પણ મ્હોટા સમૂહ બાર વર્ષની મર્યાદાની તરફેણમાં છે; એટલે કે કન્યા ઋતુકાળ પ્રાપ્ત કરે, તેને લગ્નને યોગ્ય ગણે છે. ૩૬ જાણીતા ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથો બાર વર્ષની લગ્ન વયને સમર્થન કરે છે, વાસ્તવિક રીતે એજ સ્મૃતિગ્રંથોનો અભિપ્રાય મનાવો જોઇએ, જેને આપણા સુપ્રસિદ્ધ વૈદક ગ્રંથોનો ટેકો મળે છે કે બારમે વર્ષે લગ્ન અને સોળમે વર્ષે સમાગમ એ કન્યાઓ માટે સ્વાભાવિક અને શાસ્ત્રોક્ત વય છે.*

કન્યા ઋતુપ્રાપ્તિ ક્યારે કરે છે અને તેની લગ્ન વય શી હોવી જોઇએ

એ પ્રશ્ન વિષે જાણીતા સુધારક કેશવચંદ્ર સેને મન ૧૮૭૧ માં આપણા દેશના આગેવાન ડાક્ટરોના અભિપ્રાય મેળવવા એક પરિપત્ર (circular letter) તેમને મોકલી આપ્યો હતો; અને તે સઘળાના જવાબનો એકજ ધ્વનિ હતો કે કન્યાનું લગ્ન વય ૧૬ થી ૧૮ નું હોવું જોઇએ અને મુંબાઈની ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજના પ્રસૂતિ વિભાગના અધ્યાપક ડૉ. એ. વી. વ્હાઇટે લખ્યું હતું, કે ૧૮ મા વર્ષ સુધી લગ્નવય લંબાવવામાં આવે તો તેમનો શરીરનો બાંધો બરોબર ખીલશે; સુવાવડનો મૃત્યુભય ઓછો થવા પામશે અને પ્રજોત્પત્તિ તંદુરસ્ત જન્મશે.×

શારીરિક દૃષ્ટિએ મ્હોટી વયે લગ્ન થવું હિતાવહ હતું, તેમ ન્હાની વયે લગ્ન થતાં, સુવાવડમાંથી જે ભયંકર મૃત્યુપ્રમાણ ઉદ્ભવતું અથવા સ્ત્રીઓ રોગગ્રસ્ત થઈ પડી તેમની પ્રજા પણ નબળી થતી, તે આગળ ધરી બાળલગ્ન અટકાવવા ઉપદેશ કરવામાં આવતો. અને મન ૧૯૨૮–૨૯ માં નિમાયલી સંમતિવય કમિટીએ પ્રજનન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, સામાજિક અને કેળવણીના કારણે અને આર્થિક વિચારોથી પ્રેરાઇને સંમતિવય ૧૫ રાખવા ભાર મૂકયો હતો. તેઓ તેમના રીપોર્ટમાં જણાવે છેઃ—

"In the best and highest interests of Society, it is advisable to fix an age which will go as near the safe age as possible and help the communities concerned to settle down under the new conditions. Such an age we believe is 15. We therefore recommend that the age of consent within the marital relation be raised to 15 years."**

જેમને પ્રગતિમાં અને સુધારામાં શ્રદ્ધા હતી, એવા શિક્ષિત અને વિચારવંત પુરુષોએ બાળલગ્નના સબંધમાં લોકમત કેળવવા, બાળલગ્ન નિષેધ મંડળો સ્થાપી પ્રચારકાર્ય આરંભ્યું હતું. બાળલગ્નની પ્રથાનો ઉપહાસ કરી, તેની અજુગતા બતાવી, છેવટે યાપી કંટાળાને નવલરામે

* "Marriage at twelth year and consummation at the sixteenth appear thus to be the normal and authoritative ages for girls."

Religious and Social Reform
—Essays by Ranade p. 49.

× જુઓ, Indian Social Reform p. 291.

ગાયું હતું કેઃ—

"વરરાજા ખે માસનું બાળ ઍં ઍં કરતું;
ઝડપાયું ઝટ ઝોળીમાં, મન માઠીનું ઠરતું.
× × × ×
ચાર પગાંની જાન આ જોડી બે પગાં સારુ,
સમજે તો સાર નવલ બહુ નહિ તો હસવું વારૂં"*
× × × ×

"હાંરે નામ બાળલગનનું તો બાળો !
બાળો કે ખાડમાં ઘાલોરે ! નામ બાળ.—ટેક.

બાળલગનનું નામજ સુણતાં આવે મને કંટાળોરે —નામ.
બાળલગનાં દુખ દેખીને, દેશ થઇ ગયો કાળો રે ! —નામ.
લગનિ લાગ્યા વણુ લગન જ કેવું ? એ શો મુરખનો ચાળોરે ?—નામ.
લાગી લગનિ કે જાગિજ અગની ઝલિ જરિ ન રહે ઝાળોરે !—નામ.
બાળ બિચારૂં શું સમજે એમાં ? કાઠ આ શો માંડયો હાલોરે ?—નામ.
દૈવ ઉપર શિદ દોશ મૂકો છો ? પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ જ ચાલોરે !—નામ.
બાળલગનની ભૂંડી રૂઢી, આંખ ઉઘાડી ભાળોરે. —નામ.

પરધર્મી છતાં, હિન્દુ સમાજનો ઘરોબો ધરાવતા પરોપકારી પારસી બંધુ બહેરામજી મલબારીએ હિન્દુઓમાં બાળલગ્ન અને ફરજીઆત વૈધવ્યના અનિષ્ટ ચાલથી ત્રાસી ઉઠી, તેના સુધારા સારૂ ખૂબ ઊહાપોહ કર્યો હતો અને હિન્દી સરકારને અરજ સુદ્ધાંત કરી હતી, પણ સરકાર તટસ્થતા જાળવી રહી હતી. પણ સન ૧૮૯૧માં હિન્દી પેનલકોડમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંમતિવયની કલમમાં સુધારો કરવા સરકારે પગલું ભરવા માંડયું ત્યારે સંરક્ષકવાદીઓએ ખળભળાટ કરી મૂકયો હતો કે સાંસારિક રીત-રિવાજમાં સરકારે વચ્ચે આવવું જોઈએ નહિ અને મહારાણી વિકટોરિયાએ સન ૧૮૫૭ના ઢંઢેરામાં પ્રજાને તે સંબંધમાં અભયવચન આપ્યું હતું તેનો એથી ભંગ થાય છે. પણ સરકારે એ વિરોધતાથી દબી કે ડરી ન જતાં, માનવતાની દષ્ટિએ જરૂરનો, એ સુધારો કર્યો હતો.

** Report of the Age of Consent Committee page 184.
* બાળલગ્નની બત્રીશી, પૃ. ૪૫.

તે પૂર્વે સન ૧૮૭૨મા સીવીલ મેરેજ એકટ પસાર કરીને હિન્દી સરકારે બંગાળના બ્રહ્મોને લગ્નના સબધમાં કેટલીક સરળતા કરી આપી હતી, ત્યારબાદ સર હરિસિંગ ગૌરના પ્રયાસથી તેમાં વિશેષ છૂટછાટ મૂકાઈ છે, અને હજી જે અડચણો નડે છે તે દૂર કરવા ડૉ. ભગવાનદાસે હમણાં જ આતરજાતીય લગ્ન, વિના સંકોચ, હિન્દુ રિવાજ મુજબ કરી શકાય, એવું બીલ ધારાસભામાં રજુ કરેલુ છે.

આ કાયદાઓ ઈચ્છિત લગ્ન કરવામા સહાયભૂત થયા છે, પણ હિન્દુ સમાજને જેની જરૂર જણાતી તે લગ્નની વય અમુક વર્ષની મુકરર કરવાની હતી અને તે લાબે ગાળે (સન ૧૯૨૯ મા) સાર્દા એકટથી કાંઈક અંશે પૂરી પડે છે, પણ તે કાયદો સુધારકોની માગણીને પૂરતી રીતે સંતોષે એમ નથી. ખરી રીતે તે લગ્નવય છોકરી માટે ૧૬ અને છોકરા માટે ૨૧ થાય એજ વાસ્તવિક અને સલાહભરેલુ છે.

લોકમત કેળવાતા અને કેળવણીનો પ્રચાર વધતા બાળલગ્નનો રિવાજ આપણા સમાજમાથી ઓછો થતો ગયો છે અને તે માર્ગે સંતોષકારક પ્રગતિ થયે જાય છે તે નીચે ફુટનોટમા આપેલા ઉતારા ઉપરથી માલુમ પડશે, તથાપિ રાજકાજમા આપણને હવે મ્હોટા પ્રમાણમા હકકો મળેલા છે, તો ધારાસભામા જતા આપણા પ્રતિનિધિઓ સામાજિક સુધારણાના અને કેળવણીના પ્રશ્નોને પસંદગી આપી, લગ્નવયની મર્યાદા છોકરા માટે ૨૧ અને છોકરી માટે ૧૬ કાયદેસર મંજુર કરાવવાનુ કાર્ય પ્રથમ ઉપાડી લેશે, એમ આપણે ઇચ્છીશુ

* "A comparison of the figures given in the Reports of the Deccan Education Society for past years, will show how rapid has been the change in the Social mind in the matter of early marriage In the High School stage, practically there is not a single married out of some thousands of boys and in the college stage a minute fraction only."

Indian Social Reformer
9th May 1936

પ્રકરણ ૪

ધાર્મિક વિચારમંથન

"A purely secular system of education coupled with the influence and activity of Christian missionaries was a challenge to Hinduism, and as Prof H. H. Dodwell believes, "the Hindu world was bound to re-act, sharply and convulsively to these external impulses."*

V. R. R. Dikshitar.

વેપાર અર્થે જ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ હતી અને તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ, પૂર્વના દેશોનો વેપાર હસ્તગત કરવાનો હતો અને તેની સિદ્ધિ અર્થે, આરંભમાં સ્થાનિક રાજકર્તાઓ તરફથી વેપારમાં છુટ-છાટ અને ખાસ હકો, તેમજ જાનમાલની સલામતી અને સંરક્ષણ મેળવવા તે લોકોએ તજવીજ કરી હતી; પણ પોર્ટુગીઝોની પેઠે હિન્દી વસ્તીને ખ્રિસ્તિ કરવાનું પ્રલોભન સેવ્યું નહોતું. ઉલટું કેરી (Carey) નામનો અંગ્રેજ મિશનરી બાઈબલના પ્રચાર અર્થે હિન્દમાં આવેલો તેને કંપની સરકારે અટકાવ્યો હતો તેથી તેને નજદિકના ડેનીશ સત્તા હેઠળના પ્રદેશમાંના સિરામપુર ગામમાં આશ્રય લેવો પડ્યો હતો; ત્યાં તેની મદદમાં ઇંગ્લાંડથી બીજા ચાર મિશનરીઓ આવી મળ્યા હતા. તેમણે અરાઢ વર્ષના ટુંક ગાળાનાં બંગાળામાં ૧૨૬ નિશાળો કાઢી હતી, ઉપરાન્ત કેરીએ બાઇબલનું બંગાળી, હિન્દી, મરાઠી અને સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરી, તે ગ્રંથની હિન્દુસ્તાની, ફારશી અને તામીલ આવૃત્તિઓનું સંપાદન કાર્ય પણ કર્યું હતું. શાળાઓ સ્થાપીને તેમજ તે પવિત્ર ગ્રંથનો તરજુમો કરી તેમણે સંતોષ માન્યો નહોતો, પણ તેની સાથે હિન્દુ સમાજમાં પ્રવર્તતા કેટલાંક અનિષ્ટ, ક્રૂર અને જંગલી સાંસારિક રિવાજો, જેવા કે દુધપીતીનો અને સતીનો ચાલ, સામે માનવતાની દૃષ્ટિએ વાંધો ઉઠાવી, તે બંધ પાડવા પ્રયત્ન આદર્યો હતા; લોકોને તેમનો સંદેશો પહોંચાડવાનું સુતરૂં થઇ પડે તે હેતુથી તેમની માતૃભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી, તે દ્વારા શિક્ષણ

* The Aryan Path, October 1935, page 610.

આપવાની શરૂઆત કરી હતી; પણ એલેકઝાંડર ડફ નામના મિશનરીને તે પદ્ધતિ પસંદ પડી નહિ અને તેણે શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને દાખલ કર્યું; અને તે અખતરો ફતેહમંદ માલુમ પડ્યો, તેથી પ્રેરાઇને અંગ્રેજ હાકેમોએ, લૉર્ડ મેકોલેની આગ્રહપૂર્વક હિમાયતથી, અંગ્રેજીના શિક્ષણને પ્રધાનસ્થાન આપ્યુ હતુ.+

આપણા પ્રાંતમાં આ મિશનરીઓની પ્રવૃત્તિથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થવા પામી હતી તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી માલુમ પડશે.[1]

સન ૧૮૬૧-૬૨.

મિશન સંસ્થા	શાળાની સંખ્યા	શિક્ષકો યુરોપિયન	શિક્ષકો હિન્દી	વિદ્યાર્થીઓ
ચર્ચ મિશનરી મંડળી	૭૯૧	૧૧	૮૪૬	૨૭૦૦૦
લંડન મિશનરી	૩૧૯	...	૫૮૯	૧૫૦૦૦
વેશલિયન મિશનરી	૫૩	...	૧૦૦	૩૦૦૦
ફ્રિ ચર્ચ મિશન	...	...	...	૯૧૩૨
બેપટિસ્ટ મિશન	...	...	...	૨૫૦૦
ઇતર મિશનો	...	...	...	આશરે. ૪૫૬૩૯

પણ જ્ઞાતિ સંસ્થાનું પ્રાબલ્ય તે કાળે એટલું બધું મજબુત અને મક્કમ હતું કે એ ધર્માંતરનું કાર્ય કઠિન થઈ પડતું અને તેથી એ મિશનરીઓએ આપણી જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ ઉપર સાચા ખોટા અનેક આક્ષેપો કરેલા તેમજ તેનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા શ્રમ લીધો હતો. તે દિવસથી હિન્દુ સમાજની પ્રગતિમાં જ્ઞાતિસંસ્થા-વ્યવસ્થા એક નડતર, અનિષ્ટ છે, એવી ઘોષણા શરૂ થઈ અને હિન્દુ સમાજ, જે બંધીઆર વાડામાં વહેમી અને રૂઢિગ્રસ્ત, જડ પડેલો હતો. હિંદી સમાજની સામે મિશનરીઓ તરફથી ઉપરાઉપરી સુજબ આક્રમણ થતાં, તે કાંઈક ડોલાયમાન થયો; અને તેમાંના કેટલાકે ધર્માંતર કરવા માંડતાં તે ખળભળી ઉઠયો હતો.* તેમ છતાં નવી પરિસ્થિતિને બંધબેસ્તા ફેરફાર કે સુધારા કરવા તે પ્રવૃત્ત થયો નહિ; પણ નવા વિચાર અને શિક્ષણ જેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં તેમણે જુદી જુદી રીતે કાંઇને કાંઈ પ્રગતિનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું; આને લગતી સાંસારિક સુધારાની હકીકત પાછલા પ્રકરણમાં નોંધવામાં આવી છે. સદરહુ પ્રકરણમાં આપણે પ્રચલિત ધાર્મિક જીવનમાં જે

તેમના ઉપર પડવા માડી હતી, અને તે બધળાં બજો એકત્ર થતાં, આપણા-માંની કેટલીક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ સમાજ સુધારાના, દેશોન્નતિનાં અને ધાર્મિક પરિવર્તનનાં કાર્યો ઉપાડી લેવા બીડાં ઝડપ્યાં હતા. તેમણે આપણા રીતરિવાજોને, આચારવિચારોને, સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને નવીન દૃષ્ટિએ અવલોકી અને બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવી તેનું મૂલ્ય કરવા માંડ્યુ હતું. ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓને આપણા હિન્દુઓમા સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં ઘણુ વિચિત્ર અને ઘૃણાભર્યું દેખાતું, જેમકે અનેક દેવદેવીઓની માનતા, બાધાઆખડીઓ, શ્રાદ્ધ અને ઉત્તરક્રિયા, તેમજ સતીનો અને છોકરીને દુધપીતી કરવાનો ક્રૂર ચાલ, ફરજિયાત વૈધવ્ય, બહુ પત્નીત્વ, જાહેરમા રોવું કુટવુ, બાળલગ્ન, મૂર્તિપૂજા વગેરે તેને નિંદ્ય ગણી, વહેમ અને અજ્ઞાનનું પરિણામ જણાવી, તે સર્વનો તેઓ પરિહાસ કરતા, અને તેમને પોતીકા ધર્મ પ્રતિ ખેંચવા ખ્રિસ્તિ ધર્મની શ્રેષ્ઠતાપર ભાર મૂકતા હતા.

આવેલું છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ હતી, તે સર્વનું વિવેચન અહિં આવશ્યક નથી પણ એ મહાપુરુષે એલેક્ઝાંડર ડફને અંગ્રેજી શિક્ષણને પ્રધાનસ્થાન આપવાના પક્ષમાં સાથ આપ્યો હતો, અને સતીનો ચાલ બંધ કરાવવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો; પણ એમનું મહત્વનું અને સુપ્રસિદ્ધ કાર્ય બ્રાહ્મ ધર્મની સ્થાપના છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ હિન્દુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવા ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કરતા હતા; તેમને અટકાવવાનુ બીજી રીતે શક્ય નહોતું; પણ પોતીકા હિન્દુ ધર્મમાં યોગ્ય અને ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા કરવાથી તેમની એ પ્રવૃત્તિ મંદ પડશે અને ઇચ્છિત પરિણામની પ્રાપ્તિ થશે, એ આશયથી રાજા રામમોહનરાયે મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું અભ્યાસપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી, ઈશ્વરનું સાર્વત્રિક પણ એકજ સ્વરૂપ, જે શાશ્વત, નિર્વિકાર અને અતર્ક્ય છે, તે ઉપર ખાસ ભાર મૂકયો હતો; આપણા વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, વગેરેનો બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો તેમ મુસ્લિમોના કુરાન અને ખ્રિસ્તિઓના પવિત્ર ગ્રંથ બાઈબલના અભ્યાસમાં ઉંડા ઉતર્યા હતા અને તેમનું લખેલું પુસ્તક "The Precepts of Jesus" 'જીસસ પ્રભુનાં બોધવચનો' મનનીય માલુમ પડશે; તેમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનું નવનીત ખેંચી કાઢેલું છે. તેમણે વેદને હિન્દુ ધર્મનો આધારભૂત ગ્રંથ માન્યો હતો પણ તે ગ્રંથને ઈશ્વર પ્રણિત સ્વીકાર્યો નહોતો; મૂર્તિપૂજાનો તો બહિષ્કાર કર્યો હતો, અને હિન્દુ ધર્મની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, પોતાને જે જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેના નિષ્કર્ષ રૂપ નવો બ્રાહ્મધર્મ સ્થાપ્યો, જે એકેશ્વરવાદ તરીકે જાણીતો થયો છે. અને તેની પ્રેરણા, એમ કહેવાય છે કે કલકત્તામાં તે સમયે એકેશ્વરવાદીઓનું મંડળ (Unitarian Church) હતું તેમાંથી મળી હતી.[૧] પણ જિજ્ઞાસુ અને રાજા રામમોહનરાય વચ્ચે થયેલો સંવાદ વાંચતા જોઈ શકાય છે કે તેમનું વલણ ઉદ્દામ હિન્દુ ધર્મ પ્રતિ વિશેષ હતું અને તેના સમર્થનમાં નીચેનો ઉતારો ઉપયોગી થઈ પડશેઃ—

---

* સરખાવો. "The moral principles of Christainity and political principles of democratic government have ever since moulded rising generations of English educated Indians and thus led to a renanssance of India as a whole."

Renascent India, page 88.

૧ જુઓ બ્રાહ્મસમાજનો ઈતિહાસ, પૃષ્ટ ૨, (અંગ્રેજીમાં)

"He urged them to adopt his reforms not simply because they were rational but also because they were in harmony with the real and pure tenets of their own faith.+

તેમણે વળી બ્રાહ્મસમાજના ઉપાસના મંદિરનું ટ્રસ્ટડીડ કર્યું હતું, તેની કલમો વાંચતાં માલુમ પડશે કે હિન્દુ ધર્મની વિરૂદ્ધ તેમાં કાંઈ જણાશે નહિ,એ ટ્રસ્ડડીડની કલમો નીચે મુજબ છે:–

"શાશ્વત, અતકર્ય, નિર્વિકાર અને સર્વ બ્રહ્માંડના નાયક તથા રક્ષક એવા જે સનાતન પરમાત્મા તેમનીજ ઉપાસના કરવા માટે આ સમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ મંદિરમાં અમુક વિવક્ષિત નામથી પ્રચલિત હોય એવા દેવોની કોઈ ઉપાસના કરી શકશે નહિ." આગળ જતાં એ સમાજમાં ઉપાસના કરવાનો કોને અધિકાર છે, તે સંબધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, "જે કોઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધાર્મકતાથી અને ગંભીરતાથી અહીં આવે તે સર્વ–ગમે તે જાતિના કે ધર્મના–લોકોને માટે આ સમાજ છે." ઉપાસનાની પદ્ધતિ માટે એમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યુ છે:–" આ ઇમારતની અંદર કે ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો યજ્ઞ અથવા હોમ આ ઠેકાણે કરવામાં આવશે નહિ. ધમને નામે કિંવા ભોજન અર્થે કોઈ પણ પ્રાણીનો આ ઠેકાણે વધ કરવામાં આવશે નહિ. ક્ષુધાથી મૃત્યુનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય તે સિવાય આ ઠેકાણે કોઈપણ પ્રકારનું ખાનપાન કરવામાં આવશે નહિ. પ્રાર્થના, ઉપદેશ અથવા સંગીતનું કાર્ય ચાલતું હોય તે વખતે કોઈપણ ધર્મની નિંદા અથા બુદ્ધિપૂર્વક મશ્કરી ગેરકાયદેસર ગણાશે. એકજ પરમાત્માની ઉપાસના પરત્વે આ સ્થળે મનન, ચિંતન, પ્રાર્થના અને ઉપદેશ કરવામાં આવશે; તેમજ ધર્મ, નીતિ, દયા, પરોપકાર વગેરે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થઇ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અનુયાયીઓમાં સંપ અને એકદિલી થાય એવા પ્રકારના પ્રયત્નો આ સ્થળે કરવામા આવશે."*

ઉપરની અને બીજી ઉપલબ્ધ હકીકત ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે રાજા રામમોહનરાયે, જે સમયે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ હિન્દુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે જોશભર પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા, તે કટોકટીના કાળે, હિન્દુ

+ 'Gleanings' by Zutshi, page 133.

* જુઓ રાજા રામમોહનરાયનું ચરિત્ર, સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, પૃ. ૧૪૬.

ધર્મને તેના શુદ્ધ, ઉજ્જ્વળ અને શાશ્વત સ્વરૂપમાં રજુ કરી, હિંદુ અને હિન્દુ પ્રજાની ઉત્તમ સેવા કરી હતી; એટલું જ નહિ પણ બંગાળ એ પ્રવૃત્તિ ઉભી થઈ તેની અસર દૂરના પ્રાંતો, જેવા કે મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં પણ, થવા પામી હતી.

ઉપરોક્ત બ્રાહ્મધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાં રચિત બ્રાહ્મધર્મ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં નીચે પ્રમાણે આપેલા છેઃ—

(૧) આરંભમાં કંઈ હતું નહિ; માત્ર પરમ (બ્રહ્મ) એક હતો. ં આખું વિશ્વ સૂજ્યું.

(૨) તેજ એકલો સત્યનો ઈશ્વર છે, અનન્ત જ્ઞાન સત્ અને શ છે. તે સનાતન અને સર્વવ્યાપી છે, એક અદ્વિતીય છે.

(૩) તેની ભક્તિથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં આપણું શ્રેય થાય છે

(૪) ઈશ્વર પર પ્રેમ રાખવો અને તેને જે પ્રિય છે તે કર એ ભક્તિ છે."*

એ બ્રાહ્મસમાજે, જાણે કે તે હિન્દુ ધર્મ અને સમાજનું સંરક્ષણ કરવાજ ઉદ્ભવ્યો ન હોય એમ, સેંકડો હિન્દુઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં વટલતા અને નાસ્તિક થતા બચાવ્યા હતા,× અને તે હિલચાલની અસર, ઉપર કહ્યું તેમ, માત્ર બંગાળા પ્રાંતમાં સમાપ્ત નહિ થતાં, છેક દૂરના પ્રદેશ દક્ષિણમાં, મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ અને પશ્ચિમમાં ગુજરાત સુધી પહોંચી હતી.

હિંદુ સંસ્કૃતિનું ઐક્ય અખિલ ભારતવર્ષમાં નજરે પડે છે, એ તેની મહત્તા છે, તેમ તેમાં જે અનિષ્ટ તત્ત્વો, વચગાળાના સમયમાં ઘૂસી જવા પામ્યા હતા, તે પણ તેના સદ્અંશોની પેઠે સર્વત્ર પ્રસરેલા હતા, એટલે કે જે શોચનીય પરિસ્થિતિ બંગાળામાં હતી, તે મહારાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં પણ પ્રવર્તતી હતી.

નવા શિક્ષણ અને દેશમાં આવેલી નવીન જાગૃતિનાં પરિણામે મુંબાઇમાં વસતા કેટલાક દક્ષિણી નવશિક્ષિતોના મનમાં ધર્મ અને સમાજ

---

* બ્રહ્મબોધ પૃ. ૭.

×........hence a race of unbelievers sprung up and these would have increased a hundredfold but for the intervention of Brahmoism.

Leonard—પ્રાર્થના સમાજનો ઈતિહાસ પૃ. ૭.

સુધારણાના વિચારોની ગડમથલ થઈ રહી હતી અને એમાંના એક પ્રમુખ ગૃહસ્થ રામ બાલકૃષ્ણનું બંગાળાના જાણીતા નેતા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેઓ મુંબાઈ આવેલા હતા તેમની સાથે મળવાનું થતાં, એ મનમાં મચી રહેલી ગડમથલને પરમહંસ મંડળી નામક સંસ્થા સ્થાપીને, તેમણે મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું હતું. વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરાવવામાં ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. તે સિવાય દેશોન્નતિ, કેળવણી અને સામાજિક સુધારાનાં કાર્યોમાં તેમનો ઉત્સાહ પુષ્કળ હતો, અને તેમની વિદ્વત્તા અને વિચાર ગાંભીર્ય, સત્યનિષ્ઠા અને પવિત્રતાથી, તેમના ઉપદેશ અને ચારિત્ર્યની પ્રબળ અસર લોકો ઉપર થવા પામી હતી; અને એવી ઉત્તમ છાપ તેમણે મુંબાઈમાં રામ બાલકૃષ્ણનો સમાગમ થતાં તેમના ઉપર પાડી હતી; શ્રી. રામ બાલકૃષ્ણે યાદગીરી દાખલ તેમને મળેલી ઇશ્વિરચંદ્રની છબી પાછળ એક નોંધ લખેલી હતી, તેમાં છેવટે લખ્યું હતું કે પંડિતજી સરખા સ્વદેશ બંધુ પર શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમ કરનાર, ભૂતદયાત્મક અને ઉદાર પુરુષ મારા જોવામાં બીજા આવ્યા નથી.*

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સ્થાપિત તત્વબોધિની સભાના સભ્ય હતા અને સન ૧૮૪૦ માં મુંબાઈના જીજ્ઞાસુઓ સમક્ષ બ્રહ્મસમાજ વિષે વ્યાખ્યાન આપતાં પરમહંસ મંડળીનો જન્મ થયો હતો. તે પરમહંસ મંડળીના ઉપરોક્ત રામ બાલકૃષ્ણ પ્રમુખ અને સુરતના પાંચ જાણીતા દાદાઓમાંના એક દાદોબા પાંડુરંગ તેના સૂત્રધાર વા મંત્રી હતા. એ મંડળીનો ઉદ્દેશ સમજાવતા, રામબાલકૃષ્ણ ચરિત્રનો લેખક શ્રી. ડેંગે લખે છે, કે મૂર્તિ પૂજાનો તીવ્ર નિષેધ અને એકેશ્વરવાદનો અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકાર; તદનુસાર ઇશ્વરનું પિતૃત્વ અને મનુષ્યનું બંધુત્વ એ તત્વોના પાયા પર વિશ્વપ્રેમની રચના કરી, તેમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતા હિન્દુ સમાજમાંના જાતિ ભેદનો સમૂળ વિચ્છેદ કરવા આગ્રહ રાખ્યો હતો; તેમજ વિધવા વિવાહ ધર્મશાસ્ત્ર સંમત છે, તેથી તેને સર્વ રીતે ઉત્તેજન આપવાનો પણ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તે પૈકી ઇશ્વરનું પિતૃત્વ અને મનુષ્યનું બંધુત્વ એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં સભાસદોને જ્ઞાતિ વિરોધનો ભય નહોતો પણ જ્ઞાતિભેદ વિચ્છેદનું કાર્ય ખુલ્લી રીતે ઉપાડી લે તો જ્ઞાતિરોષ વહોરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, એ ભયથી તે મંડળીનું કામ ગુપ્તપણે ચલાવવામાં આવતું હતું; તેમ જ્ઞાતિભેદ ટાળવાનો તેમનો

* પ્રાર્થના સમાજનો ઇતિહાસ, પૃ. ૯.

મુખ્ય આશય હતો તેથી તેમાં મુસ્લિમ સભાસદોને પણ દાખલ કરેલા હતા. તે મંડળીની સભાનો આરંભ અને અંત પ્રાર્થનાથી થતો હતો; તેના નિયમો લખી રાખ્યા હતા, તેની પ્રત નવા સભાસદોને વાંચવા આપવામાં આવતી પણ તે ગુપ્ત રહે એ કારણે તે નિયમો છપાવવામાં આવ્યા નહોતા. બ્રહ્મસમાજના સિદ્ધાન્તના ધોરણ ઉપર દાદોબા પાંડુરંગે "પારહંસિક બ્રાહ્મસમાજ" નામનું એક ચોપાનિયું તૈયાર કર્યું હતું; તેમાં કોઈ એક જ ધર્મ ઈશ્વરે બક્ષેલો નથી, તેમ કોઈ એકજ ધર્મગ્રંથ ઈશ્વર પ્રણિત નથી; તે દર્શાવી નીચેના મુદ્દાઓનો પણ તેમાં સમાવેશ કર્યો હતોઃ—

(૧) ઈશ્વરભક્તિ અને ભૂતદયા, (૨) આચાર, (૩) ઉપનયન, (૪) વિવાહ. (૫) ઉત્તર ક્રિયા, (૬) ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, (૭) શુદ્ધાશુદ્ધ પાપપુણ્ય, (૮) દૈવિક ગ્રંથ અને મહદ્વાક્યો, (૯) ધર્માખંડ, (૧૦) દાંભિક આચાર વગેરે.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ એ મંડળીનું મુખ્ય વલણ જાતિભેદ તોડવા પ્રતિ વિશેષ રહેતું; અને ગુપ્ત રીતે સહભોજન કરવાને, તેઓ ખાસ લક્ષ આપતા; નવા સભાસદ થનાર પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવામાં આવતી કે તે જ્ઞાતિભેદમાં માનશે નહિ તેમ ધાર્મિક વહેમો અને મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કરશે; અને તેની ખાત્રી થવા પાંઉરોટીના ટુકડા સભાસદોને આપવામાં આવતા તે સૌ સાથે બેસીને ખાતા હતા.

પ્રસ્તુત પરમહંસ મંડળીનો વૃત્તાંત વિગતવાર કે આધારભૂત મળતો નથી; જે કાંઈ માહિતી છૂટીછવાયી મળી આવે છે. કેટલીક વિગતો બીજી આર્યન બ્રધરહુડ કોન્ફરન્સના પ્રસંગે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે જાહેર કરી હતી, તે નોંધીશું:—

"સન ૧૮૫૦ ના અરસામાં રાષ્ટ્રની ઘટનામાં જાતિભેદ અંતરાય રૂપ થઇ પડે છે એ વિચાર સમાજમાં વિશેષ ચર્ચાતો હતો, અને તે વેળાએ રા. બા. દાદોબા પાંડુરંગ તેમના નોરમલ કલાસના વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાતિભેદના અનિષ્ટ પરિણામો સમજાવી, તે દૂર કરવા ઉપદેશ કરતા. તેમણે પરમહંસ સભા સ્થાપી હતી; અને તેમાં રફતે રફતે સભાસદોની સારી ભરતી થઇ હતી. મંડળીમા કોઈ સભાસદ થતાં પ્રથમ પ્રાર્થના થતી; પછી જાતિભેદ નહિ માનવાને તે તૈયાર થયો છે તેની પ્રતીતિ થવા ક્રિસ્તિાને તૈયાર કરેલો, પાઉંનો ટુકડો તેને આપવામાં આવતો હતો. વર્ષમાં એક કે વધુ પ્રસંગે ભિન્નભિન્ન જાતિના સભાસદો એકત્ર થઇને સહભોજન કરતા હતા."*

* પ્રાર્થના સમાજનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮.

આ પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષો સુધી ચાલી, પણ તેની ગુપ્ત પ્રવૃત્તિની હકીકત જાહેર થઈ જતાં, તે સંસ્થા બંધ પડી હતી.

સન ૧૮૬૪ માં બંગાળાના અગ્રગણ્ય બ્રાહ્મો પ્રચારક કેશવચંદ્ર સેનનું મુંબાઈમાં આગમન થયું હતું; પણ તે સમયે શેરમેનિયાની ધમાલમાં શહેર એટલું બધું રોકાયલુ હતું કે તેમના પ્રવચનોની કાંઈ અસર થવા પામી નહોતી. પણ તેમના પ્રયાસથી મદ્રાસમાં વેદ સમાજ નામની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. જો કે દેખીતી રીતે મુંબાઈમાં કાંઇ હીલચાલ ઉભી થઈ નહિ તો પણ તે વિષય વર્તમાનપત્રોમાં ચાલુ ચર્ચાનો હતો, અને પરમહંસ મંડળીમાંના કેટલાક સભાસદો, જેમને એ વિષયનો નાદ લાગેલો હતો તે સૌ પ્રસિદ્ધપણે એકાદ સંસ્થા સ્થાપવી જોઇએ એવા અભિપ્રાયના હતા. એ વાતાવરણમાંથી એ વિષયમાં રસ લેનારાઓની પ્રાથમિક સભા તા. ૧૭ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૬૬ ના રોજ ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગના ઘરમાં મળી હતી. તેમાં સામાજિક સુધારાને, જેવા કે જ્ઞાતિભેદ અનિષ્ટ છે એ જાહેર રીતે જણાવવું, વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવું, સ્ત્રી શિક્ષણને મદદ કરવી, બાળલગ્ન અટકાવવાં, લગ્નવય વધારવી વગેરે, ને પ્રધાન સ્થાન આપવું એવું ઘણાખરાના મનમાં હતું. ત્યારબાદ ચાર પાંચ સભાસદો મળી ચર્ચાના અંતે તે સભા એવા નિર્ણય પર આવી હતી કે ઐહિક કલ્યાણના વિષયો પર વધુ વિશેષ ધ્યાન આપવા કરતા, મનુષ્ય જન્મનું મુખ્ય કર્તવ્ય, પારમાર્થિક સાધન મેળવવા પ્રવૃત્ત થવું એ વધુ ઇચ્છનીય છે; તદનુસાર તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૬૭, પાપમોચની એકાદશીના દિવસે ઇશ્વરોપાસનાથી પ્રાર્થના સમાજની શરૂઆત થઈ હતી; અને તેનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે જણાવાયો હતો:—

"દેવ એકજ અને નિરાકાર છે. તેનુ માનસિક ભજન અને પૂજન કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. મૂર્તિપૂજા અવળે રસ્તે દોરનારી, દેવને અપમાનકારક અને મનુષ્યની અધોગતિ અને દુરાચાર પ્રતિ લઇ જનારી છે. તેથી આ ખોટા માર્ગેથી લોકોને સત્યમાર્ગે વાળી, સંસારમાં સર્વ ધર્મકૃત્યો મદદરૂ સમાજના ઉદ્દેશાનુસાર અનુસરીશ.

સમાજના સભ્ય પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવામાં આવતી તેમાં તે કહેતો કે હું હમેશાં પરમાત્માનું ચિંતન કરીશ; સત્કર્મ કરીશ અને ખોટા આચરણથી દૂર રહીશ. પ્રકૃતિજન્ય કાંઈ દુષ્કૃત્ય થઈ જાય તો તે બદલ

પ્રશ્ચાત્તાપ કરી પ્રભુની ક્ષમા યાચીશ. અને હે પરમાત્મા! આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા મને સામર્થ્ય બક્ષજે."×

આ સમાજનું નામ પ્રથમ કાંઈ રાખ્યું નહોતું અને તે મંડળી એકેશ્વરવાદી તરીકે ઓળખાતી હતી; પણ તેની ચર્ચા આપણને હાલ તુરત ઉપયોગી નથી; પણ એટલું નક્કી છે કે સમાજ સુધારાના વિષયને તેના કાર્યક્રમમાં ગૌણસ્થાન પ્રથમથી અપાયુ હતું, તોપણ તેની પ્રગતિ અને સિદ્ધિ અર્થે મુંબાઈની પ્રાર્થના સમાજનું કાર્ય અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર નિવડ્યું હતું. સુપ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના સમાજવાદી શ્રી. વૈદ્યનું તૈલ ચિત્ર ગયા એપ્રિલ મહિનામાં ખુલ્લું મૂકતાં મુંબાઈ યુનિવરસીટીના વાઈસ ચાન્સેલર મી. વી. એન. ચંદાવરકરે,* પ્રાર્થના સમાજની સામાજિક સેવા અને સામાજિક સુધારણાનાં કાર્યો ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો અને એજ અભિપ્રાયનું સમર્થન થતું આપણે રેવ. મી. એન્ડ્રુઝના *Renaissance in India 'હિન્દનું પુનરુજ્જીવન' એ નામના પુસ્તકમાં વાંચીએ છીએઃ—

"This Society (The Prathana Samaj) has been in the West of India the main centre of the Social amelioration which has spread thence in wider and wider circles. Some of the greatest names in Indian Social Reform have been among those of its past members."[1]

પ્રાર્થના સમાજની રચના, ઉપર નોંધેલી વિગતો ઉપરથી, જોઈ શકાશે કે, બંગાળાની બ્રાહ્મ સમાજના સિદ્ધાંત અને ધોરણ અનુસાર, યોજાઈ હતી, પણ પ્રથમની પરમહંસ મંડળી, જેના આદર્શમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થયો હતો, તે જાતિભેદનો ઉચ્છેદ કરવા જતાં બંધ પડી હતી; અને તે પાછલો અનુભવ લક્ષમાં લઇને આ નવા મંડળે જાતિભેદ ત્યાગના પ્રશ્નને અળગો જ રાખ્યો હતો; એટલે અંશે તે બ્રાહ્મ સમાજથી નોખી પડે છે, તદુપરાંત પ્રાર્થના સમાજના સંચાલકોએ, તેમના ઉપદેશ અને પ્રાર્થનામાં વેદ, ઉપનિષદની સાથે મધ્યકાલીન મહારાષ્ટ્રીય સંત અને ભક્તોની વાણીનો ઉપયોગ કરી, પરાપૂર્વથી ઉતરી આવતા ભક્તિપ્રવાહ

× પ્રાર્થના સમાજનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫-૩૬.

* The Renaissance in India, page 93.

૧ જુઓ ટાઈમ્સ ઓફ ઇંડિયા, તા. ૨ જી એપ્રિલ ૧૯૩૬.

જેને મહર્ષિ રાનડેએ ભાગવત ધર્મનું નામ આપ્યુ હતું, તેનું સાતત્ય સાચવી રાખવા અને એ રીતે જનતાની સહાનુભૂતિ ને સહકાર મેળવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, અને તેનું વિશિષ્ઠ કાર્ય સમાજ સેવા હતું. તે વિષે ઉપર કહેવાયુ છે.

આરભની પરમહંસ સભામાં અથવા તો તેમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાર્થના સમાજમાં કેટલા અને કોણ કોણ ગુજરાતી ગૃહસ્થો સભાસદ હતા તેની માહિતી આપણને મળતી નથી પણ કવિ નર્મદાશંકરે એ અરસામાં બ્રાહ્મધર્મ નામના બંગાળી પુસ્તકનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી માલુમ પડે છે કે બંગાળામાં ધર્મ સુધારણા સારૂ જે પ્રવૃત્તિ શરૂ થયેલી તેનાં આંદોલનો મુંબાઈ સુધી પહોંચેલાં તેની અસર કવિ પર પણ થઈ હતી. જ્ઞાન પ્રચાર અને સુધારા અર્થે મુંબાઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સન ૧૮૫૧ માં સ્થપાઈ હતી, પણ તેના નિયમોમા રાજકીય અને ધાર્મિક વિવેચન કે વાદવિવાદ કરવાનો પ્રતિબંધ હતો અને તે પ્રતિબધ રદ કરાવવા કવિ નર્મદાશંકરે ચળવળ સુદ્ધાં કરેલી, પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળતાં ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવા તત્ત્વશોધક નામની એક જુદી સભા કાઢી હતી; જો કે પાછળથી બુદ્ધિવર્ધક સભાના કાર્યવાહકોએ, ઉપરોક્ત પ્રતિબધ ખેંચી લઈ ' ઈશ્વિરે અવતાર લીધા નથી ' અને "પુનર્વિવાહ" એ વિષયો ઉપર કવિ પાસે વ્યાખ્યાનો કરાવ્યાં હતાં, પણ તે છૂટનો લાભ બીજે કોઈ સભાસદે લીધો નહોતો.

કવિને તત્ત્વશોધક સભા સ્થાપવાની કેમ જરૂર પડી, તેની હકીકત નીચે મુજબ વર્ણવી છેઃ—

"વહેમરૂપી અગાસુર બગાસુરના મ્હોડામાં અજ્ઞાન અને ભોળા થઈ ગયલા દેશીઓ પડેલા છે તેઓને તેમાંથી જીવતા કાઢી ઠેકાણાસર આણનાર કોઈ ધર્મસભારૂપી કૃષ્ણ (આકર્ષણ કરનારી) શક્તિ જોવામાં આવતી નથી માટે એ શક્તિને શોધવી–એક ધર્મસભા ઉભી કરવી, ને તેનો ઉદ્દેશ એવો હોવો કે ધર્મરૂપી ગોળીમાં આજકાલ ઘર ઘરનું જમાવેલું વાગી દહીં એકઠું થયલું છે તેને વિવેકબુદ્ધિરૂપી રવૈયે એક સપી ઉદ્યોગરૂપી નેત્રુ બાંધી ખૂબ વલોવવું અને શુદ્ધ માખણ કાહાડવું—અથવા ધર્મનીતિ સંબધી પ્રકરણમાં જે કાંઈ સાર હોય તે યથાશક્તિ શોધવો. અને તેથી લોકોને જાણીતા કરવા. આપણા લોકો સહેજ વાતમાં પણ ધર્મ આણી મુકે છે; ધર્મ તે શું, નીતિ તે શુ, એ બેનો અંતર ને સંબધ

કરશે તે મેં શોધવું–વ્હેમરૂપી તોફાની વાદળી હિન્દુના મન રૂપી આકાશમાં ચ્હડી આવેથી શુદ્ધ તત્ત્વરૂપી જે સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો છે તેના દર્શન કરવાનો અને લોકોને કરાવવાનો યત્ન કરવો–સારાંશ કે, એક ધર્મસભા સ્થાપવી."* અને તે પ્રવૃત્તિના એક અંગ તરીકે બ્રાહ્મધર્મ નામના પુસ્તકનું પ્રકાશન હાથ ધર્યું હતું. કેવા સંજોગોમાં અને શી મુશ્કેલીમાં તે કામ કવિએ પાર પાડ્યું ને જાણવા જેવું છે; અને એ બીના કવિના સ્વભાવપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. કવિએ એ બ્રાહ્મધર્મની બે, એક અંગ્રેજી અને બીજી સંસ્કૃત, પણ તે બંગાળી લીપીમાં છાપેલી, મળી હતી. અંગ્રેજી પ્રત ઉપરથી તરજુમો કરવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ અને સંસ્કૃત પ્રતની બંગાળી લીપી પોતે ઉકેલી શકે એમ નહોતું; પણ એવી અડચણોથી તે ઉપાડેલું કાર્ય છોડી દે એવી તેમની પ્રકૃતિ નહોતી એ આપણે જે મુશ્કેલ સંજોગોમાં કવિએ પિંગળનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને જે ખંત અને ઉદ્યોગ વડે કવિ દયાગમની કવિતાનો સંગ્રહ કર્યો તે દાખલાઓથી આપણે જાણીએ છીએ અને પ્રસ્તુત કેસમાં પણ એમના એ દૃઢ સંકલ્પ અને એકનિષ્ઠાવાળા સ્વભાવનો વિજય થયો હતો. તેનું રસિક બ્યાન આપતાં તેઓ કહે છે,

"બનાવ એવો બન્યો કે એક જુવાન બંગાળી જાતનો બ્રાહ્મણ જે સાધુનો વેશ લઈ મુબાઈમાં ફરતો હતો તેની સાથે મારે ને એક મારા સુરતના પાડોશી સ્નેહીને પ્રથમ તો સહજ જુદી જુદી રીતે પણ પછી એકઠો સમાગમ થયો. મારે પ્રથમ આ રીતેઃ

એ સમે પુનર્વિવાહ વિષે મારાં પુસ્તકો ઉપરથી ગુજરાતી ભાઇઓમાં ઘણી ચરચા ચાલી રહી હતી તેથી તે બંગાલી જુવાન મારૂં નામ જાણતો હતો. એક વખત અમે વચલા ભોઈવાડાની સામે તપખીરવાળાની દુકાન આગળ હું બે મિત્રો સાથે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાતો કરતો હતો એટલે એકાએક તે સાધુવેષ જુવાન મને અંગ્રેજીમાં કહેવા લાગ્યો કે 'Are you the author of Vaidhavyachitra? Are you Narmadashankar?' વૈધવ્યચિત્રના કર્તા તમે છો અને તમે નર્મદાશંકર? હું તો સાધુવેષ જુવાનને અંગ્રેજી બોલતાં જોઇને ઘણો વિસ્મય પામ્યો ને પછી તેની સાથે દૂર જઇને થોડીક વાત કરી. પછી હું અને ઉપર કહેલો મારો પડોશી સ્નેહી જેણે ઓપેોને ઉપયોગી થઈ પડે

* બ્રાહ્મ ધર્મ; પૃ. ૨

તેના વૈદક સંબંધી ગ્રંથો રચ્યા છે તે અને પેલો બંગાળી જુવાન રોજ સાથે મળતા. એ બંગાલી જુવાન ૨૫–૨૭ વરસનો હશે. પણ તેને ચોકખું બંગાલી, વાતચીત અને વાંચી સમજે તેટલું સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી આવડતું, રાગ સારી પેઠે સમજતો, શાસ્ત્રીય રીતે ગાતો અને મૃદંગ પણ સારી રીતે વગાડતો, અર્થાત્ ઘણો બુદ્ધિમાન હતો. × × ×

હમે એ જુવાનને વિનંતિ કીધી કે બ્રાહ્મધર્મ જે બંગાલી લીપીમાં છે તે તમે અમારી આગળ વાંચો એટલે હમે દેવનગરી લીપીમાં લખી લઇએ. તેણે હા કહી અને પછી હમે એક શાસ્ત્રી તેને સોંપ્યો. જેણે બ્રાહ્મધર્મ પુસ્તક બંગાલી લીપીમાંથી દેવનગરી લીપીમાં ઉતારી લીધુ ને પછી પેલા રામમોહનરાયના જન્મચરિત્રકર્તા જે હમારો મિત્ર તેને ખરચે તે સંસ્કૃત પુસ્તક છપાવીને વિદ્વાનોને મફત આપ્યાં કે તેઓના જાણ્યામાં આવે. એ સંસ્કૃત પુસ્તક વિષે સર્વ શાસ્ત્રીઓનો સારો વિચાર છે ને કહે છે કે જેણે કર્યું છે તેણે ઉપનિષદાદિક ગ્રંથોનો સારો શોધ કરીને રચ્યુ છે. સુરતના નામાંકિત શાસ્ત્રી દિનમણિશંકરે કહ્યું કે 'એ ગ્રંથ સારો છે પણ જે જે ગ્રંથોમાંથી લીધુ છે તેના નામ નથી લખ્યાં એટલી કસર છે અને તે કસર ગ્રંથ રચનારાએ પોતાની મતલબને માટે જાણી જોઇને રાખી છે.' એ પ્રમાણે સન ૧૮૬૧ના વરસમાં સંસ્કૃતભાષાવાળો બ્રાહ્મધર્મ દેવનાગરી લીપીમાં પ્રથમ આ ઇલાકાના વિદ્વાન મંડળોમાં પ્રવર્તાવવામાં આવ્યો.

પણ એ સંસ્કૃત પુસ્તક એટલે ઘણાં લોકનાં વાંચવામાં ન આવ્યો માટે તેનું ભાષાંતર કરવાની જરૂર રહી અને તે કરાવવાને સારૂ આજકાલ ગુજરાતમાં જેના સરખા એક એજ બીજા હશે એવા વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીને મેં વિનંતિ કીધી ને કહ્યું કે તમારાથી ગુજરાતી ભાષાંતર યથાર્થ થશે માટે તમેજ કરો ને શ્રમનો બદલો હમે સારી રીતે વાળીશું. તેઓએ હા કહી અને થોડું કર્યું પણ હશે; પણ તેઓને વખત ન મળવાથી તેઓએ મને ના કહી ને હું નિરાશ થયો. પછી એક બીજા શાસ્ત્રી પાસે મરેઠીમાં કરાવ્યુ પણ તેણે યથાશ્રુત ન કરતાં પોતાની તરફનું ઘણું વધાર્યું તે ઉપરથી તે રદ જેવું થયુ. એ ભાષાંતર એક મારા દક્ષણી મિત્રને ઘેર પડેલું છે. પછી વિચાર કીધો કે પુને જઇને કોઈ શાસ્ત્રી પાસે મરેઠીમાં કરાવું અને પછી તે ઉપરથી હું ગુજરાતી કરી લોકોને આપુ પણ કામ ધંધો છોડી પુને જવુ મારાથી ન

થયો હોય તેને સર્વ લોક પરમેશ્વરનો અવતાર કરીને માને છે, માટે ઉપલા વચનો તમને સંભળાવું છૌં. ઉપનિષદ્ ધર્મનો જે લોપ થયો તે માણસને તથા મૂર્તિને પરમેશ્વર માનવાથી થયો છે. હું જાણુ છૌકે પરમેશ્વર વિશ્વાત્મા છે, વિશ્વવ્યાપી છે, નિત્ય છે, સર્વગત છે, પણ તેવો વિચાર થવો જોઇએ. કોઈ માણસને પરમેશ્વરનો અવતાર કહીને પૂજવા સારૂ નથી. તો એમ જાણવુ જે એવા જ્ઞાનવાન માણસમાં ઈશ્વર વિભૂતિ પ્રકાશિત છે."

એ પ્રમાણે મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામે સુધારાનો બીજો ઝુંડો ઉરાડયો. પહેલી ધજા મુખ્યત્વે સંસાર સુધારાની એક બાબત હતી. એ ધજાની એક બાજુએ વિધવા વિવાહ જાણે લખ્યો હતો. વિધવા ઉપર થતા અન્યાયને બંધ પાડો, દયા કરી તે બીચારીઓને જુલમમાથી મુક્ત કરો, તેમને ફરી પરણવાની રજા આપો, એવા વચનો તે ઉપર હતા એની જોડે બીજા ઘણાક સુધારાની સૂચના બીજી બાજુએ હતી કન્યા મળ્યાની લાલચથી એ વાવટો વીંટાળી ઘરમા મુકયો, ને માણસને મોક્ષ પામવાનો માર્ગ દેખાડવાને આગળ પડયા. વિધવાના નિરપરાધીપણા વિષે અને તેમને પુનર્લગ્ન કરવાની રજા આપવાના વાજબીપણા સબંધી તેમનો અભિપ્રાય કાંઈ બદલાયો નહિ, અને કોઈ પૂછે તો સાચો ઉત્તર દેતા; માત્ર એટલો જ ફેર પડયો કે ઠામઠામ જયા જાય ત્યા પોતાની મેળે એ સંબંધી બોધ કરતા તે બંધ પાડયો, ને કોઈ પુછે તો ગપ્પુ બીજી ભારે અગત્યની બાબતો વિષે મહેતાજી ઉપદેશ કરતા તે પર હવે વધારે ધ્યાન આપ્યુ. જ્ઞાતિભેદ, મૂર્તિપૂજા, અનેક દેવદેવીઓ વગેરે મહાન વિષય સંબંધી જે બોધ કરતા તે અને આત્મકલ્યાણ વિષે સાચા અભિપ્રાય લોકને જણાવવાને માનવધર્મ સભા સ્થાપી સુવા પછી મોક્ષ મળવાની આશા બીજા ગુરુ બતાવતા, પણ એમણે તો અહીંજ, આ પૃથ્વી ઉપર જીવતે છતે થોડે શ્રમે મુક્તિ મેળવી આપવાનુ કામ માથે લીધુ આ કામ આગળનાથી અતિ મોટું હતુ. પહેલુ થોડી અભાગણી અબળાઓને થોડા કાળના સંસારી દુઃખમાથી છોડાવવાનુ હતુ. આ બીજુ માણસ માત્રને અનન્તકાળ સુધી સુખી કરવાનુ હતું. જેવા ઉમંગથી, જેવી તેજીથી, અને જેવા વેગથી આ શુભ, આ મહાન્ કામ ઉપાડ્યુ તેજ પ્રમાણે જારી રાખ્યુ હોત તો કેવુ સારૂ થાત "×

× દુર્ગારામ ચરિત્ર પૃ. ૪૯ થી ૫૨.

આપણને દીલગીરી એ થાય છે કે આપણે અહિં ઇતિહાસ, ચરિત્ર ગ્રંથો, આત્મવૃત્તાંતો કે નિત્યનોંધ લખી રાખવાનો શિરસ્તો નથી. તેથી તુટક અને વેરણખેરણ જે કાંઇ માહિતી મળે તેટલા વડે સંતોષ માનવો પડે છે. મારા નશીબે મહીપતરામે કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર અને દુર્ગારામ ચરિત્ર લખ્યાં હતાં, તે આ યુગ વિષે બહુ જાણવા જેવી સામગ્રી પૂરી પાડે છે, અને એવું મૂલ્યવાન અને મહત્વનું નંદશંકર ચરિત્ર છે, જે શ્રીયુત વિનાયકરાવે, ચરિત્ર નાયક પાસેથી સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી તૈયાર કર્યું છે, અને તે સમકાલીન સમાજજીવન ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. દુર્ગારામ વિષે હકીકત નોંધતાં, કહ્યું છે.

"અનિયન્ત્રિત પ્રવાહ એજ એમનો બોધ હતો. મનુષ્ય જે કાંઈ કૃત્ય પોતાની ઇચ્છાનુસાર કરે તે જ્યાંસુધી અન્યને હાનિકારક ન હોય ત્યાંસુધી એને કરવા દેવું. સમાજના કાયદા આગળ જતાં એવા થશે કે, વ્યક્તિનું નિષ્કંટક જીવન સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ પણ સચોટ સાધશે. મૂર્તિપૂજાની વિરૂદ્ધ મહેતાજીએ અથાગ શ્રમ લઈ ભાષણો કરેલાં, પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું એટલું જોર ગુજરાતમાં તે વખતે હતું કે તેમનું કયાંઇ ફાવ્યું નહિ."*

તે પછી એમના મિત્ર મહીપતરામનું ચિત્ર દોરી, તે વિષે વિવરણ કરતાં જણાવે છે, કે,

"ગુજરાતના મૂર્તિખંડકના પહેલા વર્ગમાં એમને મૂકાય. જીવન-નૌકાનું સુકાન જે મૂર્તિ-પૂજારૂપી નાખુદાના હાથમાં હતું તે તેની પાસેથી છીનવી લઇ તેની જગ્યાએ ભવિષ્યમાં ગુર્જર જ્ઞાતિ વિભાગને અનુકૂળ આવે એવા ક્ષેખાસમાં બંગાળાના બ્રહ્મસમાજને સજ્જ કરી તેને પ્રાર્થના સમાજનું નામ આપી બેસાડયો. ઉદ્યોગ અને ખંતથી જે કાર્ય થતું તે તેઓ કરતા. આગ્રહ તો રાવસાહેબનો જ! એમના સામાવાળાયા આને દુરાગ્રહ કહેતા, પણ તેથી રાવસાહેબ ડગતા નહિ. કેટલીકવાર તો જુના વિચારના ડાહેલાઓ ચીઢાય તેમ તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ કાંઈ તે બોલતા. વ્હેમ તો દૂરજ થયેલો! રસિકતાને તો તેમણે રામરામ કર્યા હતા. જે જોયું, પારખ્યું, વખાણ્યું તે બુદ્ધિઘાટનાં ચસ્માં પહેરીને જ તેમણે કર્યું. જેમણે શિક્ષકો હાથમાં લીધા તેમણે સમાજ હાથમાં લીધો. આ નેપો-લિયનનું વાકય બોલી પોતે કહેતા કે "રાવસાહેબ તથા નવલરામભાઇના શિક્ષકવર્ગને કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો સફળ નીવડયા. જેને પરિણામે

* નંદશંકર જીવનચરિત્ર પૃ ૮૦.

ગુજરાત દેશ તેમનો ઘણો આભારી રહેવો જોઇએ ?" યુરોપના પ્રવાસથી એમના મન ઉપર મારી જ છાપ પડી. દેશવાત્સલતા એમનામાં ભારે હતી; તેથી વિદેશી આચારવિચાર જે હિંદને છાજતા લાગ્યા તેમનો જ એમણે ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. આ એમના મનના સ્થાયીપણાની નાનીસુની તારીફ નથી જો એમના મનની નિશ્ચળતા (Ballast) જરાપણ ઓછી હોત તો તેઓ કાં તો 'ક્રીશ્ચીઆનીટી તરફ કે કાં તો નાસ્તિક ચાર્વાક મત તરફ ઢળત."×

છેવટે આખાએ યુગની સમાલોચના કર્તા તેનુ 'પોતે' લક્ષણ બાંધે છે, કે "બુદ્ધિવાદ એજ હમારો "ઉઘડનલ" (Open Sesame) રૂપી મંત્ર હતો. (અરેબિયન નાઇટ્સમાંની 'અલીબાબાને ચાલીસ ચોર'ની વાર્તામાંનો કાસમ તે મંત્ર–વેણુ ભૂલ્યો ને 'ઉઘડતલ'ને બદલે 'ઉઘડશ્રદ્ધા' ઉઘડ પ્રેમ, 'ઉઘડ રહેમ' બધુ બોલ્યો પણ "ઉઘડતલ" એટલે "ઉઘડ બુદ્ધિ" એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું ભૂલ્યો ને તેથી માર્યો ગયો. "ઐકયતા સાધો–સાધો ભાઈ સાધોઃ આ જ્ઞાતિ–સોપાનને ('ટેલીસ્કોપીક') એવી બનાવી દ્યો કે, નીચેનુ પગથીઉ ઉચકતાને વાર તે છેક ટોચના પગથિયા સુધી પહોંચી જાય, ઉંચાનુ અંતર ભૂલી એકત્ર–એકાકાર થઈ જાય. 'ઉચકો' 'ઉંચે ચઢાવો' આ બોધ હમે હમેશ કરતા. 'સાહસ કરો' એજ હમારી શિક્ષા !"*

ગુજરાતી પ્રજાજીવનનો ઇતિહાસ આપણે અવલોકીશુ તો કેળવણી અને સમાજ સુધારાનો પ્રારંભ મુંબાઇથી શરૂ થઇ, તે પ્રવૃત્તિ આસ્તે આસ્તે વધતી સુરત, અમદાવાદ અને છેવટે કાઠિયાવાડ અને છેક દૂરના કચ્છ સુધી વિસ્તરી હતી, અને તેની પ્રતીતિ આપણને ધાર્મિક સુધારાની બાબતમા પણ થાય છે. મુંબાઇ અને સુરતની હકીકત આપણે તપાસી, હવે અમદાવાદ પ્રતિ વળીએ, આપણે અહિં સાહિતીના સાધનોનો અભાવ છે તે વિષે અગાઉ કહેલુ છે, પણ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના વૃત્તાંત-માંથી આપણને એટલી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે કે સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં (સન ૧૮૫૮) ધર્મ સંબંધી શોધ કરવાને, ધર્મની ચર્ચા કરવાને, ઉગતા તરૂણોનુ લક્ષ ધર્મ ભણી ખેંચવાને અને પરમેશ્વર પ્રત્યે લોકની આસ્થા અને પ્રીતિ વધારવાને તથા સુનીતિનાં પ્રચાર અને અનીતિનો

× નંદશંકર જીવનચિત્ર પૃ ૮૨.

* નંદશંકર જીવનચિત્ર પૃ. ૮૪.

નાશ કરવાને કેટલાક સદ્‌ગૃહસ્થોએ ધર્મસભા સ્થાપી "* હતી, અને એજ ધર્મસભામાંથી આપણે અગાડી જોઈશું કે અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ ઉદ્‌ભવી હતી તે સંસ્થા વિષે કાંઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી પણ એમ માલુમ પડે છે કે સરદાર ભોળાનાથ અને ગ. બા. રણછોડલાલ તેના પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓ હતા. તેમા તાજુબીભર્યું એ છે કે ભોળાનાથભાઈનું કુટુંબ પુરાણા વિચારનુ, મહાદેવ અને માતાની આસ્થાપૂર્વક પાદપૂજા કરનાર. વહેમી આચારવિચારને અનુસરનારૂં હતું; એ વાતાવરણમાં ભોળાનાથ ઉછર્યા હતા, અને શરૂઆતમાં પોતે તે સઘળું શ્રદ્ધાથી કરતા હતા; પણ નવા વિચારનો સંપર્ક થતાં, સુધારાના વાતાવરણનો પાશ લાગતાં, તેમને નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, જે દ્વારા જે તે વસ્તુને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં તેઓ જોવા સમજવા લાગ્યા, એટલે તેમની માન્યતાઓ બદલાઈ અને જુના આચાર વિચારને તેમણે છોડવા માંડયા એટલે સુધી કે પોતે ચુસ્ત મૂર્તિપૂજક હતા પણ તેનો ત્યાગ કરતાં તેમને ખટકો લાગ્યો નહોતો અને છેવટે એક જ ઈશ્વરને, માધ્યસ્થ વિના, એકનિષ્ઠાથી ભજનારા અને માનનારા, તેના પરમ અનન્ય ઉપાસક બન્યા હતા; પોતે બન્યા હતા એટલું જ નહિ પણ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ નામની ધર્મની સંસ્થા સ્થાપીને અનેકને એ માર્ગે દોર્યા હતા.

તેમનું આ વિચાર પરિવર્તન ઉપરોક્ત ધર્મ સભા સ્થપાઈ તે પૂર્વેથી ચાલુ હતું, એમ એમની નિત્ય નોંધ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

તા. ૨૮ મી ઓકટોબર સન ૧૮૫૫ ના રોજ યાત્રા વિષે તેમણે લખ્યું હતુ.

"O Lord! When will the ignorance of Indian people be removed? the little children are going on a pilgrimage, as they have a vow to Vaijnath; foolish people do not know that God is everywhere."×

એ પ્રમાણે બાધા આખડીઓ વિરૂદ્ધ તેઓ ખેદપૂર્વક લખે છે:—

તા. ૧ લી જુન ૧૮૬૦.

અહીં (ખેડામાં) દુષ્ટરોગ (cholera) થોડો થોડો છે. મૂર્ખલોકો ઔષધ નહિં કરતાં માતાની બાધા રાખે છે, પાઘડીને ઠેકાણે ફાળીયું બાંધે

---

* જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૮૭૬ પૃ. ૧૨૮.

× ભોળાનાથ ચરિત્ર પૃ. ૯૩.

છે અને કેટલાક હાથે ચુડી પહેરે છે; અફસોસ છે કે અજ્ઞાન લોકો વહેમથી હેરાન થાય છે ને ફગવાના ઉપાય કરતા નથી."† પણ પંચગવ્ય વિષે તેમણે જે કડક ટીકા કરી છે તે જેટલી વાસ્તવિક તેટલી એમના નવા સુધરેલા વિચારનું પ્રતિબિંબ પાડનારી છે એમ કહેવું પડશે. તે નોંધ નીચે પ્રમાણે છે:—

" ૨૮ ઓગસ્ટ ૧૮૬૩.

• શ્રાવણી આજ અમદાવાદમાં કરી. જનોઈ બદલ્યું. શરીર શુદ્ધિને અર્થે ગોમૂત્ર તથા ગોમય (ગાયનું છાણ) નાંખીને પંચગવ્ય પીવાની જુની જંગલી રીત છે; આ કુત્સિત પદાર્થ ખાવો એવું સાંપ્રત કાળના મહાન બુદ્ધિમાન લોકોની નજરમાં યોગ્ય, જણાતું નથી. મારી બુદ્ધિમાં પણ મુત્રાદિક પદાર્થ ભક્ષણ કરવો એ કેવળ મૂર્ખ અજ્ઞાનીની રીત છે માટે એ પંચગવ્યનો મેં સ્વીકાર કીધો નથી. અણસમજવાળા તથા કેવળ ધર્મોધ લોકો એ પદાર્થને બહુ માન આપી શરીરશુદ્ધયર્થ પશુમૂત્ર તથા વિષ્ટા ખાય છે તે જોઇને હસવું આવે છે, દયા આવવા જેવું છે કે લોકો બીચારા કયારે સમજશે."*

વર્ષો અગાઉથી બ્રાહ્મ સમાજનું સાહિત્ય તેમના વાંચવામાં આવતું તે તેને પુષ્ટિકારક નિવડ્યું હતું.

તે વિચારની ઉત્ક્રાંતિ ક્રમસર કેમ થતી ચાલી તેનું નિરુપણ બારીકાઇથી શ્રીયુત કૃષ્ણરાવે કરેલું છે, તે જોવાથી સમકાલીન પરિસ્થિતિનો તેમ ભોળાનાથની પ્રવૃત્તિનો સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આવી જશેઃ—

"ભોળાનાથના વિચાર–ધાર્મિક તથા સાંસારિક સન ૧૮૫૮–૫૯ ની સાલથી બદલાવા માંડ્યા એમ અનુમાન થઈ શકે છે. હાલ કેટલાક યુવકોની દુર્દશા થાય છે કે જૂના વ્હેમી આચાર ઉપરથી શ્રદ્ધા જાય છે અને નવું સારૂ કાંઇ તેને સ્થળે આવતું નથી. એ રીતે અતો ભ્રષ્ટ તતો ભ્રષ્ટ ન થતાં ભોળાનાથના હૃદયમાંથી જૂના વિચાર જવાની સાથે નવા સદ્‌વિચાર તેની જગાએ પ્રવિષ્ટ થયા. તે સમયે જેટલે દરજ્જે એમના વિચાર સુધર્યા હતા તેના પરિણામમાં અમદાવાદમાં ધર્મસભા નામની મંડળી ૧૮૫૮–૫૯ માં એમણે સ્થાપન કરી. તેના એ તથા રા. રણછોડલાલ છોટાલાલ અગ્રેસર હતા. તે વખત વિચાર બહુ સુધર્યા નહોતા તેથી ત્યાં બ્રાહ્મણ પાસે કાંઇ વંચાવવું તથા વેદની શાળા કાઢવી વગેરે આચાર વિચાર થતા. ત્યાં પ્રથમ તો ઇશ્વરભક્તિ થતી નહિ. પરંતુ પાછળથી ભજન વાંચવા માંડયાં અને તેને લીધે સને ૧૮૭૦ ના મે માસમાં એનું નામ ભક્તિ સભા પાડ્યુ. કેટલાંક કારણથી એ સભાનું કામ મંદ થઇને પડી ભાગ્યા જેવું થયુ હતું, તે ૧૮૭૦ ના જૂન મહિનામાં એનું પુનરુજ્જીવન ભોળાનાથે કર્યું. ધર્મસભા તરફથી કેટલાંક નવાં તથા જૂનાં પદનો સંગ્રહ થઈ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો; તે શિવાય બીજુ કાંઈ જનસમાજને હિતકર કાર્ય એ સભાએ કર્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સભાનું મહત્વ પણ લોકોમાં અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે મનાયુ નહોતું. તો પણ એ સભા વિશે આ સ્થળે લખવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે સભાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ભોળાનાથના વિચારનું પરિવર્તન થયુ ગણાય છે. એમની વ્હેમી અવસ્થા અને સંસ્કારયુક્ત દશા બંને તે સમયથી જુદી થઈ શકે છે. તેમજ હાલ આટલી ઉન્નતદશામાં આવેલી પ્રાર્થના સમાજનું મૂળ તથા અગ્રગામી સ્વરૂપ–એ ધર્મ સભા હતી. હિન્દુ સભાની ધાર્મિક દશા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે એમ ભોળાનાથના મનમાં ઘણાં વર્ષથી આવેલું હતું. × × × × × × × અમદાવાદની ધર્મ સભાનું કામ છેક ૧૮૭૦ સુધી સારૂં ચાલ્યું. ભોળાનાથ દર રવિવારે ત્યાં

જતા. પરંતુ ૧૮૭૦ પછી એમને એમ લાગ્યું કે ધર્મ સભાથી ખરો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવાનો નથી. કારણ તે સમયે એમના વિચાર વધારે આગળ વધ્યા હતા, અને ધર્મ સભાના ઉદ્દેશ તથા તેનાં કૃત્ય બધાં પાછળ રહી ગયાં હતાં, એટલે સમયને અનુસરીને એના હેતુ તથા વિચાર ઉન્નત દશા પામ્યા નહોતા. પોતાના વિચારને વધારે સંસ્કાર મળ્યા છતાં પોતે બીજા સંરક્ષકોની સાથે પછાડી ઘસડાયા કરવું એમને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ; તેથી એમણે ધર્મ સભામાં જવું બંધ કર્યું, અને ધર્મ સભા પણ મરણ પામી. એ સભા બંધ થઇ, પરંતુ ભોળાનાથના મનમાં નિશ્ચય થયો હતો કે હિન્દુસ્થાનમાં ધર્મના અનેક પંથ થઈ ગયા છે તેમાં ભાગ્યે એકાદ પણ સત્યધર્મને અનુસરતો હોય, તે સર્વમાં વ્હેમનો અંશ પુષ્કળ છે, તથા આવા વહેમથી ભરપુર ધર્મને લીધે મનુષ્યને તેમજ દેશ સમસ્તને ઘણી હાનિ છે. આ સર્વ વિચાર એમને થવા લાગ્યા, તેની સાથે પાછલાં પાંચ સાત વર્ષથી એમણે કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો વાંચવા માંડયાં હતાં. તેમજ તે સમયે એમને રા. મહીપતરામ રૂપરામનો વધારે સહવાસ થવાથી એમના સદ્ગુણની ભોળાનાથને પરીક્ષા થઇ, તથા એમના ધર્મ સંબંધી વિચાર મળતા આવ્યા. બંનેના વિચારમાં આવ્યું કે દેશની ધર્મ સંબંધી દશા સુધારવાને કોઈ મહા પ્રયત્નની જરૂર છે, અને તે નિરંતર કાયમ રહે તો કોઈ કાળે પણ કેટલાક પ્રમાણમાં દેશમાં સત્ય ધર્મનો પ્રચાર થાય. રા. મહીપતરામ જેવા પુરુષનું એમને સાહાય્ય મળ્યું, તેમજ બીજા વિદ્વાન મિત્રોએ એમને આવા સુકાર્યમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા બતાવી. આ સર્વ વાત અનુકૂળ થઇ; અને બીજી બધી રીતે આવા સુયોગનો લાભ લઇને દેશમાં સત્ય ધર્મ પ્રવર્તાવવાના મંગલ ઉદ્દેશથી ભોળાનાથે એક મંડળી સ્થાપન કરવાનું ધાર્યું, તેમાં દર રવિવારે ઇશ્વર ભક્તિ કરવી, તથા ઉપદેશ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો. નવા વિચાર પ્રમાણે પોતે ઇશ્વરની ભક્તિ એકલા કરી શકત, તથા લખાણથી ઉપદેશ પણ કરી શકત; પરંતુ જનસમૂહને વધારે અસર કરવાને જાહેરમાં ઉપદેશ થવો જોઈયે તથા ઇશ્વિરોપાસના પણ લોકોને દૃષ્ટાંત સારૂ અને આકર્ષણ થવા સારૂ સમાજમાં કરવી જોઈયે, એમ લાગ્યાથી સભામાંજ એ કાર્ય કરવાનું ઠરાવ્યું. તેના મત તથા હેતુ બ્રાહ્મસમાજ જેવાજ રાખ્યા, પરંતુ કૃતિમાં તેટલે દરજ્જે થઈ શકે તેમ નહોતું, કારણ કે બ્રાહ્મસમાજના અનુયાયી લોકોએ જાતિબંધન તોડયું હતું, અને તે કરવાને ભોળાનાથ તથા તે સમયે બીજા જે તેવા મતના હતા તે તે વખતે તૈયાર નહોતા; તેથી

એ મંડળીનું નામ બ્રાહ્મસમાજ તો રાખી સકાયું નહિ; અને તેનું નામ પ્રાર્થનાસમાજ પાડવાનું નક્કી કર્યું. આવી રીતે સર્વ વાતનો નિશ્ચય કરીને આખરે, સ્વદેશી બંધુઓને ખોટે રસ્તેથી સત્ય માર્ગે ચઢાવવા, દેશમાંથી દુરાચાર દૂર કરી તેને સ્થળે સદાચારનો પ્રચાર કરાવવા, વ્હેમ તથા દગાઈને દૂર કરી ખરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા, મૂર્તિપૂજા જેવી અધર્મ ઉપાસનાને સ્થળે અમૂર્ત ઈશ્વરની માનસિક ભક્તિનો માર્ગ ફેલાવવા, ટૂંકામાં સર્વ વાતે અધર્મને સ્થળે સદ્ધર્મને ઉત્તમ પદ આપવાના શ્રેષ્ઠ ઉદાર હેતુથી, સન ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસની તા. ૧૭ મીને દિવસે અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમા ઈશ્વરોપાસનાનો આરંભ કરી, આગળ ઉપર વધારે ઉપયોગી થનાર તથા માન પામનારી 'અમદાવાદ પ્રાર્થના

(૪) કોઈની માધ્યસ્થી વિના કેવળ ઈશ્વરનીજ શુદ્ધ ભક્તિથી મારો મોક્ષ થશે એમ હું માનીશ.

(૫) પ્રતિવર્ષ સમાજમાં કોઈ યથાશક્તિ દ્રવ્યની સહાયતા આપીશ.

"આ કામ અવસ્યનું હતું તે આજ થયું. હજુ નૈમિત્તિક પ્રસંગે મૂર્તિપૂજા કરવી પડે છે; ન્યાતનાં બંધનો છે ત્યાં સુધી તેવી પ્રતિજ્ઞા લેવાને ઘણા માણસો તૈયાર નથી; મનથી એ કામ નાપસંદ કરનારા તો ઘણા છે પણ જાહેર હિંમત ચલાવવાને તેમની હિંમત નથી; ઈશ્વર કૃપા હશે તો તે દિવસ પણ આવશે અને એની સાચી ભક્તિ કરવાનો વધારે ફેલાવો થશે."*

હિન્દુ ધર્મ સંસ્થાઓ તે કાળે અધમ દશાને પામી હતી અને ધર્માચાર્યો અને પુરોહિત–વર્ગ પ્રજાની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ, તેમના વહેમોને પોષી, પોતાનો નીચ સ્વાર્થ સાધતા હતા; એ ઝરમભરી અને દુઃખદ સ્થિતિમાંથી હિન્દુ સમાજને ઉચ્ચ આણવામાં અને ધર્મના શુદ્ધ અને સાચા માર્ગે લઇ જવામાં બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજનો ફાળો જેમ મ્હોટો તેમ કિમતી છે. તેણે મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ કર્યો, તેની સાથે એકેશ્વરવાદનો બોધ આપ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ભ્રાતૃભાવ કેળવી, વિશ્વપ્રેમ આચરવા જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે આપણને એક અમૂલ્ય વારસો મળેલો છે એમ કહેવું જોઈએ. તેના સિદ્ધાંતમાં અને તેની પ્રણાલિકામાં খ્રિસ્તિ ધર્મની છાયા પડેલી છે, એ જો કે ખરૂં છે, તોપણ મનુષ્ય સેવા કરવાનો સુંદર પાઠ આપણે તે દ્વારા શિખ્યા છીએ એ ન્હાનોસુનો લાભ નથી; અને તે સારૂં આપણે એ સંસ્થાના સદા ઋણીજ રહીશું.

બ્રાહ્મસમાજ ખ્રિસ્તિ ધર્મના એકેશ્વરવાદ પંથને (Unitarian Church) બહુધા અનુસરે છે; અને પ્રાર્થના સમાજ, નાતજાતના ભેદ ત્યાગ વિના બ્રાહ્મસમાજની અનુકૃતિ છે અને તે પરોક્ષ રીતે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે, એવી ભ્રમજનક માન્યતા જનસમૂહમાં પ્રસરેલી હતી. એટલુંજ નહિ પણ તે અનેક સંપ્રદાયોની પેઠે એક નવો સંપ્રદાય થવા પામ્યો હતો. લોકોના ધાર્મિક આચારવિચાર, વિધિ અને પૂજા, ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરિત નહિ; પણ અંધ શ્રદ્ધા, વહેમ અને અજ્ઞાનથી પોષણ પામી, ધર્મના શુદ્ધ અને સાત્વિક સ્વરૂપને ભૂલી, દંભ અને આડંબરને ધારણ કરી, આચરવામાં આવતાં ધર્મને નામે અનેક ઢોંગ

* ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર પૃ. ૧૨૪.

અને ખોટાં કૃત્યો થઇ, અને આ સઘળું યંત્રવત્ બનતું અને તેનો પાયો વિવેક ઉપર નહિ પણ વહેમ અને ભય પર બંધાયો હતો. મી. ઝુટશીએ તે સ્થિતિ વર્ણવતા બરોબર કહ્યું છે, કે,

"The 'mechanicalisation' of religion was complete and the Hindu Social polity, based on the apotheosis of blood and sex, had become stereotyped, I had almost said petrified, in the course of ages. And the worst of it was that the people did not care; they seemed happy in their innert thrall like

The linnet born within the cage
That never knew the summer woods.*

લોકોનું એ ધાર્મિક જીવન ભયંકર અને અસહ્ય જણાઇને પ્રજ્ઞાચક્ષુ વિરજાનંદ સ્વામીએ તેમના પ્રતાપી શિષ્ય દયાનંદ સરસ્વતી પાસે ગુરૂ દક્ષિણામાં એવી માગણી કરી હતી કે,

"વત્સ, આજે આપણી પવિત્ર આર્યભૂમિમાં દીન તથા હીન આર્ય સંતાનો અનેક પ્રકારના દુઃખો તથા સંકટોને ભોગવી રહ્યાં છે. મારી તને એજ આજ્ઞા છે કે તું જા અને એ આર્ય સંતાનોના ઉદ્ધાર કાર્યને અવિશ્રાંત ભાવથી આરંભી દે. આધુનિક હિન્દુ સમાજમાં જે કેટલીક કુરીતિયો તથા કુરૂઢિયો ધર્મ તરીકે પ્રવેશી ગઈ છે તે સર્વ કુરીતિયો તથા કુરૂઢિયોને કાઢી નાખીને આર્ય જાતીની દુર્દશાનું દલન કરી દે; આપણા પ્રાચીન ઋષિયોની ધર્મશૈલીના પ્રચાર દ્વારા આર્ય સંતાનોની ચિત્તવૃત્તિને આર્ય ગ્રંથોનાં પઠનપાઠનમાં એકાગ્ર કરી દે અને આર્ય માનવ સમાજને અનેકેશ્વરવાદના બંધનની બાધાથી મુક્ત કરીને એકજ સર્વત્ર વ્યાપક તથા સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરનો અનન્ય ભક્ત બનાવી દે! તારા હસ્તથી આ કાર્યની જે સિદ્ધિ થશે, તેજ મારી ગુરૂદક્ષિણા છે."+

* Gleanings by Zutshi, page 69.

+ આર્યજ્યોતિ—અઠવાડિક પૃ. ૨૪ તા. ૨૬-૪-૧૯૩૬.

સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી

સદરહુ શિષ્ય તે બીજું કોઈ નહિ પણ કાઠિયાવાડમાં મોરબી પાસે ટંકારા ગામના વતની, ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ મૂળશંકર હતા. સન ૧૮૨૪માં દયારામનો જન્મ થયો હતો અને તેમના પિતા ગામમાં જમીનદાર હતા અને લહેણદેણનો વ્યવહાર કરતા; પ્રતિષ્ઠિત અને સુખી કુટુંબોમાં તેમની ગણના થતી હતી. બાળક મૂળશંકરને એક દ્વિજને ઉચિત વિદ્યા અને ધર્મના સંસ્કાર શરૂઆતથી આપવાનો પ્રયાસ થયો હતો. યજુર્વેદ સંહિતાનો પ્રારંભ કરાવી, રૂદ્રી ગોખાવી હતી, તે ભેગું પ્રદોષાદિ વ્રતોનું પાલન કરાવી, પુત્રને મૃતિકાનું શિવલિંગ બનાવી તેની પૂજા કરવાનો આદેશ પણ અપાયો હતો.× એ મનોવૃત્તિવાળા પિતા ન્હાના મૂળશંકર પાસે શિવરાત્રિનું મહાવ્રત ફરજીઆત કરાવે તે સ્વાભાવિક છે; અને બન્યું પણ તેમજ. મહાશિવરાત્રિ આવતાં તેમણે, એવી આજ્ઞા

× જુઓ દયાનંદ ચરિત્ર, રતનસિંહ પરમાર લિખિત.

કરી હતી, કે "તારે આખી રાત જાગરણ કરવું પડશે અને જો જાગરણ નહિ કરશે તો વ્રતનું માહાત્મ્ય નષ્ટ થશે; સાથે સાથે તેજ સાંજે પુત્રને પૂજાપાઠનો વિધિ પણ શિખવવામાં આવ્યો હતો. તે પછીનો વૃત્તાંત ચરિત્ર લેખકના શબ્દોમાં આપીશું:—

"રાત્રિના પહેલા પહોરની પૂજા સમાપ્ત થઇ અને બીજા પહોરની પૂજા પણ લોકોએ જેમ તેમ કરી. પરન્તુ અર્ધરાત્રિ થતાં લોકો ઉંઘવા લાગ્યા અને એક પછી એક સર્વ જણ સૂઈ ગયા. સ્વામીજીના પિતાને સર્વથી પહેલી ઉંઘ આવી ગઈ, અને તેમને સૂતેલા જોઇને મંદિરના પૂજારીઓ પણ બહાર જઈને સૂઈ ગયા; પરન્તુ રખેને વ્રતનું ફળ નષ્ટ ન થઈ જાય એવી બીતિથી સ્વામીજી તો પોતાની આંખોમાં પાણી છાંટી છાંટીને જાગતા રહ્યા. જ્યારે ઘણી રાત વ્યતિત થઈ ગઈ અને મંદિરમાં સંપૂર્ણ નિઃશબ્દતા પ્રસરી રહી ત્યારે બિલીપત્રના ઢગલામાંથી એક ઉંદર નીકળીને શિવલિંગની આસપાસ ફરવા લાગ્યો અને તેના પર ચઢીને તે પર ચઢાવેલી સામગ્રી ખાવા લાગ્યો. આ સમયે સ્વામીજી જાગૃત દશામાં હતા અને મૌન્ય ધારણ કરી સર્વ તમાશો જોઈ રહ્યા હતા. આ ઘટના જોઈ અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પો તેમના મનમાં ઉઠવા લાગ્યા. બાળક દયાનંદના મનમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે જે મહાદેવનુ વર્ણન કરવામાં આવે છે તે આજ છે? જે એક મનુષ્યના જેવો દેવ છે, જે હાલે છે, ચાલે છે, ખાય છે, પીએ છે, ત્રિશૂળ ધારણ કરે છે, ડમરૂ વગાડે છે, નદી પર સ્વારી કરે છે, અને કોઇને વર તો કોઇને શાપ આપે છે, જેને કૈલાસ પર્વતનો સ્વામી જણાવવામાં આવે છે, તે શું આજ મહાદેવ છે? અરે! આ મૂર્તિ તો યત્કિંચિત્ ઉંદરડાને હરાવવાની શક્તિ પણ ધરાવતી નથી?"........આ વિચારો બાળક દયાનંદ દીર્ઘકાળ પર્યંત રોકી શકયા નહિ અને તેથી તેમણે પિતાને ઉઠાડી, કુતુહળતાપૂર્વક પૂછ્યું, કે, "જે મહાદેવનું વર્ણન મેં કથામા સાભળ્યુ હતું તેજ મહાદેવ આ મંદિરમાં વિરાજમાન છે? કૃપા કરી મને સત્ય વાત કહી મારી શંકાનું નિવારણ કરો." સ્વામીજીના પિતા આ પ્રશ્ન સાંભળી ચકિત અને ક્રોધીત થયા અને તેમણે લાલ આંખ કરીને કહ્યું કે "તું આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછે છે? સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે "આ પાષાણના મહાદેવ ઉપર ઉંદર દોડે છે અને તેને ભ્રષ્ટ કરી નાંખે છે. જે મહાદેવનું વર્ણન મેં કથામાં સાંભળ્યું છે તે તો ચેતન છે, તો પછી તે પોતાની ઉપર ઉંદરને ચઢવાજ કેમ દે? આ મહાદેવ તો માથું પણ

હલાવતો નથી અને પોતાનું સંરક્ષણ પણ કરી શકતો નથી." આના ઉત્તરમાં સ્વામીજીના પિતાએ કહ્યું કે "કૈલાસ પર્વત પર જે મહાદેવ રહે છે તેમનું આવાહન કરીને અહીંઆં તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે, કારણ કે આ કળિકાળમાં તેમનાં દર્શન થતાં નથી, અને એટલા માટે પાષાણ આદિની મૂર્તિ બનાવી તેમાં મહાદેવની ભાવના કરી તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. તને શંકા કરવાની બહુ ટેવ પડી ગઈ છે." આમ કહીને સ્વામીજીના પિતાએ તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ આવી વાતોથી સ્વામીજી શાંત થઈ શકે એમ નહોતું. તેમના મન પર તો તે સમયથી એવીજ દૃઢ છાપ પડી ગઈ કે મૂર્તિપૂજા સત્ય નથી. અને તેમણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે જ્યાં સુધી હું મહાદેવને પ્રત્યક્ષ જોઈશ નહિ ત્યાં સુધી તેની પૂજા કરીશ નહિ. ત્યારપછી અલ્પ સમયમાં ક્ષુધા અને પરિશ્રમથી સંતપ્ત થઈ પિતા પાસે ઘેર જવાની આજ્ઞા માગી. તેમના પિતાએ તેમને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી કહ્યું કે "સિપાઈને તારી સાથે લઇ જા, પરંતુ ભોજન કદિ પણ કરીશ નહિ." સ્વામીજીએ ઘેર જઈ પોતાની માતાને. કહ્યું કે "મને ઘણી ભૂખ લાગી છે." તેણે તેમને થોડીક મીઠાઈ ખાવાને આપી અને કહ્યું કે "મેં તો તમને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે તારાથી વ્રત પાળી શકાશે નહિ તેં નાહક વ્રત કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. ખેર, હવે જે થયું તે થયું. આ મિઠાઈ ખાઇ લે અને હવે પાછો તારા પિતાની સાથે જઈશ નહિ." સ્વામીજી મિઠાઈ ખાઇને એક વાગ્યા પશ્ચાત્ સુઈ ગયા અને બીજે દિવસે આઠ વાગ્યે ઉઠયા. જ્યારે તેમના પિતા પ્રાતઃકાળમાં ઘેર આવ્યા અને તેમની મીઠાઈ ખાધાની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયા. પરંતુ સ્વામીજીએ તો તેમને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે "જે મહાદેવનું વર્ણન મેં કથામાં સાંભળ્યું છે તે મહાદેવ મંદિરમાં નથી, તેથી હું તેમની પૂજા કરીશ નહિ." અને તેમણે પોતાના કાકાને પણ કહ્યું કે "પઠનપાઠનાદિને લીધે મારાથી વ્રતપૂજનાદિ થઈ શકતાં નથી." આથી તેમના કાકા તથા તેમની માતાએ તેમના પિતાને એ સંબંધમાં વિશેષ આગ્રહ કરતાં અટકાવ્યા. તેમણે પણ શાંત થઇ કહ્યું કે "ઠીક, ભણવા દો ત્યારે." આ પ્રમાણે વ્યર્થ કાર્યથી બચી સ્વામીજી એકાગ્ર ચિત્તે વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા અને તેમણે એક પંડિતની પાસે નિઘંટુ, નિરૂક્ત, પૂર્વ મીમાંસા તથા કર્મકાંડ સંબંધી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો.×

× સ્વામિ દયાનંદનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૩-૪.

પ્રસ્તુત બનાવ બન્યા પછી થોડાજ સમયમાં મૂળશંકરની ન્હાની બ્હેનનું મૃત્યું થયું, તેથી તેમના ચિત્તને ભારે ક્ષોભ થયો અને તેમને વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો, કે "મારે પોતે પણ એક દિવસ આ પ્રકારે જવાનું છે. તે સમયના દુઃખમાંથી બચવાનો ઉપાય શું છે? આ પ્રકારે મુક્તિના સાધનની ખોજમાં તેમનું મસ્તક ફરી ગયું અને રાત્રિદિવસ એજ ચિંતામાં વ્યતિત થવા લાગ્યા;" અને તે વિષે પૂછપરછ કરતાં તેમને યોગાભ્યાસનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો હતો. આ વ્યથાભરી મનોદશામાંથી બીજે માર્ગે તેમનું મન ફેરવવા માતાપિતાએ કાંઈ કાંઈ પ્રયોગ કરી જોયા, અને તેમનો વિવાહ કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, જેથી સંસારમાં પડતાં, વૈરાગ્ય ભાવ શમી જાય; પણ એ બાળકનું મન પારાની જેમ ચંચળ વૃત્તિવાળું નહોતું કે તેનો નિશ્ચય ડગે. તેમણે તો લગ્ન કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી એટલુંજ નહિ પણ તે જાલમાં જકડાઈ ન જવાય, તેની સલામતી ખાતર અને ઇચ્છિત ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સારૂ, ઘરનો અને માતા પિતાનો ત્યાગ કર્યો. તે બહાર ભ્રમણે નિકળી પડ્યા. એમના એ ભ્રમણનો વૃત્તાંત અદ્‌ભુત છે. તેમના વિતર્કોની કથા વિચારવા જેવી છે. પણ લંબાણ ભયે તે ભાગ મૂકી દઈ, ટુંકાણમાં એટલું જ કહીશું કે ફરતા ફરતા તે મથુરામાં વિરજાનંદ સાધુના ચરણે જઈ બેઠા હતા. અહિં અઢી વર્ષ તેમની પાસે નિવાસ કરી સ્વામી દયાનંદે અષ્ટાધ્યાયી, મહાભાષ્ય, વેદાંત સુત્ર વગેરે હિન્દુ ધર્મના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું; અને છેવટે ગુરૂ પાસેથી રજા માગતા, વિરજાનંદે, ગુરૂદક્ષિણામાં જે માગવા ઇચ્છયુ હતું, તેનો ઉલ્લેખ ઉપર થઇ ગયો છે.

વેદ ઉપર રચાયો છે, અને એ ઈશ્વિર પ્રણિત વેદનું જ્ઞાન જાત, વર્ણ કે રંગના ભેદ વિના, સૌને સુલભ કરવા એમણે લોક ભાષા હિન્દીનો ખાસ ઉપયોગ કર્યો હતો, તે તેમના કાર્યની વિશેષ મહત્તા હતી.×

સ્થાપિત અને મજબુત બનેલા પ્રપંચી બળોની સામે સ્વામીને લડત કરવાની હતી: પણ જ્યાં ત્યાં સભાઓમાં તેમ શાસ્ત્રાર્થના પ્રસંગે તેમની વિદ્વત્તા અને વક્તૃત્વની ઉંડી અસર જણાઈ, અને તેમના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડી, તેમને પુષ્કળ માન મળતું હતું; અને તે વિષે નોંધ કરતાં થિયોસોફીના સંસ્થાપક મેડેમ બ્લેવેટસ્કીએ લખ્યુ હતું, કે,

"It is perfectly certain that India never saw a more learned Sanskrit scholar, a deeper metaphysician, a more wonderful orator and a more fearless denunciator of any evil, than Dayanada, since the time of Shankaracharya." *

એ અજબ આકર્ષણ અને પ્રતિભાભરી બુદ્ધિ શક્તિથી પ્રસન્ન થઈને, એમના આશયમાં તેમ ઉપદેશમાં એકતા ભાળીને, બ્રાહ્મ સમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને થિયોસોફીએ એ હિલચાલમાં ભળી જવા ઈચ્છયુ હતું; પણ વેદ ઈશ્વિર પ્રણિત છે એ દયાનંદનો સિદ્ધાંત, બ્રાહ્મ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજને ગ્રાહ્ય નહોતો અને એ મતભેદ ઉપરથી જોડાણ થઈ શક્યું નહોતું; થીઓસોફીએ તો આરંભમાં તેની સાથે મળીને કામ કરવાનો ઉપક્રમ યોજ્યો હતો અને તદનુસાર તેના સભ્યોને આપવામાં આવેલાં સર્ટિફીકેટ થીઓસોફી અને આર્ય સમાજનાં સંયુક્ત નામે અપાયલાં, પણ પછીથી તેઓ જુદાં પડી ગયાં હતાં; અને તેની વિગતો જાણવા ઈચ્છતા હોય તે વાચકોને અમે તાજેતરમાં 'સમાલો'માં જે પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયો છે તે જોવાની ભલામણ કરીશું.

તારીખ ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૮૭૫ ના રોજ મુંબાઈમાં સ્વામીજીએ આર્ય સમાજની સ્થાપના પ્રથમ કરી હતી. તે સંસ્થાના મુખ્ય દશ નિયમો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"(૧) સર્વ સત્ય વિદ્યા અને વિદ્યાથી જાણવામાં આવતા સર્વ પદાર્થોનું આદિ મૂળ પરમેશ્વર છે.

× ધી આર્યસમાજ, લજપતરાય લિખિત, પૃ. ૭૪.
* " " " પૃ. ૬૧.

(૨) ઈશ્વર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વ શક્તિમાન, ન્યાયકારી, દયાળુ, અજન્મા, અનંત, નિર્વિકારી, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર, સર્વેશ્વર, સર્વ વ્યાપક, સર્વાન્તર્યામિ, અજર, અમર, અભય, નિત્ય, પવિત્ર, અને સૃષ્ટિકર્તા છે અને તેની જ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.

(૩) વેદ સર્વ સત્ય વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે અને તે વાંચવું, અને સાંભળવું એ સર્વ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે.

(૪) સત્ય ગ્રહણ કરવાને તથા અસત્યનો ત્યાગ કરવાને સદાસર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ.

(૫) સર્વ કર્મો ધર્માનુસાર અર્થાત્ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરીને કરવાં જોઈએ.

(૬) સમાજનું હિત કરવું એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અર્થાત્ લોકોની શારીરિક, આત્મિક તથા સામાજિક ઉન્નતિ કરવી એ આ સમાજનો પ્રધાન હેતુ છે.

(૭) સર્વની સાથે પ્રીતિપૂર્વક અને ધર્માનુસાર યથાયોગ્ય વર્તન કરવું જોઇએ.

(૮) અવિદ્યાનો નાશ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

(૯) મનુષ્ય માત્રે પોતાની ઉન્નતિથી જ સંતુષ્ટ જ ન રહેવું જોઇએ. પરન્તુ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ માનવી જોઈએ.

(૧૦) સર્વ મનુષ્યોએ વિરોધનો સંપૂર્ણતઃ ત્યાગ કરી સામાજિક સર્વ હિતકારી નિયમો પાળવામાં પરતંત્ર રહેવું જોઈએ, અને પોતાના હિતકારી નિયમો પાળવામાં સર્વ સ્વતંત્ર છે.*

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ એકલા ધાર્મિક સુધારાનું કામ ઉપાડી લઈને સંતોષ માન્યો નહોતો; પણ તેની સાથે હિંદુઓનું સંગઠન કરી તેમની કેળવણી સારૂ પ્રાચીન ગુરુકુળના ધોરણે સંસ્થાઓ સ્થાપી, અંત્યજોદ્ધાર અને શુદ્ધીકરણનું કામ આરંભી, દેશમાં નવીન ચૈતન્ય આપ્યું હતું, અને તે પ્રવૃત્તિઓ પ્રાણવંત અને લોકોપકારી નિવડી છે, એની તેનો કટ્ટી વિરોધી પણ ના પાડી શકશે નહી,× નવો ચીલો પાડી કામ કરવા જતાં

* સ્વામી દયાનંદનું જીવન ચરિત્ર પૃ. ૧૨૫-૨૬.

× To-day it is by far the most powerful indigenous reforming movement in the north of India. C. F. Andrews in the 'Indian Renaissance' page 122.

સ્વામીજીને અનેક વિરોધી બળો સામે ઝઝુમવું પડ્યું હતું; અને તેમાં એકલા સનાતની હિન્દુઓજ નહિ પણ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો; અને તેની સામે આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ અસરકારક નિવડે એ હેતુથી એમની કાર્યનીતિ નરમાશ અને સમજુતિભરી નહિ પણ લડાયક પ્રકારની અને જુસ્સાવાળી હતી, તેથી પ્રતિપક્ષ પર પ્રબળ છાપ પડે અને તેનો પ્રભાવ દાખવે; અને એ રીતિનીતિના સમર્થનમાં એમ કહેવામાં આવતું કે હિન્દુ માનસ નિષ્ક્રિય થઈ પડ્યું હતું, તેને જાગ્રત અને ગતિમાન કરવાનો એજ સરસ માર્ગ હતો, તેથી તેની નબળાઈ દૂર થઇને તેનામાં શક્તિ આવે, એટલુંજ નહિ પણ તે એકલા સંરક્ષણ અર્થે નહિ પણ હુમલો લઈ જતા લશ્કરની પેઠે જયનાદથી ગાજી ઉઠે.*

સ્વામીજીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન સારું હતું, પણ વેદના મન્ત્રોના જે અર્થો તેમણે કર્યા હતા તે સર્વમાન્ય થયા નથી, અને તે વિષે મ્હોટો મતભેદ પ્રવર્તે છે, તેમ વેદમાં આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધોનું દર્શન કરવાનો પ્રયાસ પણ હાસ્યસ્પદ નિવડ્યો છે; સિવાય ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા એમણે તજવીજ કરી હતી, પણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના અભાવે તેમને એમાં યશ મળ્યો નથી, એમ પણ કહેવું જોઈએ. તોપણ હિંદુ સમાજમાં દયાનંદે નવીન જોમ અને જુસ્સો આપ્યો હતો અને હિન્દુ જાતિનો ઉત્કર્ષ સાધવા ભગિરથ પ્રયત્ન સફળતાપૂર્વક કરેલો છે એમ પ્રતિપક્ષી પણ સ્વીકારશે; ખરે, દીનબંધુ મી. સી. એફ. એન્ડ્રુઝે સ્વામીને જે અંજલી આપી છે તે કેટલી લાગણીભરી તેટલીજ સાચી છે. તે લખે છેઃ—

"For Dayanada's personality and character there may well be almost unqualified admiration. He was a puritan to the backbone, and lived up to his creed. He was a fighter, strong, virile, independent, and if somewhat imperious in behaviour. His courage in facing his own countryman through years of contumely and persecution was

* "He wanted the Hindu mind to turn from passiveness to activity; to exchange the standard of weakness for the standard of strength; "in place of a steadily yielding defence" to take "the ringing cheer of the invading host."

The Arya Samaj page 232.

nothing less than heroic. He was a passionate lover of truth."*

વૈદિક ધર્મના પુનરુદ્ધાર અર્થે આ આર્યસમાજની સ્થાપના થઇ હતી પણ તેનાં મૂર્તિપૂજા ખંડન અને જાતિભેદ ઉચ્છેદનાં પ્રચાર કાર્યથી સનાતની હિન્દુઓમાં ખળભળાટ પેદા થયો હતો અને તેઓ તેના વિરોધી બન્યા હતા; નવી ધર્મ સુધારક સંસ્થાઓ બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજને તેના ધ્યેય અને હેતુઓ માન્ય હતા, પણ આર્યસમાજ વેદને ઇશ્વર પ્રણિત જણાવી તેની સઘળી પ્રવૃત્તિમાં વેદને પ્રાધાન્ય આપતી તે વિચાર સાથે તેઓ સંમત થઇ શકતા નહોતા અને તે કારણ તેઓ આમાં નહિ તોપણ તેનાથી અલગ અને છૂટા રહ્યા હતા.

ધર્મ સુધારણાના સબંધમાં આમ છિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્‌ભવી હતી, તોપણ નવશિક્ષિત વર્ગનો એવો એક સમુદાય હતો, જે પશ્ચિમના વિજ્ઞાનવાદ અને જડવાદથી શંકાશીલ બની, ધર્મ વિષયમાં તેમના મનની સ્થિતિ અસ્થિર થઇ પડી હતી; તેમને પ્રચલિત હિન્દુ ધર્મ પ્રતિ આકર્ષણ રહ્યું નહોતુ એટલુજ નહિ પણ તેમની તે પરથી આસ્થા સુદ્ધાત ઉડી ગઈ હતી; બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મની ગંધ ભાસતી અને આર્યસમાજ માટે માન ઉપજતું પણ તેનો લડાયક જુસ્સો અને તેની ખંડનાત્મક પદ્ધતિ તેમ વેદમાં જ જે કાંઈ જોવાની વૃત્તિ તેની પાસે ખેંચવાને બદલે તેમને દૂર ધકેલતી હતી.

આવી ડગુમગુ પરિસ્થિતિમાં હિન્દુસ્થાનમાં થીઓસોફીકલ સોસાઇટીનુ આગમન થયુ હતુ. જે વર્ષમાં આર્યસમાજે તેનો ધ્વજ ફરકાવ્યો તે સાલમાં (સન ૧૮૭૫) અમેરિકામાં તે સંસ્થા સ્થપાઇ હતી. અને થોડોક સમય વિત્યાબાદ સન ૧૮૭૮ માં તેના સંસ્થાપકો મેડમ બ્લેવાટસ્કી અને કર્નલ ઓલકોટ હિન્દમાં આવ્યાં હતાં. એ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અધ્યાત્મ અને યોગવિદ્યા (occult) નો અભ્યાસ તેમ સંશોધન કરવાનો હતો, અને તેમની એ પ્રવૃત્તિ ટિબેટમાં વસતા મહાત્માઓની આજ્ઞાથી પ્રેરાઇને ઉપાડી લેવામાં આવી હતી; પ્રારંભમાં મેડમ બ્લેવાટસ્કીના ચમત્કાર પ્રયોગથી તે જોનાર સૌ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. મેડમ બ્લેવાટસ્કી એક રશિયન સન્નારી હતાં, અને તેમની દૃઢ માન્યતા હતી કે વિશ્વના નિયમન અને શ્રેયઃ અર્થે મહાત્માઓનું

* Arya Samaj, page, 281.

મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી

એમ મંડળ વર્ષે છે, તેમાના એક મહાત્માની પોતે શિષ્યા છે, અને તેની આજ્ઞાથી સદરહુ કાર્ય કરવાને તે પ્રેરાયના હતા થીઓસોફીકલ સોસાઈટીનો ઈતિહાસ લેખક કહે છે, કે 'એચ પી બી' ના મૌલિક અને લિખિત શબ્દો ઉપરથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે, કે સન ૧૮૬૭ પછીથી એ મહાત્માઓના આદેશ પ્રમાણે તેઓ [illegible] અને ટિબેટમાના પોતાના ગુરૂ પાસે તાલીમ લીધા બાદ પ્રાચીન સનાતન ધર્મના સત્યોનો પાશ્ચાત્ય જગતને બોધ કરવા તેમને મોકલવામા આવ્યા હતા યોગની કેટલીક ક્રિયાઓ તેમને બતાવવામા આવી હતી અને તેમને એવી સૂચના અપાઈ હતી કે જગતમા જઈ, સત્યની પ્રગતિમા લોકોને મદદ કરવી અને જે કઈ આપણા જાણવામા આવ્યુ છે તે ઉપર થી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય કે એ સન્નારીનુ જીવન ચમત્કારી, [illegible] તેમજ રહસ્યમય હતુ થિઓસોફીકલ સોસાઈટીની પ્રવૃત્તિની વિગતોમા જવાનુ આપણને પ્રયોજન નથી એ મંડળીનુ કાર્ય અને ઈતિહાસ સારી રીતે સુવિદિત છે, પણ તેમાની એકજ બીના પ્રતિ ધ્યાન દોરીશ કે મેયર એની બિસાન્ટ

• The Golden Book of the Theosophical Society page 4

થિયોસોફીકલ સોસાઈટીમાં—જેડાઈ— હિંદમાં આવી વસ્યા બાદ, તેમનાં નેતૃત્વ નીચે થીઓસોફીએ અત્રે સુંદર પ્રગતિ કરી હતી અને આપણા સમાજ ઉપર તેનો જે પ્રભાવ પડયો છે અને જે સરસ પ્રચાર કાર્ય તે સંસ્થાએ આપણાં ઉત્કર્ષ સારૂ કરેલું છે તેનું મથળું માન અને યશ એનિ- બિસાન્ટને છે. મેંડમ બ્લેવાસ્કીનું વલણ મુખ્યત્વે યોગ–occult પ્રતિ હતું અને તેમના સાથી કર્નલ ઓલ્કોટે બૌદ્ધ ધર્મના પુનરૂદ્ધાર સારૂ સંગીન કાર્ય કર્યું હતું; પણ હિન્દુ ધર્મમાં જાગૃતિ અને ચેતન આપ્યુ હોય તો તે એનિ બિસાન્ટને ભાગે જાય છે; તે પ્રચાર કાર્યમાં એમને એટલું બધું મમત્વ બંધાયું હતું કે તેઓ પોતાને એક હિન્દુ તરીકે, જો કે જાતે ખ્રિસ્તિ અને વિદેશી હોવા છતાં, ઓળખાવવાને માન સમજતાં; અને સન ૧૮૯૩ માં મદ્રાસ આવી પહોંચતાં, અદ્યાર સંમેલનમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપતાં બોલ્યાં હતાં, કે, “I am outcaste, while still an outcaste, ought to sit at your feet,” હું પરજાતિની છું; અને તમારા ચરણ પાસે મારે બેસવું જોઇએ. પણ વિસ્મયકારક ઘટના તો એ બની

her actual company, dress, food and manners with the Hindus, made a tremendous impression and, as Mr B C Pal believes, "helped to rehabilitate our national religion to thousands of our English educated Countrymen" This education "had commenced to turn increasing numbers into rank atheists, especially in Madras" and there this English atheist, turned Hindu, naturally had a success in stemming this tide of free thought, which no Indian of the time could have had "*

હિન્દભરમાં તેમ ગુજરાતમાં થિયોસોફીકલ સોસાયટીએ, સ્વધર્મ માટે મમત્વની લાગણી પેદા કરી, હિન્દીઓનું જીવન ઉન્નત અને સંસ્કારી થાય એવું પ્રગતિસાધક પ્રચારકાર્ય આરંભ્યુ હતુ અને તે અદ્યાપિ કરે જાય છે, એ આપણે ખુશી થવા જેવું છે અને તેનો ત ઉપકાર જેવો તેવો નથી

આપણા જાણીતા સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ આર્ય સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને વિદ્યાના ઉંડા અભ્યાસી તેમ પ્રચારક હતા, અને નવા પાશ્ચાત્ય સુધારાની સામે તેઓ હતા એ જાણીતું છે છતા તેઓ થિયોસોફી પ્રતિ ખેંચાયા હતા અને તેમા એક સભ્ય તરીકે દાખલ થઈ, થિયોસોફીના સિદ્ધાન્ત અને કાર્યની પ્રશંસા કરી, તેને અનુસરવાની ભલામણ કરતા, તેમણે સુદર્શનમાં લખ્યું હતુ, કે—

"આ મંડળના ઉદ્દેશ નીચે છે કે—

(૧) વિશ્વમાત્રમાં આત્મભાવ વિસ્તારવો, સર્વત્ર સમતા અને સમાનતાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરતા કરાવતા રહેવું

(૨) ધર્મ આદિ નિમિત્તે કલહ કરવાનુ કારણ નથી ધર્મમાત્ર એકના એક સત્યને વિલોકવા અને પામવાના, અધિકારાનુસાર, પ્રકાર છે માટે સર્વ ધર્મનો વિચાર, અભ્યાસ રાખી તેના મૂલ સત્યને પામવા યત્નવાન્ રહેવું

(૩) ચૈતન્યનો સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્યના આત્મામાં જે જે નિગૂઢ સામર્થ્યો અને શક્તિઓ સમજાય તેમનો અભ્યાસ કરી તેમનો પરિપાક સિદ્ધ કરવા યત્ન કરવો.

---

* Renascent India Page 32

એ પ્રત્યક્ષ અનુભવે કેટલાયને નાસ્તિક હતા ખાવ્યા હતા;* અને તેમની સૌથી મ્હોટી પ્રસાદી આપણને તેમણે સ્વામી વિવેકાનંદ આપ્યા તે છે. એ અવતારી પુરુષની શતાબ્દી એકલા ભારતવર્ષમાં નહિ પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ ચાલુ વર્ષમાં ભાવપૂર્વક ઉજવાઈ હતી એ એમની અસર કેટલી બહોળી વિસ્તરેલી છે, તે બતાવી આપે છે.

રામકૃષ્ણ મિશનના સંન્યાસીઓએ, વેદાન્તની સર્વોપરિતાની ઘોષણા વિવેકાનંદે અમેરિકામાં કરી હતી, તેનો પ્રતિઘોષ ચાલુ રાખી, તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી, તેની શ્રેષ્ટતા સિદ્ધ કરવા યત્ન કરી રહ્યા છે. અગાઉ નંદશંકરે વેદાન્ત માર્ગ જે અધમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો, તેની ટેકડી, એક વેદાન્તી બ્રાહ્મણનું ચિત્ર કરણઘેલામાં ઉતારી કરી હતી અને ભોળાનાથભાઈ જેમણે પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપી હતી તેમણે પણ વેદાન્ત પ્રતિ તિરસ્કાર હતો, તે એમની નિત્ય નોંધ ઉપરથી જણાય છેઃ—

"વેદાંત મતને વાસ્તે ભોળાનાથે ઘણીવાર વાતચીતમાં તથા વ્યાખ્યાનોમાં એવું કહેલું કે એ મત નાસ્તિકવાદની સમાન છે. પોતાના રોજ કામમાં તો એ વિશે કાંઈ લખેલુ જણાતું નથી; પરંતુ "વેદાંતસ્તોત્ર સંગ્રહ" નામના પુસ્તકના આરંભના પૃષ્ટ ઉપર એમણે નીચે પ્રમાણે ટીકા લખી છેઃ—

"આ પુસ્તક ઈશ્વરનિષ્ટ તથા ભક્તિમાન પુરુષોને વાંચવા લાયક નથી. અહંબ્રહ્મ એટલે કેવળ નાસ્તિક મતવાળાને કામનું છે. એમાં કોઈ પ્રકારે ઈશ્વરની પ્રાર્થનાના કામમાં આવે એવું સ્તોત્ર નથી. ઈશ્વર દયા કરીને તેમને સત્ય ધર્મનો સુપંથ બતાવે. ભોળાનાથ સારાભાઈ તા. ૩ જી માર્ચ ૧૮૮૭."*

પણ એજ વેદાંત વસ્તુતઃ હિન્દુ ધર્મનું ઉજ્જવળ અને ગૌરવશાળી સ્વરૂપ છે, એજ હિન્દુધર્મની વિશિષ્ટતા છે, એવો એ રામકૃષ્ણ મિશનનો દાવો છે અને તે વાજબી છે; અને સ્વામી વિવેકાનંદે તો એ દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટતા દ્વૈત વગેરે વાદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સમજાવ્યું હતું કે—

* Himself a direct centre of spiritual dynamism, he could readily remould the initiates and effect immediate conversions of character. Testimonies to such powers have been held by persons who come under the spell of his spiritual influence. Page 233 Eastern Lights, by M. Sarkar.

* ભોળાનાથ સારાભાઇનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૧૨૫.

"The different commentators on the Vedanta really fulfilled a need considering the progressive aspects of spiritual life. He did not at once brush them aside, but accepted them as meeting the needs of the unfolding self The Philosophical positions of Dvaita, Vishishtadvaita or Advaita were to him not absolute logical systems, but stages in spiritual expression and growth "In these three systems we find the gradual working up of the human mind towards higher and higher ideals, till every-

સ્વામી વિવેકાનંદ

thing is merged in the wonderful unity which is reached in the Advaita system. Therefore these three are not contradictory, they all necessitate each other, all fulfil each other, and one, as it were, as the stepping stone to the other, until the goal, the Advaita, 'Thou art That' is reached.".*

સ્વામી વિવેકાનંદ અમેરિકા જતા પૂર્વે કેટલાક મહિના ગુજરાતમાં રહી ગયા હતા, અને રામકૃષ્ણ મિશનના કેટલાક સાધુઓ ગુજરાતમાં આજે પણ અવારનવાર આવી પ્રચારકાર્ય કરી જાય છે, પણ તેની કોઈ

યાત્રાએ નિકળી પડયા હતા; અને તેમાં તેમણે પ્રગતિ સાધી હતી તેમ સિદ્ધિ મેળવી હતી. યોગ અને વેદાંત એમના પ્રિય વિષયો હતા અને જનતામાં તેના પ્રચાર અર્થે તેમની સેવા અપ્રતિમ હતી. ધાર્મિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં બહુ થોડું હતું. તે તેમણે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો, લેખો લખીને અને ભાષાંતર દ્વારા સમૃદ્ધ કરેલું છે; તે નિમિત્તે ગુજરાતી વાચકવર્ગ તેમનો હમેશ આભારી રહેશે. તેમનો શિષ્ય અને અનુયાયી વર્ગ પણ ગુજરાતમાં બ્હોળો છે, તે એમની મહત્તા અને પ્રભાવનો ખ્યાલ આપે છે.

ગુજરાતી જનતા આવા સમર્થ આચાર્યો મળવા માટે જરૂર અભિનંદન લે; તેઓ ગુજરાતને ભૂષણરૂપ છે.

શ્રીમન્નથુરામ શર્મા

પ્રકરણ ૫

ભરૂચનું પ્રદર્શન (સન ૧૮૬૮)

"રચ્યો સ્વયંવર ભરૂચમાં, શોભા સજી અપાર,
ત્યાં શ્રીવસ સાહેબ થયો, વિદ્યારૂચિનો બાપ.
વિવિધ વિષય વાણી સુણી કઈ કરે નહિ કોપ;
પરમાર્થે પરિશ્રમ કરે, હાંશે સાહેબ હોપ.
જજ્જ કલેક્ટર સાહેબો, સુરત ભરૂચના જેહ,
બીજા અમલદારો બન્યા માંડવિયા જન જેહ.
સન અઢારસેં અડસઠે, શુભ સપ્ટેમ્બર માસ,
તારીખ તેવિસમે દિને, કીધો વિ'વા વિલાસ."*

દલપતરામ

ઇંગ્લાંડના કારખાનાવાળાઓ તેમની સુતર કાપડની મીલો માટે હિન્દુસ્તાનનું રૂ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મેળવવા સતત તજવીજ કરતા અને તે રૂના પાક અને તેની જાત વિષે યોગ્ય માહિતી મળવા ખાસ પ્રતિનિધિઓને હિન્દ મોકલતા હતા.

ભરૂચ જીલ્લાનું રૂ શરૂઆતથી પંકાતું આવે છે અને તેની માગણી આજે પણ પુષ્કળ હોય છે, અને તે કારણે કપાસ લોઢવાનુ જીન ભરૂચમા પહેલ વહેલુ સન ૧૮૫૦ ના અરસામાં જેમ્સ લેંડન નામના એક અમેરિકને ખોલ્યુ હતું.

આપણા દેશનું રૂ ઇંગ્લાંડ જાય અને ત્યાં તેનું કાપડ વણાઈ તૈયાર થઈ પાછું હિન્દુસ્તાનમાં આવે તે મોંઘું પડે એટલું જ નહિ પણ આપણા માટે બેહુદુજ કહેવાય. એક તો નુકશાન વેઠીયે, અને વધારામાં મુર્ખા કહેવાઈએ. એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને આપણા એક બુદ્ધિશાળી અને દુરંદેશીવાળા પુરુષ રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલને સન ૧૮૪૭ માં ગુજરાતમાં કાપડની મીલ કાઢવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો અને ફુલજેમ્સની મદદ મેળવી તેને લગતી બધી તૈયારી તેમણે કરવા માંડી. ભરૂચમાં જેમ્મ લેંડને જીનિંગ ફેક્ટરી કાઢી હતી તેને એ કાર્યમાં જોડયો; પણ મીલના સાંચા

* દલપતકાવ્ય ભા. ૧; પૃ. ૩૭૧.

સારૂ જે પૈસા તેને અગાઉથી આપવાના હતા તેની જામીનગીરી માટે મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં, તે યોજના પડી ભાંગી હતી. પણ રણછોડભાઈએ નિરાશ ન થતાં, ફરી તજવીજ કરી, સુરતનું કારખાનું સન ૧૮૫૯ માં કાઢ્યું, તે દેશમાં વહેલવહેલું હતું. એ રીતે જેમ્સ લેન્ડને પણ ભરૂચમાં શરૂઆત કરી અને તેની નકલ થઈ, મુંબાઈમાં તે પછી ઘણી સુતર કાપડની મીલો નિકળી હતી.

આપણો દેશ ખેતી પ્રધાન છે, અને તેમાં રૂનું વાવેતર વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે, સરકાર પણ રૂના વાવેતરને ઉત્તેજન આપે છે, એટલુ જ નહિ પણ તે પાક સારો અને ઉંચી જાતનો થવા પામે તે સારૂ ખાસ કાળજી રાખે છે. અને એક ખાતું નિભાવે છે.

જૂદી જૂદી જાતનાં રૂની માહિતી મળવા તેમ તેની જાતની પરીક્ષા કરવાનું સુગમ થઈ પડે એ ઉદ્દેશથી મી. ગ્રીવસ નામના એક જીનના માલિકે ભરૂચમાં "રૂનું પ્રદર્શન" ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે સારૂ અમેરિકા અને બીજા દેશોના તથા આ દેશના રૂના નમુના મંગાવ્યા હતા; પણ તે પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા સંબંધી તેના હેડકલાર્ક કલ્યાણજી નારણજી નામનો ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતો, તેને કહેતાં, ગ્રીવસને તેણે સમજાવ્યું કે, "રૂનું સંગ્રહસ્થાન જોવાની લોકોમાં એટલી હોંશ નહિ હોય; વેપારી વર્ગ વખતે જોવાને આવે; પણ બીજાઓને રસ પડે નહિ; પછી જેવી સાહેબની મરજી."

આગળ વરસે પેરીસમાં વિશ્વ પ્રદર્શન ભરાયું હતું તે ગ્રીવસે જોયું હતું, અને ભરૂચના માણેકલાલ સુરતી નામના એક ગૃહસ્થ પણ તે જોઈ આવ્યા હતા, તે વાત ગ્રીવસને કલ્યાણજીએ કહી; અને એવું સૂચવ્યું કે એવું કાંઈક થાય તો લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય; ગ્રીવસને એ વિચાર પસંદ પડ્યો; માણેકલાલને બોલાવી તેમની સાથે પણ એ સંબંધી વાતચીત કરી. ત્યાર બાદ એકલું રૂનું નહિ પણ સર્વ વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે કામમાં ગ્રીવસ સાહેબે અંગત લાગવગ વાપરી તેમાં મુંબાઈ સરકારની સહાયતા અને સહાનુભૂતિ મેળવી, તે પ્રદર્શનને સફળ બનાવવા બધી કોશીશ કરી હતી.

જે જાહેરનામું બહાર પડ્યું તેમાં તે પ્રદર્શનના ત્રણ મુદ્દા દર્શાવ્યા હતાઃ–

(૧) ગુજરાત પ્રાંતના સઘળા જીલ્લાઓની પેદાશ, કારિગરી અને બનાવટ વિષે ગુજરાતી પ્રજાને તેમજ બહાર વેપારીઓને પૂરી ખબર પડે

એવી મદદ કરી આપવાનો આ પ્રદર્શનનો આશય છે. ઘણી એવી ચીજો જેમકે ગુંદર, રંગ, ઉન વગેરે છે, તે પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

(૨) પ્રાંતના જૂદા જૂદા ધંધાદારીઓને તેમના હુન્નર ઉદ્યોગમાં સહાયક અને નફાકારક થઈ પડે એવી યાંત્રિક બનાવટો જોવા માટે પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવશે.

(૩) હુન્નર ઉદ્યોગની, વેપારની અને જૂદા જૂદા માલની ચીજો બતાવશે અને તે ચીજો લુહગનને સીધી રીતે ઉપયોગી ન હોય તો પણ, તેને પ્રદર્શનમાં રજુ કરી ઉત્તેજન આપવામાં આવશે અને તેના વેચાણ માટે વ્યવસ્થા કરી, તેના ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકો વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ જોડવા પ્રયત્ન થશે. *

આપણા પ્રાંતમાં આ પ્રદર્શન પહેલું તેમ નવી પદ્ધતિનું હતું; અને તેમાં રજુ થએલી ચીજોનું સવિસ્તર વર્ણન મળી આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"સાંચા યંત્રનાં માદિત્ય જે જોવામાં આવેલાં તે ખેડુત તથા કારીગર વર્ગને ઘણાં ખરાં ઉપયોગી થઇ પડે એવાં હતાં, તે લોકો બારીકીથી તપાસી જોતા હતા, તેમ ત્યાં લોકોની ભીડ પણ જણાતી હતી, કારણ કે "આયર્ન મેદ" દરજીના સાંચા વિગેરે ચીજો નો કેટલાએક પહેલ વહેલી જ જોયેલી તેથી જોવાને વધારે ઇન્તામા ઉત્પન્ન થતી હતી. એવી ખેડુતને તથા કારીગરોને કામ લાગે તેવી ચીજોની માગણી કરવા ઇગ્લાન્ડમાં પત્રો પણ ગયા હતા. એવું સાંભળ્યુ હતું. હવે તો એવી ચીજોની નવાઈ નથી, કારણ કે દરેક હુન્નરવાળાને ત્યાં સાંચા જોવામાં આવે છે, તેમ આયર્ન મેદ પણ ઘણા ખરાને ત્યાં હોય છે, ખરે! તે વખતે તો આવા સંચાઓ નવાઈ જેવાજ લાગતા હતા.

દરેક જાતના અનાજના નમુના, તેનાં ખી, જુદી જુદી જાતના રંગો, કેટલીક ખાવાની વસ્તુઓના નમુના, દરેક જગ્યાએથી આવેલું રૂ, કપાસ વગેરે પણ નિયમસર ગોઠવી દીધેલાં જોવાની મજાજ પડતી હતી. જુદી જુદી જાતનાં અમુલ્ય લક્કડ કામ જેવાં કે કબાટ, ખુરશી, કોચ, ખાટલા, પાટલા તેમજ રમકડાં લોકોને ઉપયોગમાં આવે એવાં, તેમાં વળી કોઇમાં કોતરકામ, કોઇ રંગબેરંગી રંગેલાં જોવામાં આવ્યાં હતાં, તેનો પણ ભપકો ઓર તરેહનો જણાતો હતો. વળી જુદી જુદી જગ્યામાં રેશમ પણ જોવામાં આવ્યાં હતાં.

* જુઓ Sir T. C Hope's Report on The Broach Exhibition

પ્રદર્શનમાં તેઓએ પોતા હાથે ભરેલાં કામો કેટલીએક ભરૂચની સ્ત્રીઓએ મૂકવા આપ્યાં હતાં, તેમ એક બાર તેર વરસની ઉમરની અત્રેના જુના વખતના જાણીતા વકીલ જીવણરામ સાહેબરામની દીકરી નામે નાલકોરનું ભરત વખણાયું હતું. પછી તે છોકરીનું ભરેલું હોય કે તેના ઘરના કોઇ બીજાનું ભરત હોય, પણ કાગળ ઉપર નામ તો તે છોકરીનું વાંચ્યું હતું.

ખીલોરી કાચનાં કામ તેમ બીજાં કાચનાં કામ જોવા લાયક હતાં. તેનો ચકચકાટ વિશેષ મારતો હતો. અકીકનાં કામ ખંભાતથી આવ્યાં હતાં. વીંટીઓ. રકાબીઓ, માળાના મણકા વગેરે બીજી અકીકની બનાવટની વસ્તુઓએ ખંભાતની જુની કારીગરીને યાદ કરાવી હતી. ટુંકામાં દરેક જાતનો વિલાયતી તથા દેશી માલ, ચીજ કારીગરીનાં કામ આ પ્રસંગે આ ભરૂચ શહેરમાં લોકોના જોવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેથી પ્રદર્શન દીપી નીકળ્યું હતું."+

મુંબાઇના ગવર્નર સર સેમોર ફિટસજીરોલ્ડ તે પ્રદર્શનના પેટ્રન હતા અને મ્હોટા અમલદારો તેના વ્યવસ્થાપકો હતા એટલે તેની શોભામાં કે ગોઠવણીમાં કશી ઉણપ નહોતી, અને એ બનાવ પહેલો તેમ નવીન હોઈને અને વિશેષ કરીને મુબાઈથી ગવર્નર સાહેબ ખાસ પધારતા હોવાથી લોકમેદની મ્હોટી જામી હતી અને આખા પ્રાંતમાંથી રાજા મહારાજાઓએ પણ સારી સંખ્યામાં તે પ્રસંગે હાજરી આપી હતી; અને તેની રચના પણ અલકાપુરીને શોભે એવી વૈભવશાળી હતી. તે અવસરે દરબાર ભરાયલો તે પણ દબદબા ભર્યો હતો. શ્રીયુત ગણપતરામ જણાવે છે, કે,

"દરબાર એક ભવ્ય તંબુમાં ભર્યો હતો. એ તંબુની બહારની બાજુએ ગવર્નર સાહેબનું તખ્ત જે દક્ષિણ તરફને મુખે ગોઠવ્યું હતું, તેની સન્મુખ ૧૦૦ લશ્કરી સોલ્જરોની "ગાર્ડ ઓફ ઓનર" બેન્ડ તથા વાવટા સાથે ઉભેલી હતી. વાહિટરોડની બે બાજુએ બબ્બે ફીટને અંતરે લશ્કરી સીપાઇઓની પલટણો વાજાં તથા વાવટા સાથે ઉભી હતી, તથા બાજુ ઉપર તોપખાનું હતું. દરબારની અંદર સૌથી છેલ્લી બેઠકવાળા રાજાએ પ્રથમ આવીને પોતાની બેઠક લેવાની હતી. સુરત, રેવાકાંઠા, પાલણપોર, મહીકાંઠા અને કાઠિયાવાડ એજન્સીના બધા રાજાઓ આવી ગયા પછી ખંડેરાવ ગાયકવાડ અને પાંચ મિનિટના આંતરે ગવર્નર સાહેબને આવવાની ગોઠવણ હતી. પહેલાં તો ત્રીજા વર્ગના રાજાઓ

+ ભરૂચ શહેરનો ઈતિહાસ, પૃ. ૩૪૨ થી ૩૪૪.

હતા. દરેક રાજા પોતાના દરજ્જાનો નજરાણો કરી, ગવર્નર સાહેબને સલામ કરી પોતાની ખુરશી ઉપર પાછા આવીને બેસતા હતા. નજરાણાનું કામ ખલાસ થયા પછી ગવર્નર સાહેબે અંગ્રેજીમાં ભાષણ કર્યું હતું. એ ભાષણનો તરજુમો તે વખતના ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર મી. વિનાયકરાવ વાસુદેવજીએ કહી સંભળાવ્યો હતો. ગવર્નર સાહેબે એક સોનાના દાબડામાં પાનનાં બીડાં ગાયકવાડ સરકારને આપ્યાં, તે સાથે અત્તર, ગુલાબજળ તથા હાર પણ અર્પણ કર્યાં, અને બીજા અમલદારોએ બીજા રાજા રજવાડાઓનો તથા અમલદારોનો તેવોજ સત્કાર કર્યો. આશરે સાડાપાંચ વાગ્યાને સુમારે ગવર્નર સાહેબ દરબાર પુરો કરી વિદાય થયા. એમની પછી ગાયકવાડ અને તેમની પછી બીજા રાજાઓ તથુ બહાર નીકળ્યા. એ દરેક રાજાને આવતી વખતે જે લશ્કરી માન અને સલામતી આપવામાં આવી હતી, તે માન અને સલામતી વિદાયગીરી વખત પણ તેમને આપવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક રાજાને તેમના પોલિટિકલ એજન્ટ, સરકારના સેક્રેટરી અને ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર તેમની ગાડી સુધી લેવા તથા વિદાય કરવા ગયા હતા." *

આપણા મુલકમાં આ પ્રકારનાં પ્રદર્શનો એક તમાસારૂપ થઈ પડે છે; પાશ્ચાત્ય સુધરેલા દેશોમાં તેનો જે લાભ મેળવાય છે, તે દ્વારા જે માહિતી સંગ્રહવામાં આવે છે, તેમ તેમાં રજુ થયલી ચીજોની કારીગરી અને કળાની કદર બુજી, તે માલની જાહેરાત કરી, તેનો પ્રચાર વધારવા, વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્નો થાય છે, એમાંનું કાંઈ પણ અહિં થતુ નથી એમ સખેદ કહેવુ પડશે.

સન ૧૮૫૧ માં કવિ દલપતરામે "હુન્નરખાનની ચઢાઈ" નામે એક કાવ્ય રચી, દેશના હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલવવા લોકોને બોધ આપ્યો હતો.

સન ૧૮૭૫ ના અરસામાં દેશમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનુ જુસ્સાળ ફરી વળ્યુ હતુ તે વખતે સ્વદેશી ચીજો વાપરવા અને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા જૂદે જૂદે સ્થળોએ હિલચાલ ઉપડી હતી, અમદાવાદમાં સ્વદેશ ઉદ્યોગ વર્ધક મંડળી દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇના ઉપદેશથી નિકળી હતી, રાજકોટમાં હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, અને 'દેશી કારિગરીને ઉત્તેજન' એ નામની બે ચોપડીઓ લખી તેમાં આપણા પ્રાંતમાં બનતી જૂદી જૂદી ચીજો વિષે સવિસ્તર માહિતી નોંધી હતી, અને મોમાઈના ઓન. સેક્રેટરી ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખની

* ભરૂચ શહેરનો ઈતિહાસ પૃ. ૩૩૮.

અમદાવાદથી બદલી થતાં, તેમની યાદગીરીમાં જે ફંડ એકઠું કરવામાં આવ્યું હતું, તેનો વ્યય, દેશી કારિગરી કે હુન્નરને ઉત્તેજન આપવામાં, કરવાનો નિર્ણય થયો હતો, તે એ વાતાવરણમાંથી ઉદ્‌ભવ્યો હતો.*

પરંતુ તે સ્વદેશીની ભાવનાએ પ્રજામાં જડ પકડી નહોતી અને વિદેશી વસ્તુઓ, મોંઘી અને સારી ચળકાટવાળી અને દેખાવડી મળતી, તેના મોહમાં લોક ખેંચાતા હતા.

દેશમાં ગરીબાઇ વધતી જતી હતી; અને હુન્નરઉદ્યોગ જે થોડો ઘણો ટકેલો હતો તે પરદેશી માલની હરિફાઇમાં અને ઉત્તેજનના અભાવે નાશ પામતો હતો; તે કાંઇક રીતે અટકે અને તે સંબંધમાં યોગ્ય માર્ગ શોધવા સ્વર્ગસ્થ રાનડેએ પૂનામાં સન ૧૮૯૩ માં એક ઔદ્યોગિક પરિષદ ભરી હતી; પણ તે પ્રયત્ન, પ્રચલિત મનોદશા, સરકાર તેમ લોકો ઉભયની લક્ષમાં લેતાં, અરણ્યમાં રૂદન કરવા સમાન હતો.

આપણો હુન્નરઉદ્યોગ ખીલે અને વિસ્તરે એ અગત્યનું હતું, અને આપણી દરિદ્રતા ટાળવાનો એ એક રાજમાર્ગ હતો. તેથી આપણા દેશનેતાઓએ હિન્દી મહાસભાની બેઠક સાથે સન ૧૯૦૨ માં હિન્દી હુન્નરકળા અને માલનું મ્હોટું પ્રદર્શન ભર્યું હતું; અને તેનો ઉદ્દ્‌ઘાટન વિધિ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવના શુભ હસ્તે કરાવ્યો હતો.

પ્રતિકાર કરવા માટે આપણે કાંઈ કરવું જ જોઇએ. પણ આ બાબતનું એક બીજું વધારે વિશાળ અને વ્યાપક સ્વરૂપ છે. તે એ છે કે આ આર્થિક પ્રશ્ન એક પ્રજા તરીકેની આપણી છેલી કસોટીનો છે. તેનો ઉકેલ

દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ

થાય તો જ આપણો ઉદ્ધાર થાય. તેમાં આપણે નિષ્ફળ ગયા તો ભવિષ્યમાં આપણી શી અવદશા થશે? આપણે ઉત્તરોત્તર નબળા ને વધારે ગરીબ થઈશું અને પારકી મદદ ઉપર આધાર રાખનારા બનીશું. આપણી ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતા નાશ પામશે અને કોઈ પણ પરદેશી સત્તા આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવશે તેના તાબામાં આપણે લાકડાં કાપનારા ને પાણી વહેનારા અર્થાત મજૂર બની જઈ આપણું નિર્માલ્ય જીવન ગાળીશું. એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉકેલ થાય તો આપણુ ભાવી ઉજ્જવળ થાય."[1]

આપણા હિતચિંતકો, આમ લાંબા સમયથી, દેશના હુન્નર ઉદ્યોગના પ્રશ્નને ચર્ચી રહ્યા હતા, પણ હિન્દી સરકારની અપ્રતિબંધ વેપારની રાજ-નીતિના પરિણામે દેશની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી જતી હતી; અને એ સ્થિતિમાંથી કેવી રીતે બચવા પામીએ, અને તે સારૂ શા ઇલાજ લેવા જોઈએ, તેનો એકત્ર થઈ વિચાર કરવા ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સની યોજના ઘડવામા આવી હતી; અને તેનો આશય, દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલના શબ્દોમાં જણાવીએ તો, હિંદમાં નવા નવા ઉદ્યોગ, બને ત્યાં સુધી હિન્દી ભંડોળ મેળવી ઉભા કરવાનો અને એ રીતે પ્રજાની જરૂરિયાતોની ચીજો, બની શકે તેટલી પૂરી પાડી, તેઓ સ્વાશ્રયી બને અને દેશમાં પાણીના પુરની પેઠે વિદેશી ચીજો રેલાઈ રહેલી છે તેની પરવા ન કરે, એ હતો; અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેમણે સમજાવ્યું હતું કે, કાચો માલ આપણે અહિં પુષ્કળ પેદા થાય છે; અને મજૂર વર્ગ પણ મ્હોટી સંખ્યામાં અને સસ્તે દરે મળી શકે છે; આપણે જે કાંઈ જરૂરનું છે તે એ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રીતે નિયમન કરનારી શક્તિ, હુન્નર ઉદ્યોગનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને આવડ, અને ખપપુરતું ભંડોળ. એ ત્રણનું સંયોજન થશે તે કાચા માલની, આપણી મૂડી અને મજુરી વડે, જે ચીજો બહારથી આયાત થાય છે તે, આ પ્રમાણે તૈયાર કરી શકીશું. એમાં જ સ્વદેશીનું રહસ્ય રહેલું છે.

યુરોપમાં મહાયુદ્ધ જાગ્યા પછી આપણા દેશમાં કેટલાક નવા ઉદ્યોગો ઉભા થવા પામ્યા છે; પણ આપણો એ ઔદ્યોગિક વિકાસ હજી તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં છે.

એ તો કવિ દલપતરામે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, તેમ;

" જે દિન જાગે મંડલિક, દેશ તણું દુઃખ જાય."

---

[1] * શ્રી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો તથા ભાષણો ભા. ૧ પૃ. ૨૯.

પ્રકરણ ૬

અંગ્રેજી શિક્ષણ

"English has brought various parts of our Country to-gether, has made possible our contact with the wide world and has been the means of making us familiar with modern ideas It would be short-sighted policy if narrow ideas of nationalism lead us to neglect this fountain from which we imbibe invigorating thoughts"*

દર વીસ વર્ષે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનો ચાર્ટર નવેસર ચાલુ કરી આપતી વખતે પાર્લામેન્ટરી કમિટી, તેના કામકાજની બારીકાઈથી તપાસ કરી, કંપની સરકારના અધિકાર અને વહિવટમાં, જે કાંઈ સુધારાવધારા કે ફેરફાર કરવાનુ યોગ્ય જણાય તેની ભલામણ કરતી અને એ ભલામણોમા હિન્દીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન પણ આવી જતો હતો. સન ૧૮૧૩ મા પાર્લામેન્ટમાં થએલી ચર્ચા દરમિયાન હિન્દીઓને કેળવણી આપવી એ રાષ્ટ્ર-સરકારનુ કર્તવ્ય છે, એ સિદ્ધાંત માન્ય થયો હતો. તે પછી હિન્દીઓને કયુ શિક્ષણ આપવું, પરાપૂર્વથી ચાલતુ આવતુ સંસ્કૃત, ફારસી-અરેબિક ભાષા સાહિત્યનુ કે નવા યુરોપિય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી પરિચિત થવા અંગ્રેજી ભાષાનું, અને તે વિષે ખુબ ઉહાપોહ અને વિવાદ થઇ, છેવટે, લોર્ડ બેન્ટીંકે, એવો નિર્ણય આપ્યો હતો કે હિન્દીઓને યુરોપિય સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનુ જ્ઞાન આપવુ એજ બ્રિટીશ સરકારનો પ્રધાન આશય છે અને તેથી હિન્દીઓની કેળવણી માટે પાર્લામેન્ટ તરફથી જે નાણું મુકરર થયલુ છે તે એકલા અંગ્રેજીના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાશે. તે ગાળામાંજ કોર્ટના કામકાજમાંથી ફારસી ભાષાનો વ્યવહાર બંધ કરી, અંગ્રેજી અથવા તેના અભાવે માતૃભાષાને સ્થાન આપવાનો ઠરાવ થયો હતો, તે કારણે પણ અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસને વધુ ઉત્તેજન મળ્યુ હતુ.

અંગ્રેજીના અભ્યાસને આમ પ્રધાનપદ અપાયુ તે એકંદરે આપણને હિતાવહ નિવડ્યુ છે, એમ તટસ્થપણે વિચારનાર કોઈ પણ કહેશે; અર્વાચીન

* The Kamala Lectures—1931—Page 25.

હિન્દના પિતા રાજા રામમોહનરાયે, એ ભાષાજ્ઞાનનું મૂલ્ય અને મહત્વ વિચારીને જ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવાની મક્કમતાથી માગણી કરી હતી; અને એ ધોરણ સ્વીકાર્યાથી હિન્દની ઉન્નતિ થવા પામી છે, એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય કામદાર પક્ષના એક જાણીતા સભ્ય મી. માર્ડી જોન્સે, તાજેતરમાં વ્યક્ત કર્યો છે; નહિ તો તેઓ કહે છે, કે તેના અભાવે ચીનમાં જે સ્થિતિ અત્યારે છે, તે સંભવિત છે કે, હિંદુસ્તાનની રહી હોત;* તેમ છતાં તે શિક્ષણમાં વાંધાભર્યું, બોજારૂપ અને નુકશાનકારક તત્વ તો એ હતું કે શિક્ષણના વાહન તરીકે, વિદ્યાર્થીઓને સ્વાભાવિક તેમ પરિચિત, માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે, અંગ્રેજી સિવાયના બીજા બધા વિષયોનું જ્ઞાન પણ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવામાં આવતું હતું. માતૃભાષાદ્વારા એ શિક્ષણ અપાયાથી અંગ્રેજી ભાષા પરનો કાબુ વા પ્રભુત્વ કદાચ ઓછું પ્રાપ્ત થયું હોત, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં જે પ્રગતિ થવા પામત તે વિદ્યાર્થીને વધારે મહત્વની અને મદદગાર નિવડત. વળી તે શિક્ષણની આડકતરી પણ અનિષ્ટ અસર એ થવા પામી હતી કે, અંગ્રેજી શિક્ષિત વર્ગ, જે એ જ્ઞાનનો લાભ જનસમુદાયને આપશે એવી ધારણા રાખવામાં આવી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ હતી; અને ઉલટું તે વર્ગ તેમનાથી અતડો અને અક્કડ થઈ પડ્યો હતો.

તથાપિ એટલું નિર્વિવાદ છે કે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપણને તે રાજકર્તાઓની ભાષા હોવા સિવાય, જગત સાથે વ્યવહાર રાખવાને, તેમ આધુનિક વિચાર અને સાહિત્યથી પરિચિત રહેવાને અને દેશનું ઐક્ય સંપાદન કરવામાં અત્યંત મદદગાર નિવડ્યું છે અને તેની અવગણના કરવી, ત્યાગ કરવો એ આપણા વિકાસના માર્ગનો સ્વતઃ વિનાશ કરવા જેવું પગલું લેખાય. એ ભાષાનું સાહિત્ય એટલું વિકસેલું અને સુસમૃદ્ધ છે કે બીજી ભાષા તરીકે પણ, જ્ઞાન અને સંસ્કારની પ્રાપ્તિ અર્થે, તેનો અભ્યાસ અગત્યનો છે. જે કાંઈ કરવા જેવું, જરૂરનું છે તે ચાલુ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો કરવાનું છે અને તે અહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે.

* "Had the dead Classics of India been adopted as the educational media a century ago to cope with the Science and industry of the modern world, India would probably have remained about as backward and undeveloped as China still remains."

Contemporary India–March 1936.

આપણે હવે પાર્લામેન્ટરી કમિટીની સૂચનાનુસાર કંપની સરકારે હિન્દીઓને કેળવણી આપવા શાં પગલાં લીધાં હતાં તે જોઇએ.

છેલ્લો ચાર્ટર સન ૧૮૫૩ માં ચાલુ કરી આપ્યા બાદ હિન્દીઓની કેળવણીના વિષયમાં યોગ્ય દિશા સૂચન કરતો એક ખરીતો બોર્ડ ઓફ કોન્ટ્રોલના પ્રમુખ સર ચાર્લ્સ વુડે હિન્દી સરકારને લખી મોકલ્યો હતો અને હિન્દની કેળવણીના ઈતિહાસમાં તે ખરીતો બહુ મહત્વનો ગણાય છે, અને એક દસ્તાવેજની પેઠે તેનું મૂલ્ય અંકાય છે.

કેળવણીનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કરતાં તેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દીઓના ઉપલા વર્ગોને યુરોપીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ પ્રકારે બને તેટલી સવડ કરી આપવી, જેની અસર ધીમેધીમે તેમના અન્ય બાંધવો ઉપર થશે. એ રીતે સમસ્ત દેશનું કેળવણીનું વાતાવરણ વધતું વધતું ઉંચે પહોંચશે; અને તેની સિદ્ધિ અર્થે નીચે મુજબ કાર્યક્રમ સૂચવ્યો હતો.*

(૧) કેળવણીના વહિવટ સારૂ જુદું ખાતું કાઢવું.
(૨) ઇલાકાના શહેરોમાં યુનિવરસિટિઓ સ્થાપવી.
(૩) શિક્ષકોને તાલીમ આપવા ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ખોલવી.
(૪) સરકારી કૉલેજો અને હાઇસ્કૂલો ચાલુ છે તે નિભાવવી અને જરૂર જણાયે તેની સંખ્યા વધારવી.
(૫) નવી મિડલ સ્કુલો ઉઘાડવી.
(૬) પ્રાથમિક કેળવણી પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન આપવું.
(૭) ગ્રાન્ટ ઇન એઇડનું ધોરણ દાખલ કરવું.

અને વધુમાં જણાવ્યું હતું કે ઉપલા વર્ગોમાં શિક્ષણનું વાહન અંગ્રેજી રાખવું; જ્યાં તે શિક્ષણ સારૂ માગણી થાય ત્યાં સવડ કરી આપવી પણ એ લક્ષમાં લેવું કે અંગ્રેજીએ માતૃભાષાનુ સ્થાન લેવાનું નથી.×

---

* It is well that every opportunity should be given to those (the higher) classes for the acquisition of a liberal European education the effects of which may be expected slowly to pervade the rest of their fellow country men and to raise, in the end, the educational tone of the whole country." (History of English Education In India, P. 87. Syed Mohumad.)

× but it is not to be substituted for the Vernacular languages of the country. ("English Education in India" by Syed Mahumood. page 85.)

ઉપર જણાવેલ ગ્રાન્ટ ઇન એઇડનું ધોરણ એવું ઠરાવ્યું હતું કે તે નાણાની રકમ, જે શાળા ધર્મ વિષયમા તટસ્થતા જાળવી સામાન્ય (Secular) શિક્ષણ આપતી હોય, તેનો પદ્ધતિસર વહિવટ થતો હોય, સરકારી નિયમો અને તપાસને આધીન રહે, અને શિક્ષણ બદલ થોડી ઘણી ફી લે, તે સૌને, સમાન રીતે, આપવામા આવે, અને તે કેટલી અને ક્યા સુધી આપવી તેનો નિર્ણય સરકારના ઇન્સ્પેક્ટરના રીપોર્ટ પર આધાર રાખશે.

પણ હિંદી સરકારની એ કેળવણી વિષયક રીતિનીતિ (Policy) પૈસાની તંગાશને લઈને પ્રાથમિક કેળવણીનો વિસ્તાર વધારવા નિષ્ફળ નિવડી હતી, તેમજ માધ્યમિક શાળાઓ પાસે ગ્રાન્ટની શરતમા સખ્ત અને ઉંચા ધોરણની માગણી કર્યાથી, તેમા પણ પ્રગતિ સાધી શકાઇ નહોતી તે પછી દેશમા અફઘાન વિગ્રહ, દુકાળ અને આકરા કરો પડતા અને કાયદાનુ પ્રાબલ્ય વધતા, અજંપો પેદા થયો હતો અને નવા અંગ્રેજી વિચાર અને સાહિત્યના સંસ્કાર પામેલો શિક્ષિત વર્ગ, સમજણો અને પગભર થતા, તેમના તરફથી પ્રચલિત કેળવણીના ધોરણમા સુધારા થવા માગણી ઉદ્ભવતા, હિન્દી વાઇસરોય લૉર્ડ રીપને સન ૧૮૮૨ મા સર વિલિયમ હંટરના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કેળવણી કમિશન નિમ્યુ હતુ તેણે આખોય પ્રશ્ન વિચારી જે ભલામણો હિન્દી સરકારને કરી, તેનો સાર એ હતો, કે સરકારે માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી સ્વીકારવી, માધ્યમિક અને કૉલેજ શિક્ષણ પરત્વે જીલ્લાવાર એક એક આદર્શ હાઇસ્કૂલ કે કૉલેજ રાખવી અને બીજી હાઇસ્કૂલો કે કૉલેજો ખાનગી મદદથી નિકળે તેને તેના ખર્ચની વધુમા વધુ અડધી રકમ ગ્રાન્ટ તરીકે આપવી ને મદદ કરવી વાસ્તવિક રીતે સરકારે માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણીના ક્ષેત્રમાથી ખસી જઇ, ખાનગી અને સ્થાનિક મદદસ તે કેળવણી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે અને વિસ્તરે એવી વ્યવસ્થા યોજી હતી

અભ્યાસની મોહિની એટલી બધી રહેતી કે બહુ થોડાજ વિદ્યાર્થીઓ પબ્લિક અર્વિસ પરીક્ષામાં બેસતા હતા.

માધ્યમિક શિક્ષણમાં ઉપર મુજબ ફેરફાર થયા અને પ્રાથમિક કેળવણીના વિષયમાં વડી સરકારે તેની જવાબદારીનો બોજો, નવા સ્થપાયલા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા ઉપર લાદી, તેમાંથી છટકબારી શોધી હતી. તે પગલું જેમ ઉતાવળું તેમ ગેરવાજબી હતુ.

યુનિવર્સિટિને હાઇસ્કુલોને ગાઢ સંબંધ છે, અને તે એવી રીતે સંકળાએલા છે કે એક બીજા પર તેની સારી માઠી અસર તુરત માલુમ પડે છે. હંટર કમિટીના તપાસક્ષેત્રમાથી યુનિવરસિટિના પ્રશ્નને અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો એ એક ગંભીર ભૂલ જ હતી. એ રીતે હંટર કમિશનની તપાસ અધુરી અને એકપક્ષી (one sided) હતી.

એ કમિશનથી મ્હોટો અને મુખ્ય લાભ એ થયો કે પ્રજામાં અંગ્રેજીના શિક્ષણની માગણી ઉદ્દભવી હતી તેને પહોંચી વળવા ખાનગી સાહસ ને ઉત્તેજનથી પ્રેગર્ડને સંખ્યાબંધ હાઇસ્કુલો તેમ કૉલેજ સંસ્થાઓ દેશમાં નવી નિકળી, તેથી કેળવણીનો પ્રચાર તેમ પ્રમાણ બંને વધ્યાં હતાં.

એ સંસ્થાઓનો આશય લોક માગણીને પૂરી પાડવાનો હતો અને ઘણીખરી શાળાઓ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ દ્વારા ઉભી થઇ હતી, એટલે તેમાં કમાણીનો સંભવ નહોતો; પણ વખત જતાં તેમાં એવો વર્ગ પણ દાખલ થવા પામ્યો, જેની પ્રવૃત્તિ કમાણી અર્થે હતી; અને એ હરીફાઈ વધતાં, એમાંની કેટલીક સંસ્થાઓ, કેળવણીની સંસ્થાઓ મટી, વેપારની પેઢીઓ થઈ પડી હતી, અને ધન પ્રાપ્તિના લોભને વશ થઈ, તેઓ વર્ગમા જોઈએ તે કરતાં વધુ પ્રમાણમા વિદ્યાર્થીઓ લેતાં, શિક્ષકોને હલકા (low) પગાર આપતા, અને શિક્ષણનાં સાધનો જેવાં કે લાઇબ્રેરી, કેમેસ્ટરી, હોસ્ટેલ વગેરે નામનાં રાખી, જેમ વધુ નફો મળે એવી તજવીજ કરતા; અને તેના પરિણામે શિક્ષણનું ધોરણ બગડતુ તેમ શિષ્ટનો (discipline) લોપ થતો હતો; અને એવી શાળાઓ નજર સમીપ રાખીને, જેની સંખ્યા બહુ વધી પડી હતી, તે વિષે ટીકા કરતાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશને, તેમના રીપોર્ટમા લખ્યું હતું, કે, "The education in these Schools was cheap because it was bad and bad because it was cheap." એ શાળાઓનું શિક્ષણ ખરાબ હતુ કેમકે મોંઘું હતું, અને મોંઘું હતુ એટલે તે ખરાબ હતુ.

આપણા દેશમાં જ્ઞાનનો મહિમા મ્હોટો બતાવાયો છે, અને તે પવિત્ર ગણાઈ, જ્ઞાન વિના મૂલ્ય અપાતું આવ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ ગુરુ તેમના શિષ્યોને પુત્રવત્ રાખતો અને તેમના વચ્ચેનો સંબંધ કુટુંબવત થઈ પડતો હતો.*

જે કેળવણી સંસ્થાઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અયોગ્ય રીતે અને કેળવણીના ધોરણ અને નીતિની વિરૂદ્ધ તેનો વહિવટ કરતી હતી, તેમાં યોગ્ય સુધારો, હિન્દી સરકાર વધારે સખ્તાઈથી કામ લઈને કરી શકત; એમા એવું કાંઈ તત્ત્વ નહોતું કે ચોક્કસ નિયમો ઘડ્યે તે દૂર થઈ ન શકે.

પરન્તુ લૉર્ડ કર્ઝન, જે એક બુદ્ધિશાળી અને પ્રતાપી વ્યક્તિ હતી, તેમને આ વધતો જતો ઉંચી કેળવણીનો પ્રવાહ ભય સમાન દેખાયો અને તે ખાળવાના માર્ગ તેમણે શોધવા માંડ્યા.

પ્રથમ જુદા જુદા પ્રાંતોના વિદ્યાધિકારીઓની પરિષદ મેળવી, હિન્દી કેળવણીનો પ્રશ્ન સમગ્ર રીતે તપાસી જઈ, હિન્દી કેળવણીની રીતિનીતિ સ્પષ્ટ કરતો એક લાંબો ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો, તેમાં એમ જણાવ્યું હતું, કે હંટર કમિશને સુચવ્યા મુજબ પ્રાથમિક કેળવણી એ હિન્દી સરકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; અને ખેતીપ્રધાન દેશને સરળ, બંધબેસ્તી અને ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેળવણી આપવા ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ; માધ્યમિક શાળાઓનો સ્વીકાર સરકારના કેળવણી ખાતાએ અમુક શરતોએ કરવો, અને એવો સખ્ત પ્રતિબંધ મૂકવો કે કેળવણીના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોનું જે સંસ્થા પાલન કરતી ન હોય તે યુનિવરસિટિની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને મોકલી ના શકે. એ સિવાય બીજી કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી, તે ગૌણ હોઈ અહિં નહિ આપીએ; પણ જે અગત્યનું તેમણે કાર્ય ઉપાડી લીધું તે યુનિવરસિટિ સુધારણાનો પ્રશ્ન હતો.

સન ૧૮૫૭ માં લંડન યુનિવરસિટીના ધોરણ ઉપર મુંબાઇ, કલકત્તા અને મદ્રાસની યુનિવરસિટિઓ સ્થપાઈ હતી; તે પછી આપણે અહીં મ્હોટા ફેરફાર થવા પામ્યા હતા, તેમ જે ધોરણ પર એ સંસ્થાઓ નીકળેલી, તે લંડન યુનિવરસિટીના બંધારણ અને ધોરણમાં પણ સુધારા કરવામાં

---

* આપણી એ પ્રાચીન કેળવણી પદ્ધતિનો સુંદર પરિચય જાણીતા અભ્યાસી પ્રો. ક્ષિતિમોહન સેને, "વિશ્વ ભારતી", ત્રૈમાસિકમાં કરાવ્યો છે, તે વાચકે જોઈ લેવા વિનંતિ છે. "વિશ્વભારતી" મે ૧૯૩૬.

આવ્યા હતા, હંટર કમિશને એ યુનિવરસિટિનો વિષય છોડી દઈને તેને અન્યાય જ કર્યો હતો; એટલે યુનિવરસિટિ સુધારણાનો પ્રશ્ન અગત્યનો હતો; પણ તેમ કરવામાં લૉર્ડ કર્ઝનનો જે હેતુ હતો તે પ્રમાણિક તેમ હિન્દીઓના હિતનો નહોતો, તેથી તે એક્ટ પસાર થતાં તેની વિરૂદ્ધ જે પોકાર ઉઠયો હતો તે વાજબી અને વાસ્તવિક હતો એમ કહેવું પડશે; પણ આ તો આપણે તેની વિગતો જોયા પૂર્વે તેનો નિર્ણય નોંધ્યો.

લૉર્ડ કર્ઝનનાં યુનિવરસિટિ કમિશને તે પ્રશ્ન તપાસી વિચારી નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરી હતીઃ—

(૧) યુનિવરસિટિની નવેસર રચના.

(૨) કૉલેજોની વધારે સખ્ત અને પદ્ધતિસર તપાસ અને કૉલેજ સ્વીકાર કરવામાં વધારે ચોક્કસાઈભરી શરતો.

(૩) કૉલેજ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને રહેઠાણ ઉપર વધુ જાપતો રાખવો.

(૪) મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં યુનિવરસિટિએ શિક્ષણકાર્ય શરૂ કરવું.

(૫) અભ્યાસક્રમમાં અને પરીક્ષાના ધોરણમાં બહોળા ફેરફાર કરવા.

લૉર્ડ કર્ઝનના આ યુનિવરસિટિ સુધારણાના ગુણદોષ ઉપર આપણે કાંઈ કહીએ તેના કરતા, કલકત્તા યુનિવરસિટિ કમિશને તે વિષે જે ટીકા કરેલી છે તે જ આપવી ઠીક થઈ પડશે.

તે જણાવે છે, કે જેમ હંટર કમિશને યુનિવરસિટિનો પ્રશ્ન અલગ રાખીને જેવી ગંભીર ભૂલ કરી હતી તેવી મ્હોટી ભૂલ યુનિવરસિટિ કમિશને માધ્યમિક શાળાઓની તપાસનો પ્રશ્ન મૂકી દઈને કરી હતી. તેણે વળી યુનિવરસિટિના વહિવટમાં સરકારનો કાબુ અને દેખરેખ અગાઉ કરતાં વધારે અસરકારક અને સીધા રહેવા પામે એ ઉદ્દેશથી સેનેટનું બંધારણ અધિકારીવર્ગવાળું કરી નાંખી, સઘળી સત્તા સરકારના હાથમા કેન્દ્રિત કરી હતી, તે પ્રજાના હક્ક ઉપર તરાપ મારવા સમાન હતુ. બીજો આક્ષેપ તેની સામે એ હતો કે તેથી યુનિવરસિટિનું શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ થવા પામ્યુ હતુ. એ એક્ટની અસર વર્ણવતાં મીસીસ એનિ બિસેન્ટે કહ્યુ હતુ, કે 'એ એક્ટનાં પરિણામ બહુ શોચનીય નિવડયા છે, કેળવણી આપવી મોંઘી થઈ પડે એવી રીતે તેની ફી વધારવામાં આવી છે. અને યુનિવરસિટિના વહિવટ પર સરકારનો કાબુ વિશેષ જામ્યો છે. ઉંચી

* Calcutta University Commission Report.

કહેવું બસ થશે કે, અન્ય સુધરેલા દેશોમાં બને છે તેમ, એ કેળવણી સાર્વત્રિક નથી, ફરજીયાત નથી, તેમ મફત પણ અપાતી નથી.

અંતમાં, હિન્દી કેળવણીનો પ્રશ્ન જેમણે ઝીણવટથી અને તેમાં ઉંડા ઉતરીને વિચાર્યો છે, તે ગૃહસ્થ મી. આર્થર મેહ્યુ, તેનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કેઃ—

સમજુ અને વિચારવંત વિવેચક, જેણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરેલું છે એટલુંજ નહિ પણ નિવૃત્ત થયા પછી ચિંતન માટે સમય મેળવેલો છે, તે, ડૉ. જોન્સન અને લેડી ઉપદેશક વચ્ચે થયલા સવાલ જવાબ મુજબ, એ વિષે કહેશે, 'સાહેબ, કુતરૂં તેના પાછલા પગ પર નાચ કરે છે, તેની એ યાદ આપે છે; તે બરાબર થયું નથી; તે આટલું પણ થવા પામ્યું છે, એજ નવાઇભર્યું છે.*

*"The attitude of the really thoughtful critic still more of one who has worked in the vineyard and had time for subsequent reflection, will probably be that of Dr. Johnson towards the lady preacher, "Sir, it reminds me of a dog dancing on its hind legs.' It is not done well. The wonder is it is done at all."

"The Education of India" by Arthur Mayhew—page 102.

હિન્દી મહાસભાની સ્થાપના (સન ૧૮૮૫)

"સગી માતા સમાન જાણજો જો,
સુખ આશા એના થકીજ માણજો જો.
સભા આપણી ઉદાર ઇષ્ટ દેવી છે જો,
આપે સર્વદા અનેક સુખ એવી છે જો.
સભા જીવજો કરોડ દિવસ જામની જો,
એવી આશીશ છે દલપતરામની જો."*

ઓગણીસમા સૈકાના ચોથા પાદના આરંભમાં આપણા ભારતવર્ષમાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં બળો આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કારિક, રાજકીય વગેરે, પ્રવર્તિ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના ઉદ્‌ભવી, અને તેનું મૂર્તસ્વરૂપ તે આપણી મહાસભા છે.

તે સંસ્થા, આપણા લોકપ્રિય કવિ દલપતરામે એમની આર્ષ વાણીમાં જણાવ્યું હતું કે, એક સગી જનેતાની પેઠે, હિન્દી જનતાને સુખદાયી, કલ્યાણકારી અને આશાસ્પદ નિવડશે અને એક ઇષ્ટદેવની પેઠે તેનું રક્ષણ કરશે તે અક્ષરસઃ સાચું પડ્યું છે. હિન્દમાં વસતી સર્વ જાતિઓનું અને પક્ષોનું તે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, અને એ મુદ્દા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતાં, મહાત્મા ગાંધીજી, જે મહાસભાના એક મહારથી હોવા ઉપરાંત, છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તેના સુકાની છે, તેમણે બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં, તેના એકજ અને એકલા પ્રતિનિધિ તરીકે, મહાસભાનો કેસ રજુ કરતાં, કહ્યું હતું, કે,

"મહાસભા એ હિન્દુસ્તાનની જૂનામાં જૂની રાજકીય સંસ્થા છે. તેનું આયુષ્ય ૫૦ વર્ષનું થવા આવ્યું છે, અને એ સમયમાં તે કશા અંતરાય વિના પોતાની વાર્ષિક બેઠકો ભરતી આવી છે. તે નામ પ્રમાણે ગુણે પણ રાષ્ટ્રીય છે. તે કોઈ એક કોમ, એક વર્ગ કે એક હિતની પ્રતિનિધિ નથી. હિન્દુસ્તાનનાં તમામ હિત અને તમામ વર્ગોની પ્રતિનિધિ

* ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ યાને ભારતી જયંતિ ગીતાવલી, ખંડ—૨.

હોવાનો તેનો દાવો છે. મને કહેતાં અતિશય આનંદ થાય છે કે એની ઉત્પત્તિની કલ્પના એક અંગ્રેજના મગજમાંથી ઉદ્દભવી હતી. એલન ઓક્ટેવીયસ હ્યુમને અમે મહાસભાના જનક તરીકે ઓળખતા. બે મહાન પારસીઓ ફીરોજશાહ અને હિન્દના દાદાભાઈ નવરોજજીએ તેને ઉછેરી છે. છેક શરૂઆતની મહાસભામાં મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિઓ, એંગ્લો–ઈન્ડિયનો કહો કે તમામ ધર્મો, સંપ્રદાયો, તથા માન્યતાઓના પ્રતિનિધિ ઓછી વત્તી સંખ્યામાં હતા. "×

હિન્દી પ્રજા ગયા સૈકામાં ઘોર નિંદ્રામાં પડેલી હતી, તેને જાગૃત કરવા અને તેનો ઉત્કર્ષ સાધવા જીવનમાં જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રો જેવાં કે કેળવણી, સાહિત્ય, સમાજ સુધારો, ધર્મ વગેરેમાં, સાથ આપનાર કે હાથ પકડી ઉંચે આણનાર અંગ્રેજો હતા અને રાજકારણના વિષયમાં પણ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, નવો ચીલો પાડી, માર્ગ બતાવનાર એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ હતો.

દેશના રાજકીય પ્રશ્નો વિચારવા અને ચર્ચવા, હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પ્રજાકીય સંસ્થાઓ, જેમ કે કલકત્તામાં ઇન્ડિયન એસોશિયેશન, મદ્રાસમાં મહાજન સભા, પૂનામાં સાર્વજનિક સભા હતી તે સઘળી એકત્ર થઈ, પ્રજાજીવનને લગતા સામાજિક પ્રશ્નો હાથ ધરે, તે આવશ્યક છે, એ વિચારથી પ્રેરાઇને એલન ઓક્ટેવિયસ હ્યુમ જેઓ અગાઉ એક સનંદી અમલદાર હતા, તેમણે તે વિચાર હિન્દના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડફરીન સમક્ષ રજુ કર્યો; પણ તે તેમને પસંદ પડયો નહિ; અને તે વિષે વધુ ચિંતન કર્યાં બાદ હ્યુમને પાછા બોલાવીને તેમણે સૂચવ્યું હતું, કે "તમારી કલ્પના બહુ ઉપયોગી નિવડે એવી નથી. હિન્દમાં આવ્યા પછી મને અહીંના વહીવટમાં એક મોટી ખામી દેખાઈ છે. ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં સરકાર પક્ષ કરતાં લઘુમતીમાં હોવાથી સરકારની નીતિ પર સતત ચોકી રાખનાર અને તેની ટીકા કરનાર જે 'વિરોધ પક્ષ' હોય છે તેની ગરજ સારે એવું એક પણ રાજદ્વારી મંડળ આ દેશમાં નથી. વર્તમાનપત્રો છે ખરાં અને તેમાં સાચો લોકમત રજૂ થતો હોય તો પણ તેમના પર વિશ્વાસ રાખી શકાય એવું નથી. અંગ્રેજોને પોતાને વિષે અને તેઓ જે નીતિથી ગવર્ન ચલાવે છે તે નીતિ વિષે દેશના વતનીઓ શું ધારે છે તેની સ્વાભાવિક રીતે કશીજ માહિતી મળતી નથી.

× મહાસભાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦.

તેથી અંગ્રેજોના હિતને ખાતર તેમજ હિંદી પ્રજાના હિતને ખાતર હિન્દી રાજદ્વારીઓ વરસમાં એક વાર એકત્ર થઇને સરકારના વહીવટની ખામીઓ બતાવે તેમ જ તે કેમ સુધારવી તે વિષે સૂચનાઓ કરે એ બહુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે"*

ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો તે આગમચ મદ્રાસમાં થિયોસોફિકલ સોસાઇટીનું વાર્ષિક સંમેલન મળ્યું હતું, તેમાંના કેટલાકે, જેમની સંખ્યા ૧૭ હતી, અન્ય મિત્રો સાથે મસલત કરી તેમજ તે સાની સંમતિ મેળવી એક સભા દીવાન બહાદુર રઘુનાથરાવના ઘરમાં ભરી હતી, તેનો મુખ્ય આશય અખીલ ભારતવર્ષીય રાજસભા સ્થાપવાનો હતો.+

હિન્દના ત્રણ મ્હોટા પ્રાંતોમાં લોકહિત અને લોકહક્કના રક્ષણ અર્થે, દરેકમાં એક મ્હોટી પ્રજાકીય સંસ્થા હતી, અને સન ૧૮૮૫ માં, ઉપર જણાવેલી સભા મળ્યા બાદ, મુંબાઇમાં પ્રેસિડેન્સી એસોસિએશન નવી નીકળી હતી.

સમસ્ત દેશ માટે જુદાં જુદાં પ્રતિનિધિત્વવાળી એક મધ્યસ્થ સંસ્થા હોય એ અગત્યનું છે એવી લાગણી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને અન્ય હિન્દી ગૃહસ્થો જેમણે સન ૧૮૭૭ માં લોર્ડ લીટનના દિલ્હી દરબારમાં હાજરી આપી હતી, તેમને સ્ફુરી હતી, પણ પ્રચલિત રાજકીય વાતાવરણ એવું ક્ષુબ્ધ અને ઉદ્વેગભર્યું રહેતું કે તેનો વિચાર કરવાનો તે સમયે અવકાશ જ ન હતો.

તે પછી લોર્ડ સેલ્સબરીએ હિન્દી સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષાની વય હતી તેમાં બે વર્ષનો ઘટાડો કર્યો ત્યારે તેની સામે પોકાર ઉઠાવવા સુરેન્દ્ર-

* મહાસભાનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪.

+ "He (Ragunath Rao) got up a special meeting of his friends, in his house later on and determined with their approbation to find ways and means of bringing together Indian Politicians to inaugurate a political movement for the regeneration and reform of the methods of Government of this Country calculated to promote a future Indian advance towards swaraj."

Prof. Sundarraman
The Hindu Congress Jubillee Number, 27th Dec. 1935.

બેનરજીએ એક જબરજસ્ત હિલચાલ ઉપાડી લીધી હતી અને બે વર્ષ લાગટ તે સારૂ લોકમત કેળવવા તેમ પાર્લામેન્ટને મોકલવાના મેમોરિયલ–નિવેદનપત્ર પર સહીઓ લેવા આખા દેશમાં તેઓ ફર્યા હતા; અને તે મેમોરિયલ તૈયાર થતાં લાલમોહન ઘોસને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને તે હિન્દ તરફથી સાદર કરવા ખાસ ડેપ્યુટ કર્યા હતા.

એ હિલચાલે ચારે દિશામાં નવીન સ્ફૂર્તિ આણી હતી અને પ્રજાના હક્ક સ્થાપિત કરવા તેમ સંરક્ષવા, હિન્દી પ્રજાના સંગઠનની જરૂર સૌને તે સમયે સમજાઈ હતી.

લાલમોહન ઘોષે ઈંગ્લાંડમાં જઈ ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં એક સભ્ય ચુંટાવાને ઉમેદવારી સુદ્ધાં કરી હતી. એ પ્રયાસ જો કે નિષ્ફળ ગયો હતો પણ જે ભૂમિકા તૈયાર થઇ, તેનો લાભ દાદાભાઈ નવરોજીને મળ્યો હતો, અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં એક હિન્દી તરીકે બિરાજનાર તે પ્રથમ સભાસદ હતા. તે બનાવ, હિન્દ માટે, ગૌરવાંક્તિ તેમ આશા પ્રેરક હતો.

પાછલાં પ્રકરણોમાં આપણે જોયું છે કે ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓની ધર્માંતર (Conversion) પ્રવૃત્તિને લીધે હિન્દી પ્રજા જાગૃત અને સાવધ બની હતી, અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા મહાન અને પ્રતાપી પુરૂષે સ્વધર્મ અર્થે, વેદધર્મની પુનઃ સ્થાપના અને તેના પ્રચાર અર્થે, જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી, તે લોકોપકારી તેમ પ્રજાકીય અસ્મિતાને પોષનારી હતી. સ્વામીજીની પ્રચંડ ઘોષણાએ જનસમુદાયમાં આર્યત્વ માટે મમત બંધાઈ, તેના ગૌરવ માટે માન અને મગરૂરી ઉત્પન્ન કર્યા હતાં; અને હિન્દુઓને એક કરવામાં એ પ્રવૃત્તિ સહાયભૂત થઈ પડી હતી.

નવું શિક્ષણ પામેલો શિક્ષિત વર્ગ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારમાંથી પોષણ પામી, સ્વદેશાભિમાની બન્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના વિકસી, તે સમાનતા અને વ્યક્તિ હક્કનો ઉપાસક થયો હતો. મીલ અને સ્પેનસર, શેલી અને બર્કનો વાચક એટલું ન વાંછે એ બનેજ નહિ, એવો પ્રબળ તે લખાણનો પ્રભાવ હતો, એટલે તેઓ પણ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના કારણભૂત બન્યા હતા.

તે કાર્યને, દેશમાં વ્યવહારનાં સાધનો રેલ્વે, તાર, ટપાલ વગેરેની સુગમતા થતાં, નવું ઉત્તેજન મળ્યું હતું; અને વર્તમાનપત્રોએ તો તે

લાગણી અને વિચારને પોષી, દૃઢ કરી, ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી હતી. વિધવિધ બળો આ પ્રમાણે પ્રકટ થતા પ્રજામાં નવું દૈવત આવ્યું હતું, અને જૂદા જૂદા પ્રાંતોની પ્રજા સૌ એકજ હિન્દ મૈયાનો પરિવાર છે, એ લાગણી તીવ્ર બની હતી, અને રાજકર્તાઓની સ્વાર્થભરી અને આપખુદ રીતિનીતિને લઇને હિન્દી સંગઠ્ઠનનું કાર્ય વધુ મક્કમ તેમ મજબુત થયું હતું.

લોર્ડ લીટનની અન્યાયી, ખર્ચાળ અને આંધળી રાજનીતિ વિષે અગાઉ કહેવાઈ ચૂક્યું છે અને તેના જોહુકમી અમલથી હિન્દી પ્રજા બહુ કકળી ઉઠી હતી; તેથી ઉદારમતવાદી પક્ષ સત્તામાં આવતાં ગ્લેડસ્ટને હિન્દી પ્રજાને શાન્ત કરવા લોર્ડ રીપન જેવા ઉદાર દીલના ઉમરાવને હિન્દના

યુરોપિયનોની આ વિરોધતાએ, તેમજ બીજાની સામે એકત્ર થઈ સામનો કરવાની પદ્ધતિ પરથી હિન્દીઓએ જોયું કે રાજકર્તાઓ પાસે હિન્દી પ્રજાના હક્ક અને હિતના રક્ષણ સંબંધમાં, ન્યાયની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે, અને તેમાંથી તેમને એ બોધપાઠ મળ્યો કે એકસંપી અને સંઘબળ શું નથી મેળવતું? તેમ તેમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું કે એકત્રિત સંઘબળ શું કરી શકે છે.

હિન્દી પ્રજાના સંગઠન અને જોડાણ સારુ, આ પ્રમાણે વિવિધ બળોએ કાર્ય કરી, અનુકૂળ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું હતું અને તે તૈયાર ભૂમિકામાં મી. હ્યુમે હિન્દી મહાસભારૂપી બીજ નાખતાં, તે તુરતજ ઉગી નિકળ્યું હતું.+

સન ૧૮૮૫ માં તેમણે પહેલી હિન્દી મહાસભાની બેઠક ભરવાનો સંકલ્પ કરી, જૂદે જૂદે સ્થળે એક સરક્યુલર મોકલી આપ્યો હતો તેમાં તેનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું હતું કેઃ—

(૧) રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને માટે કાર્ય કરનાર સર્વ અતિ ઉમંગી સેવકોની પરસ્પર અંગત ઓળખાણ કરાવવા માટે સરળતા કરવી; (૨) આવતા વર્ષમાં જે જે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોય તેમની પર ચર્ચા કરવી અને નિર્ણય કરવો.

પરોક્ષ રીતે આ પરિષદ સ્વદેશી પાર્લામેન્ટના બીજરૂપ બનશે અને જો યોગ્ય રીતે ચલાવાશે તો હિન્દ હજુ કોઈપણ પ્રકારની પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થાઓ માટે સંપૂર્ણ નાલાયક છે, એવા આક્ષેપનો, જવાબ દઈ શકાય એવો પ્રત્યુત્તર તે થોડાં વર્ષોમાં વાળશે. આ પરિષદ વળી પાછી પુનામાં ભરવી અથવા બ્રિટિશ એસોશિએશનના ઉદાહરણનું અનુકરણ કરીને દર વર્ષે પરિષદો જૂદાં જૂદાં મહત્ત્વનાં કેન્દ્ર સ્થળોએ ભરવી. "‡

‡"We planted a little seed" said Allan Octavius Hume, "*and if you only persevere the time will come, long after he who plainted it has passed away is forgotten, when it shall spread a great and gracious tree, sheltering the whole land and bearing innumerable blessings for all.*"

"The Hindu" Sunday edition 19th 1936.

+હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ પૃ. ૨

૧ મહારાજ્યના વિવિધ ભાગોમા આપણા દેશના હિતને અર્થે વધારે ઉમંગી કાર્ય કરનારાઓમા અંગત પરિચય અને મૈત્રી વધારવા.

૨. આપણા દેશના સર્વ દેશપ્રેમીઓમાથી પ્રત્યક્ષ અંગત મૈત્રી વ્યવહાર વડે જાતિ વિષયક, ધર્મ વિષયક અને પ્રાતિક સકળ શક્ય ભેદ ભાવો નિર્મૂળ કરવા, અને આપણા પ્રિય લોર્ડ રીપનના ચિરસ્મરણીય રાજ્યમા ઉદ્ભવ પામેલા રાષ્ટ્રીય ઐક્યની ભાવનાઓને અધિક વિકસાવવી અને સગીન બનાવવી

૩ અત્યારના કેટલાક વધારે મહત્વના અને વધારે દબાણ કરતા સામાજિક પ્રશ્નો વિષે સપૂર્ણ ચર્ચા કરી હિન્દના કેળવાયલા વર્ગોના ચોકટ અભિપ્રાયો જાણી લઇને તેમની મુદ્દાવાર નોધ રાખવી

૪ સાર્વજનિક હિતને માટે દેશી રાજ્યદ્વારી પુરુષોએ આવતા બાર માસમા કેવી પદ્ધતિ અને કેવી રીતિઓએ કાર્ય કરવુ ઇષ્ટ છે તે સબંધી નિર્ણય કરવો

એ પહેલી બેઠકમા એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો તે જાણવા જેવો છે

તે વર્ષમા હિન્દી સરકાર બર્માને હિન્દ સાથે એક કરી દેવાની તજવીજમા હતી, તેથી તે પગલા સામે વિરોધ કરતો એક ઠરાવ મહાસભામા રજુ કરવામા આવ્યો હતો પણ તેની સામે મદ્રાસના એક પ્રતિનિધિ શ્રી સુદર રમણે એવો સુધારો આણ્યો હતો કે એ પ્રશ્નના વિષે હિન્દી સરકારનો હેતુ તેમ તેમની રાજનીતિ સબંધી આપણી મહાસભા પાસે બરોબર માહિતી નથી અને મહાસભા હજી તદ્દન બાલ્યાવસ્થામા છે, તે સ્થિતિ લક્ષમા લઈને, સરકારના એ પગલાને વખોડી કાઢવુ એ બેહુદુ થઇ પડશે પણ નરકેસરી સર ફીરોજશાહે મૂળ દરખાસ્તનુ સમર્થન કરતા કહ્યુ હતુ, કે હિન્દી મહાસભાએ એશિયાની કે દુનિયાની કોઇપણ પ્રજાનુ એક રાષ્ટ્ર (political entity) તરીકેનુ સ્વાતંત્ર્ય પશ્ચિમના વ્યવસ્થિત અને મુસ્તાક રાષ્ટ્રો છીનવી, તે રાજનીતિ સામે, એક સિદ્ધાન્ત તરીકે વિરોધ કરવો જ જોઈએ અને આપણે ખુશી થવા જેવુ છે કે મહાસભાએ એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો

* રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ઇતિહાસ, પૃ ૪

પ્રસ્તુત બિના પ્રતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું બીજું કારણ એ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના હક્કના વિષયમાં નામદાર ગોખલે જે સમાધાન કરી આવ્યા હતા તે સર ફિરોજશાહે એક સિદ્ધાંત તરીકે પસંદ કર્યું નહોતુ, અને જીવનભર એ કહેવાતા વિનિતે (moderate) પ્રજા હક્ક સ્થાપિત કરવાના પ્રસંગે કે લોક હિતનુ રક્ષણ કરવા સરકાર સામે થવાના સમયે અનેકવાર યશસ્વી મોરચા માંડયા હતા અને તે હકીકત સાંભળીએ છીએ ત્યારે સર ફિરોજશાહ માટે આજ પણ આપણને અત્યંત માનની લાગણી પેદા થાય છે

લોર્ડ ડફરીનની સૂચનાથી હિન્દી મહાસભા દેશની એક મહાન રાજકીય સંસ્થા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી હતી તે આપણે અગાઉ જોયુ છે, એટલે તેના પ્રતિ હિન્દી સરકારની સહાનુભૂતિ સંભવે અને શરૂઆતમા બંગાળામા અને મદ્રાસમા ત્યાં મહાસભાની બેઠક મળતા, પ્રાંતના હાકેમોએ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓનુ, સંભાવિત ગૃહસ્થો તરીકે, સન્માન કર્યું હતુ, પણ તે પછી સ્થિતિ પલટાઈ જઈ, અલાહાબાદમા સ્થાનિક સરકારે વિરોધનાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ હતુ તે સરકારી નોકરોને મહાસભાની બેઠકમા હાજરી આપવાની મના કરે એ વસ્તુ આપણે સમજી શકીએ, પણ

હોય છે, અને એક કોમની એવી આવશ્યકતાઓ અન્ય કોમની આવશ્યકતાઓ કરતાં ભિન્ન હોય છે. પરન્તુ આપણી રાજકીય આવશ્યકતાઓ સર્વ સામાન્ય છે, અને એક સામાન્ય રાજકીય વક્તાસન પર આપણે એકઠા મળી શકીએ છીએ. સમસ્ત પ્રજા જે પ્રશ્નોમાં સીધો ભાગ લે તે પ્રશ્નોની ચતુઃસીમામાંજ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે રહેવું જોઇએ, અને સામાજિક સુધારા અને અન્ય કોમી પ્રશ્નોની વ્યવસ્થા કોમી કોંગ્રેસો માટે તેણે રહેવા દેવી જોઈએ."*

એ નિર્ણય કરવામાં વ્યવહારૂ ડહાપણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કેમકે સામાજિક સુધારાનું કામ કઠિન હતું, અને એ પ્રશ્નોને લઈને હિન્દીઓ, જેઓ જુદા ધર્મ, આચાર વિચાર, અને જાતિના હતા તેમનામાં ભંગાણ પડે એ ઇચ્છિનિય નહોતું; તેથી મહાસભાએ એકલા રાજકીય પ્રશ્નો ચર્ચવાનું ઠરાવ્યું હતું, અને સામાજિક સુધાર વિષે વિચારવા અને ચર્ચવા સારૂ મહાસભાની બેઠક સાથે સમાજસુધારા પરિષદ ભરવાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો, અને તેમાં ફતેહ મળવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મહાસભાના ઘણાખરા કાર્યકર્તાઓ સમાજ સુધારાના હિમાયતી હતા અને જેમને સમાજ સુધારાનું કાર્ય પ્રિય હતુ, તે મહાસભાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. આમ સમાજ સુધારા પરિષદ મહાસભાથી દેખીતી રીતે અલગ પડી હતી, પણ તેમનો સંબંધ સગી બ્હેન સરખો હતો; અને તેમની બેઠકો પ્રતિવર્ષ એક સાથે એક સ્થળે જ ભરાતી હતી; અને તે દ્વારા કેટલુંક સુંદર અને સંગીન પ્રચાર કાર્ય થઈ શક્યું હતું, તે મહાસભાએ જે સુંદર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું, તેનું સીધું

ઓફ ઇંડિયા એકટમાં સુધારાઓ કરવા જે માગણી કરી હતી, તે ધોરણ-પર એક બીલ પાર્લામેન્ટમાં બે વાર રજુ કર્યું હતું, પણ સમયના અભાવે તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો.

હિન્દી મહાસભાની ચળવળને ટંડી પાડી દેવા લોર્ડ ડફરીને, તેના કારોબારી સભ્યોની કમિટી નીમી, હિંદી એકટમાં કેવા પ્રકારના સુધારા અને ફેરફાર કરવા જેવા છે તે સૂચવવા તેને જણાવ્યું હતું; પણ તેમની એ સૂચના દફતરમાં, કાગળ પર રહેવા પામી હતી; પણ ઉપરોક્ત બીલના જવાબરૂપે હિન્દી વછરે ઉમરાવની સભામાં એક જુદું બીલ આણી, પસાર કરાવ્યું હતુ અને તે લોર્ડ ક્રોસના ઇન્ડિયા કૌન્સિલ એકટ તરીકે જાણીતું છે.

પ્રતિવર્ષ મહાસભાની બેઠકમાં સંખ્યાબંધ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવતા તે લોકમત કેળવવામાં ઉપયોગી થતા; પણ સરકારની રાજનીતિ પર તેની ઝાઝી અસર થવા પામતી નહોતી; અને લોર્ડ કર્ઝન જેવા તુમાખી ગવર્નર જનરલે મહાસભાને microscopic minority મહાસાગરમાં જલ બિન્દુમમાન, જણાવીને ઉવેખી હતી.

ધારાસભાનો વિસ્તાર અને સુધારણા, કારોબારી અને ન્યાયનાં કર્તવ્યોનું જૂદાપણું, હિન્દ અને ઇંગ્લાંડમાં એક સાથે સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ, લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો, હિન્દ અને બ્રિટિશ ખર્ચના હિસાબની ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી, સરકારી નોકરોમાં હિન્દી નોકરોનું મ્હોટું પ્રમાણ; વહિવટી ખર્ચમાં કાપકુપ, કારોબારી સભા અને ઇન્ડિયા કૌન્સિલમાં લાયક હિન્દીઓની પસંદગી, બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હિન્દીઓની સ્થિતિમાં સુધારણા, કેળવણીનો પ્રચાર અને તેના વિવિધ અંગોની ખીલવણી અને દેશનો આર્થિક વિકાસ, એવો કે દુકાળ સામે ટક્કર ઝીલી શકે અને સૌથી ગરીબ એવી હિન્દી પ્રજા પર કરના બોજાનો ઘટાડો, વગેરે પ્રશ્નો ઠરાવ રૂપે થતાં તેમાં થોડો ઘણો સુધારો થવા પામ્યો છે, પણ સન ૧૮૯૨ નો ઇન્ડિયા કૌન્સિલ એકટ પસાર થવા પામ્યો તેનો યશ મુખ્યત્વે હિન્દી મહાસભાને જ આપી શકાશે. જે બારીક સંજોગોમાં અને કરોકડીના સમયમાં જ્યારે જવાબદાર રાજતંત્ર જેવું કાંઇજ નહોતું, તે જમાનામાં, મહાસભાએ તેની પહેલી વીસીમાં જે થોડી ઘણી સેવા કરવા અને વત્તા ઓછા લાભ સરકાર પાસે મેળવવા

શક્તિમાન થઈ હતી, તે જેમ મહત્વનું તેમ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ઘડનારૂં અને પોષનારૂં હતું, તેની કોઇથી ના પાડી શકાશે નહિ.

લોર્ડ લિટનની રાજનીતિના પરિણામે દેશમાં ખળભળાટ મચી, તેમાંથી મહાસભાનો જન્મ થયો હતો તેમ લોર્ડ કર્ઝને હિન્દી વહિવટમાં કાર્યસાધકતા આણુવાને નિમિત્ત, ઘણા ફેરફારો કર્યાં હતા; પણ તેનો ઉદ્દેશ ખરી રીતે હિન્દીઓની વધતી જતી પ્રગતિને ખાળી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું હિત વધારવા પુરતો હતો; તેમના યુનિવરસિટિ એક્ટ વિષે "અગ્રેજી શિક્ષણ" એ પ્રકરણમાં કહેવાયુ છે, અને આંહિ તેણે બંગાળાના બે ભાગલા પાડયા તેનો નિર્દેશ કરીશું; તેમનું તે પગલું તદ્દન ગેરવાજબી, અને ખોટું હતું. એમની એ ગભીર ભુલે અને જોહુકમીએ આખા દેશમાં દાવાનળ પ્રકટાવ્યો હતો.

તે અરસામાં વળી રૂશિયા ઉપર જાપાને વિજય મેળવ્યો તેથી પૂર્વની પ્રજાઓમાં નવીન ઉત્સાહ જાગ્યો હતો અને તેની અસર હિન્દીઓ ઉપર પણ થવા પામી હતી; અને લોર્ડ કર્ઝને બંગાળાના વિભાગ કર્યાં તે પાછા એકત્ર થાય તે સારૂ પ્રજા તરફથી માગણી મક્કમ થતી હતી અને રાજકર્તાઓ પર તેની છાપ પડે વા અસર થાય તે સારૂ તેમના માલનો બહિષ્કાર કરવાની હિલચાલ ઉપાડી લેવામાં આવી હતી; એકલો બહિષ્કાર મદદગાર થઈ ન પડે તેથી સ્વદેશીની માગણીને ઉત્તેજવા અને સ્વદેશી હુન્નર ઉદ્યોગનાં કારખાનાં સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ પણ આરંભવામાં આવી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે સારૂં સંખ્યાબંધ યુવકોને સ્કોલરશીપો આપી તે ધંધા ઉદ્યોગ, શીખી આવવા પરદેશ મોકલવાનો પ્રબંધ થયો હતો; અને જે નવો પક્ષ જોરમાં આવ્યો તેણે તો ઇગ્લાંડના વચનોમાં સઘળો વિશ્વાસ ખોઇ, તે સ્વાશ્રયી થવા ઇચ્છતો હતો, તેમ તેમાંના કેટલાકના વિચારો ક્રાંતિકારી થયા હતા; વળી પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિ ખામીવાળી અને એકજ ઘાટીનું શિક્ષણ આપનારી છે તેથી નવું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ (national education) આપવાનો પ્રયોગ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

આ નવા વિચારોની અસર જોશબંધ અને સર્વ પ્રાંતોમાં પસરતી હતી અને હિન્દી મહાસભાના કાર્યક્રમમાં તેનો સમાવેશ કરવા પ્રયત્નો થવા માંડયા હતા. આઘેડ અને અનુભવી કાર્યકર્તાઓ બહિષ્કારના શસ્ત્રને અલગ રાખવા આગ્રહ કરતા, પણ સામો પક્ષ, તે પર મુસ્તાક રહેતો

અને તે વિષેના ઠરાવો હિન્દી મહાસભામાં પસાર કરાવવા એવી તીવ્ર લાગણી ધરાવતો હતો.

આમ જુના અને નવા વિચારોવાળા પક્ષો વચ્ચે મહાસભામાં ખેંચાખેંચી થવા માંડી; અને છેવટે બહિષ્કારનો ઠરાવ સન ૧૯૦૫ માં બનારસમાં નામદાર ગોખલેના પ્રમુખપદ હેઠળ હિન્દી મહાસભાની બેઠક મળી તેમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો; એક કારણ દર્શાવીને, પ્રજાની વિનંતિ અને વાંધાઓ છતાં, લોકમતની અવગણના કરી, બંગાળાના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા તે પ્રતિ બ્રિટિશ પ્રજાનું ધ્યાન દોરવા બંધારણપૂર્વક અને અસરકારક સાધન, બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર એ માત્ર છે, અને તે ઠરાવનું અનુમોદન કરતા લાલા લજપતરાયે એટલે સુધી કહ્યું હતું કે એ હક્ક સારૂ રાજકર્તાઓને વિનંતિ કરવાની પ્રથા હવે છોડી દો; દેશ માટે દરકાર હોય તો સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે સામનો કરવા તૈયાર થાઓ.*

પછીની મહાસભાની બેઠક કલકત્તામાં મળનારી હતી. કલકત્તા તો એ નવા અને ક્રાંતિકારી વિચાર અને પ્રવૃત્તિનું ઉગમ સ્થાન હતું; તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું, અને વિનિત પક્ષે જોયું કે મહાસભાના પ્રમુખસ્થાને એવા ગૃહસ્થની વરણી કરવી કે જેમનું વજન પડે; તેથી ખાસ દબાણ કરીને દાદાભાઈને તે પદ લેવા વિનતિ કરવામાં આવી હતી; પણ પ્રજાકીય હક્કની લડતમાં જેમનું આખું જીવન વ્યતિત થયું હતું, તેમણે એ પ્રસંગે એક પ્રેરણાત્મક વ્યાખ્યાન આપતાં, સમગ્ર ચળવળના નિચોડ તરીકે, સ્વરાજ્ય એજ હિન્દની મુક્તિની ચાવી છે, એ મંત્ર પ્રજાને આપ્યો હતો, જે નવા અને ઉદ્દામ બંને પક્ષને સાન્તવન કરનાર નિવડયો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે સ્વરાજ્ય એ હવે દૂરનો ધ્યેય નથી; તે સારૂં તાત્કાલિક પગલાં લેવાવાં જોઈએ. સમય આવી પહોંચ્યો છે એમ નથી, પણ તે કયારનો લાંબા સમયથી આવી ગયો છે. આપણા માટે, સ્વરાજ્ય એક માત્ર અને મુખ્ય ઈલાજ છે. વાસ્તે એકત્ર થાઓ; એ ધ્યેય પાછળ સ્વરાજ્ય મળતાં સુધી મચ્યા રહો; જેથી લાખો મનુષ્યો ગરીબાઇ, દુકાળ અને પ્લેગથી ખુવાર થાય છે અને કરોડો જેમને એક ટંક પૂરૂં ખાવું મળતું નથી, તે સૌનું રક્ષણ થાય અને હિંદુસ્તાન, પશ્ચિમમાં મહાન અને સુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં એકવાર ફરીને, તેનું પૂર્વનું ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે.

---

* જુઓ Renascent India page 118.

સદ્‌બુદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખનાર વિનિત પક્ષને એથી મ્હોટો આઘાત પહોંચ્યો હતો અને નવો ઉદ્દામ વર્ગ જે બ્રિટિશોનાં વહિવટ અને વર્તન સામે પોકાર કરી રહ્યો હતો, તેને નવું જોર મળ્યું તેમજ તેમનું સંખ્યાબળ પણ વધતું જતું હતું.

આગામી બેઠક નાગપુરમાં મળનારી હતી અને ત્યાં ઉદ્દામપક્ષ મજબુત હતો; અને તે પક્ષ લોકમાન્ય ટિળક અને બિપિનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ઘોશની આગેવાની હેઠળ, એકલા બ્રિટિશ માલનો જ બહિષ્કાર નહિ પણ અંગ્રેજી સત્તાને અવગણવા અને સાથે સાથે નવી એક સમાન સત્તા સ્થાપવા ઇચ્છતા હતા, જે જુના વિનિત પક્ષને માન્ય થાય એમ નહોતું; અને તેમણે મહાસભાનું નાવ સીધેસીધુ પાર ઉતરે તેની સલામતી ખાતર મૂળ મુકરર સ્થાન બદલીને સુરત, જ્યાં અંગ્રેજોએ પહેલવહેલી વેપારી કોઠી નાંખી હતી ત્યાં લઈ ગયા. પણ મનુષ્યનું ધાર્યું ક્યાં બર આવે છે ? ઉદ્દામ પક્ષે તો મહાસભાની બેઠક પૂર્વે સુરતમાં છાવણી નાંખી, તેમનું પ્રચાર કાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું, અને કોઈ ગંભીર બનાવ બનવાનો

તેમણે આ વસ્તુસ્થિતિનો સ્ફોટ કરતાં લખ્યું હતું, કે આ બે પક્ષો વચ્ચે સિદ્ધાંતનો એવો મ્હોટો તાત્વિક ભેદ હતો કે તેનું સંધાણ સંભવતું નહોતું.* એક પક્ષ માનતો હતો કે તેમના પક્ષમાં બહુમતિ છે, જ્યારે બીજો ભવિષ્ય પર આધાર રાખતો હતો અને તે દરેક પોતપોતાની રીતે કાર્ય કરવા ઈંતેજાર હતા. આ સંજોગોમાં ભંગાણ અનિવાર્ય હતું. સમાધાનીના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા અને ઉપર કહ્યું તેમ તોફાની અને ખેદજનક દૃશ્યો વચ્ચે એ મહાસભાની બેઠકનો અંત આવ્યો હતો.

* "In my opinion, the differences between the two wings were too vital to be settled by mere change of words; and because each party-one conscious of the strength of its own majority and the other believing in its future-was bent upon having things in its own way; under these circumstances a split-was inevitable. All negotiations failed and the Congress broke up amidst riots and most regrettable scenes of disorder."

Nevinson.

પ્રકરણ ૮

ગુજરાતી છાપખાનાનો આરંભ

" લહિયા સો લખતાં છતાં, વર્ષ એક વહિ જાય;
એક દિવસમાં એટલુ, છાપથી જુઓ છપાય. "*
દલપતરામ

આપણા દેશમાં છાપખાનું અને વર્તમાનપત્ર અંગ્રેજોના આગમન પછી દાખલ થયા અને પાશ્ચાત્ય પ્રજા તરફથી આપણને તે અમૂલ્ય બક્ષિસ મળેલી છે.

તે પૂર્વે અભ્યાસ અર્થે કોઈ પુસ્તકની જરૂર પડતી તેની નકલ કરી વા કરાવી લેવામાં આવતી, પણ તેમાં સમય અને પૈસાનો પુષ્કળ વ્યય થતો હતો તેમ તે શ્રમનું અને આવડનું કાર્ય હતું. તેટલા સારૂ આપણા ધર્મગ્રંથો કે સાહિત્ય કૃતિઓ સુલભ કરવા, જે તે સ્થાનનો રાજા, શ્રીમંત વર્ગ કે ધર્મશ્રદ્ધાળુ પુરુષો તેની પ્રતો, પુણ્ય હાંસિલ કરવા, લહિયાઓ પાસે ઉતરાવી, તેના સંસ્કારી અને અધિકારી અભ્યાસી વર્ગમાં તે વહેંચતા અને જૂદા જૂદા ગામોના પુસ્તક ભંડારોમાં સંગ્રહીને સુરક્ષિત સચવાઈ રહેવા મોકલી આપતા હતા. આપણા સાધુ સંન્યાસીઓ અને મુનિ મહારાજો પણ ચાતુર્માસ જે ગામે ગાળતા ત્યાં ફુરસદના સમયે જે શાસ્ત્રગ્રંથનું વાચન યા અધ્યયન થતું હોય તે ગ્રંથની અથવા તો તે પરની ટીકા, ભાષ્ય કે અનુષંગી ગ્રંથની નકલ જાતે કરી લેતા. એ રીતે આપણા સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને પ્રચાર થતો હતો; અને આપણા પૂર્વજોએ તેના સંગ્રહ, પ્રચાર, ઉપયોગ અને વહિવટ સારૂ એવી સુંદર વ્યવસ્થા કરી હતી કે જે તે સ્થળે વાચન અને અભ્યાસ સારૂ આવશ્યક અને ઉપયોગી પુસ્તકો મળી શકે અને તેનો નાશ કે ચોરી થતી અટકાવવા, તેના સંરક્ષણ સારૂ સખ્ત નિયમોનું પાલન કરી, ખૂબ ચોકસાઇ રાખતા હતા; અને તેમના એ પરિશ્રમ અને કાળજીને લઇને આપણું ઘણું અને કિમતી સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય બચવા પામ્યું છે, તે માટે આપણે એ જૈનમઠોના આભારી છીએ; અને તે સંબંધમાં આપણે ખુશી અને મગરૂર થવા જેવું એ છે કે વડોદરા નરેશ શ્રીમંત

* દલપત કાવ્ય, ભા. ૨, પૃ ૩૪.

મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યમાંના જૈન ભંડારોમાંના કિમતી અને અપ્રાપ્ય પુસ્તકો, જેના ઉલ્લેખો કે ઉતારા માત્ર સાંપડતા હતા તે ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ ગ્રંથમાળા સ્થાપી, પ્રકાશમાં આણ્યા છે, તે કાર્ય જેમ પ્રશસ્ય તેમ વિદ્વદ્‌વર્ગમાં બહુ આદર પાત્ર થઇ પડયું છે.

મુદ્રણ કળા–ટાઈપિની શોધ અને તેનો ઉપયોગ શરૂ થતાં આ લહિયાઓનો હુન્નર લગભગ નાશ પામ્યો છે. તે એક સુંદર કળા હતી, તેમાં એકલા અક્ષરો ઉપર ધ્યાન અપાતું એમ ન હોતું; પણ તે નકલની તૈયારીમાં જેટલી કાળજી રખાતી, તેટલી તે પ્રતને સુશોભિત કરવા રંગ-બેરંગી અને સોનેરી રૂપેરી સાહી વપરાતી, એટલું જ નહિ પણ વિષયને અનુરૂપ ચિત્રો આલેખી તેમ તે પાનાની આસપાસ વેલો અને શોભાંકન-દોરી, તેના દેખાવ અને આકર્ષણમાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી અને, તેમાં આપણને લહિયાનું વ્યક્તિત્વ માલુમ પડયું હતું. અને તે લેખન કળા (Calligraphy) અક્ષરોના મરોડ, ઉઠાવ, સુરેખતા, સુપ્રમાણુ અને ભભક નિહાળી, જે કોઇ પ્રસન્ન થતું અને તે કળાની પ્રશંસા કરતુ હતું. આવી એક સુંદર કળા આપણે ખોઈ છે તે ખરેખર ખેદકારક છે.

એ હાથપ્રતો કેવી રીતે તૈયાર થતી, તે સારૂ સાધન સામગ્રી શી વપરાતી, તાડપત્ર વા કાગળની પસંદગીમાં શેનાપર વિશેષ ધ્યાન અપાતું, તે પ્રતોની સાચવણી અને સંરક્ષણ અર્થે શા ઇલાજ લેવાતા, એ બધી વિગતો જાણવા જેવી છે, અને તે ચાલુ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયલાં "જૈન ચિત્ર કલ્પ દ્રુમ" નામક પુસ્તકમાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરી, પદ્ધતિસર સંકલિત કરી, સચિત્ર નોંધેલી છે, અને તે લેખ જોવાથી લહિયાની કળાનો સરસ પરિચય થશે.

આરંભમાં અક્ષરોના બીબાં યોજનારે તે અક્ષરોની રચના, ઘાટ અને દેખાવ હાથપ્રતની લિપિને અનુસરતો રાખ્યો હતો અને તેની ગોઠવણી અને છાપકામ એવું સમાન પ્રકારનું હતું કે તે બે પ્રતો એક જોડે મૂકતાં તેમાંથી લખેલી અને છાપેલી પ્રતને જુદી પાડવાનું કામ કઠિન થઈ પડતું; એટલું સુંદર તે અનુકરણ હતું

અક્ષરવાર જુદા અને ફરી ઉપયોગ કરી શકાય એવા ટાઈપોની શોધ થઈ તે પહેલાં ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ લાકડાના કટકા ઉપર, બાઇબલ-માંથી પ્રભુ ઇસસ ક્રાઈસ્ટનાં એકાદ જીવન પ્રસંગને પસંદ કરી, તેનું

ચિત્ર કોતરાવી, તેની પડખે કે ઉપર નીચે, સમજાતી રૂપે થોડાક શબ્દો પણ આપતા, અને એ પ્રમાણે તૈયાર કરાવેલા લાકડાના બ્લોક ઉપર રંગીન સાહી લગાડી, કોરો કાગળ મૂકતા અને સહેજ દબાણ કરી, પછી તે ઉપાડતા, તેની તેથી સારી નકલ ઉઠતી હતી અને તે ચિત્રનો કાગળ એ ઉપદેશકો તેમના ભક્તવૃંદમાં વહેંચતા હતા, પછીથી તેઓ એકાદ ન્હાનું ધર્મ પુસ્તક, એ પ્રમાણે લાકડાના બ્લોક ઉપર છાપી, તૈયાર કરાવી, તેનો પ્રચાર કરતા, પણ એમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડતી હતી, પ્રથમ તો એક બ્લોક તૈયાર કરવામાં ખુબ શ્રમ પડતો, બીજું, બીજા કોઈ કામ માટે તે બ્લોકનો ઉપયોગ થઈ શકતો નહિ; ત્રીજું કાગળની એક બાજુ પર તે ચિત્ર છાપી શકાતુ અને તે કાળે કાગળની અછત રહેલી; ચોથું જે પુસ્તક થાય તેની એક બાજુ કોરી રહે તે વિચિત્ર જણાતું હતું; તેથી પાછળ કોરાં બે પાનને ચોંટાડી દેવામાં આવતાં; તદુપરાંત તે પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ થતો અને સમય પણ ખૂબ જતો હતો, એટલે તેનો ઝાઝો પ્રચાર થઈ શકતો નહિ.

આ પ્રકારનું છાપકામ, જેને બ્લોક બુક કહે છે, તે યૂરોપમાં શરૂ થયું તે પૂર્વે સૈકાઓથી ચીનમાં પ્રચલિત હતુ.

પંદરમા સૈકામાં યૂરોપમાં પુનરુજ્જીવનનો યુગ બેસતાં, વિદ્યા, કળા પ્રતિ પ્રેમ જાગ્યો હતો અને પ્રજા તરફથી બાઈબિલનાં પુસ્તકની વધુ પ્રમાણમાં માગણી ઉદ્‌ભવતાં તેને પહોંચી વળવા જે પ્રયત્નો થવા માંડયા, તે પ્રવૃતિમાંથી ટાઈપ, બીબાં બનાવવાની કળા સુઝી હતી. એ બીબાં બનાવવાની કળા કોણે, હસ્તગત કરી, પ્રથમ ટાઈપમાં પુસ્તક કયાં અને કયારે છપાયું તે વિષે ખાત્રી લાયક-પુરાવાના અભાવે, ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી, પણ તેની પહેલ કરનાર મેંઝ (Mainz) નો જૉન ગટનબર્ગ હતો એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તે છે.

છેલ્લાં ચારસેં વર્ષમાં મુદ્રણકળામાં એવું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, કે તે કળાનો મૂળ શોધક આજનું દૈનિક પત્ર છપાતું નિહાળે તો તેની તાજુબીનો પર રહે નહિ; અને તેને એક ચમત્કાર જ માને.

પોર્ટુગીઝો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા તેમની સાથે એ મુદ્રણકળા આપણે અહિં લાવ્યા હતા. સોળમા સૈકામાં પોર્ટુગીઝ રાજધાની ગોવામાં કેટલાંક પુસ્તકો ટાઈપમાં છપાયલાં જણાય છે, પણ તે કળાનો તે પ્રદેશ બહાર

ઝાઝો પ્રચાર થવા પામ્યો ન હોતો અને પોર્તુગીઝ સત્તાનો લય થતાં, એ મુદ્રણ કળા પણ અદશ્ય થઈ હતી.*

ખરી રીતે અગ્રેજોનો અમલ આપણા દેશમાં સ્થિર થતાં, અઢારમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં, વર્તમાનપત્રો નિકળવા માંડયાં, છાપખાનાને ઉત્તેજન મળ્યું. ટાઈપના પ્રેસો જૂજજાજ હતાં પણ શિલાછાપમાં પુષ્કળ કામ થતુ હતુ.

આ ટાઈપ અને પ્રેસના સંબંધમાં એવી હકીકત સાંપડે છે કે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના દલાલ ભીમજી પારેખે, કંપની સરકારની ડીરેકટરોની કોર્ટને, સ્વબંધુઓને છાપેલા દેવનાગરી પુસ્તકો આપી શકાય એ લાલચે, એક કુશળ મુદ્રકને હિન્દ મોકલવા અને તેના ખર્ચના દર વર્ષે ૫૦ પાઉન્ડ, ત્રણ વર્ષની મુદત માટે બંધાઈ, આપવાનું જણાવી અરજી કરી હતી, અને તે ઉપરથી લંડનની ડિરેક્ટરોની કોર્ટે હેનરી હિલ નામના ગૃહસ્થને મુબાઈ ટાપુ માટે મુદ્રક ઠરાવી, રવાના કર્યો હતો અને તે સન ૧૬૭૪ મા છાપવાનુ યત્ર, ટાઈપો અને કાગળનો પુરતો જથો લઈને મુબઈ આવી પહોચ્યો હતો, પણ તે હેનરી હિલને બીબાં પાડવાનું કામ આવડતું નહોતુ, તે ફક્ત છાપકામ કરી શકે તેમ હતું; એટલે જે ઉમેદથી ભીમજીએ તેને બોલાવ્યો હતો તે દેવનાગરી ટાઈપ પડાવી તેમાં પુસ્તક છપાવવાની તેની ધારણા નિષ્ફળ ગઈ હતી. ફરી પાછુ કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને લખતાં સને ૧૬૭૮ માં ટાઈપ પાડી શકે એવા કારિગરને ઇંગ્લાંડથી મોકલ્યાની હકીકત મળે છે; પણ તેના કામકાજ વિષે, તેણે છાપેલાં પુસ્તકો વિષે કાંઇ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, એ કમનસીબીની ચિના છે.+

નવીન પરિસ્થિતિ અને નવીન શિક્ષણને લઈને દેશમાં નવચેતન પ્રકટ થયું, તેથી પ્રોત્સાહિત થઈને કેટલાક સાહસિકોએ તેમ લોકોપકારી

---

* "The Jesuits, not long after their arrival in Goa, procured two printing-presses from Europe and located them in their Colleges for St. Paul and Rachol. The Presses arrived in 1550, but no use seems to have been made of them for some years. In 1557 a Catechism which had been composed by St. Frances Xavier was printed (in Portuguse language) and circulated. It was the first book printed in this country." New Review (Oct. 1935)

+ જુઓ "નમે જમશેદ" શતાબ્દી ગ્રંથ, પૃ ૨૯૩.

સંસ્થાએએ પુસ્તક પ્રકાશનનું અને વર્તમાનપત્ર કાઢવાનું કામ ઉપાડી લીધું હતું, અને ટાઈપની અછત અને તે મેળવવાની સગવડ નહિ તેથી શરૂઆતમાં છાપકામ શિલાપ્રેસમાં થતું હતું. સન ૧૮૪૯ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાતમાં 'વર્તમાન' નામનું પહેલ વહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢયું તે; તેમ બુદ્ધિપ્રકાશ, વિદ્યાભ્યાસક મંડળી તરફથી પ્રથમ સન ૧૮૫૦ માં નિકળ્યું તે, બન્ને શિલાપ્રેસમાં છપાયાં હતાં.

બુદ્ધિપ્રકાશ ટાઈપમાં તો સન ૧૮૬૪ મા નિકળવા માંડ્યું હતું; તે વિષે તે વર્ષના પહેલા અંકમાં નીચે મુજબ નોંધ લખેલી છેઃ—

"આ ચોપાનિયાનાં દશ વર્ષનાં દશ પુસ્તક શિલાના છાપખાનામાં છપાયાં પણ તેની દરમ્યાન કેટલાએક ઘરાકોની એવી માગણી આવી હતી કે, બિબાથી છપાય તો લોકોને ઘણું પસંદ પડે, અને ઘરાકો વધે તેથી હવેથી અમે બિબામાં છપાવવાનો ઠરાવ કર્યો છે."

વધુમાં શિલા પ્રેસ વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે, તે પ્રસ્તુત વિષયના અંગે ઉપયુક્ત હોઇને, તે પણ ઉતારીએ છીએઃ

"અમદાવાદમાં સૌથી પહેલું શિલાપ્રેસ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી વાળા લાવ્યા હતા. તેઓમાં રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, મહેતાજી તુળજારામ, અને આજમ રામપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ વગેરે ગૃહસ્થો સામેલ હતા પછી ગુ. વ. સોસાયટીએ જુદાં છાપખાનાં કર્યાં. એટલે ઉપર લખેલી મંડળીએ, પોતાની મૂળ મતલબ પૂરી થઈ એવું જાણીને પોતાનું કારખાનું બંધ કર્યું, પછી બાજીભાઈનું તથા સોસાયટીનું કેટલીક મુદત જતાં બંધ થયાં પણ એ બે છાપખાનામાં ઘણી ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ. હાલ સોસાયટી કંટરાટથી પોતાની ચોપડીઓ છપાવે છે.

હાલ નીચે લખેલાં શીલાપ્રેસનાં કારખાનાં ચાલે છેઃ–

૧ છગનલાલ મગનલાલનું	૧ સરૂપચંદ દલીચંદનું
૧ લલ્લુભાઈ કરમચંદનું	૧ લલ્લુભાઈ અમીચંદનું
૧ લલ્લુભાઇ શુરચંદનું	૧ હરિલાલ તુળસીરામનું

તે શિવાય કેટલાંએક પડી રહેલાં છે.*

અંગ્રેજી છાપકામ ટાઈપમાં થતું જોઇને જીમજી પારેખને દેવનાગરી બીબાં તૈયાર કરાવવાની અને તે વડે આપણા ધર્મગ્રંથો છપાવી પ્રકટ

* બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૮૬૪—જાન્યુઆરી, પૃ. ૫.

કરવાની પ્રેરણા ઉદ્દભવી હતી તેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે પછી સન ૧૭૮૦ માં અંગ્રેજી ટાઇપમાં છપાયલું પુસ્તક જે એક પંચાંગ હતું, તેની નોંધ મળી આવે છે. તે પંચાંગ ૩૪ ફુલસકેપ પૃષ્ઠનું હતું અને તે બજારગેટના રૂસ્તમજી ખરશેદજી નામના પારસી ગૃહસ્થે છાપ્યુ હતું. પ્રસ્તુત પંચાંગ મુંબાઈ ટાઇમ્સ પત્રના અધિપતિના જોવામાં આવતાં તેમણે તા. ૪ થી ડિસેમ્બર સન ૧૮૫૫ ના તે પત્રના અંકમાં તે વિષે લખ્યું હતું કે:

×"We have met with no information anywhere as to the original establishment of a Printing Press at Bombay, but the production before us shows that we in this matter anticipated Calcutta which first boasted of a Printing Press in 1780. The Calander of course must have been set up in 1779 and it seems reasonable to be presumed that the enterprising Press must have opened his establishment not later than the end of 1778............and it is particularly creditable under these circumstances to the Parsees, who have always shewn themselves the most enterprising of our natives, that one of their number should have provided us with the first Printing Press established in India."

આમ, હિન્દમાં પહેલવહેલું ટાઇપનું છાપખાનું કાઢવાનું માન મુંબાઇને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનો યશ એક પારસી બિરાદરને મળે છે.

એ અંગ્રેજી ટાઇપનું કામકાજ થતુ નિહાળીને તેમાથી ગુજરાતી ટાઇપ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉદ્દભવી હતી, અને તે કેમ થવા પામ્યું તેનો વૃત્તાંત ગુજરાતી પત્રના તંત્રીએ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે:—

સન ૧૭૯૦ માં "બોમ્બે કુરિયર" નામક છાપુ પ્રકટ થયું. તેના માલીક મી. ડગલાસ નિકલસનને ઘણી મુસ્કેલી પડવાથી તેણે છ મરાઠાઓને કંપોઝ કરવાનું શીખવી તૈયાર કરી પોતાના છાપખાનામાં

× નર્મદાશંકર શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૨૭૩.

રોકયા. "બોમ્બે કુરિયર" છાપખાનામાં રહેલા કોઈ પારસી કે જેનું નામ આજે પ્રસિદ્ધિમાં નથી, તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં કેટલાક ગુજરાતી અક્ષર બનાવી, "બોમ્બે કુરિયર" પત્રના એક અંકમાં જાહેર ખબરમાં તેનો ઉપયોગ કરેલો જણાય છે ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં એ ગુજરાતી બીબાંનું (ટાઇપ) જન્મ વર્ષ એ લેખે ગણી શકાય, અને તેને જન્મ આપનાર એક પારસી છે. છાપકળા અને છાપખાનું કાઢવાના વિચારનું તથા નાગરી અક્ષરો બનાવવાનું માન તો ભીમજીને છે. નાગરી અને ગુજરાતીનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણીયો અને એક પારસી છે.*

ઉપર જણાવ્યું તેમ એક પારસી બંધુને આપણે ગુજરાતી ટાઇપની શોધ માટે આભારી છીએ તેમ સન ૧૮૧૨ માં પહેલું ગુજરાતી મુદ્રણાલય સ્થાપનાર પણ, જાણીતા મર્ઝબાન કુટુંબના એક સાહસિક પુરુષ ફરદુનજી મરઝબાન હતા, જેમણે "સમાચાર" નામનું છાપખાનું કાઢયું હતું.

સન ૧૭૯૭માં છપાયલા ગુજરાતી બીબાંનો નમુનો મળવો દુર્લભ છે, પણ સન ૧૮૦૮ માં "ગ્લોસરી" નામનું ગુજરાતી અંગ્રેજી મિશ્રિત ટાઈપનું પુસ્તક ફૂમંડરચિત સોસાઇટીના સંગ્રહમાં છે, તેનું ચિત્ર અત્રે આપીએ છીએ; અને તેમ કરવાનો આશય માત્ર એ છે કે મુદ્રણકળાના વિષયમાં રસ ધરાવનારાઓ આપણા એ ટાઈપોમાં ક્રમાનુસાર જે ફેરફાર થતો રહ્યો છે, તે અવલોકે, તપાસે, મેળવે, અને અંગ્રેજી ટાઈપમાં હાલમાં નવા સુધારા ને ફેરફાર થઈ, તે ટાઈપ સુરેખ અને સુંદર બને તે સાથે સહેલાઈથી સુવાચ્ય થઈ શકે એવી તજવીજ, જેમકે લંડન ટાઇમ્સ અને મુંબાઈના ટાઇમ્સ ઑફ ઈન્ડિયા તરફથી, થઈ રહી છે, તેવું ગુજરાતી ટાઈપો વિષે થવા પામે, તે સારૂ માર્ગદર્શક સૂચનો કરે; જે અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો થાય.

આ બીબાંની શોધે એક નવો અને મ્હોટો ઉદ્યોગ ખીલવ્યો છે, અને તેના પ્રતાપે જ્ઞાનનાં સાધનો સુલભ થયાં છે અને તેના પ્રચારમાં છાપખાનું ખાસ મદદગાર નિવડયું છે.

જગતની મહાન અને ક્રાંતિકારી શોધોમાં તેની ગણના થઈ શકે; અને તે દ્વારા જગતની સંસ્કૃતિમાં મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે. તેનું મૂલ્ય રૂપિયા આનામાં આંકી શકાય નહિ. મુદ્રણકળા વિનાનું વર્તમાન જગત, ખચિત નીરસ અને કંટાળારૂપ થઈ પડે. કલ્પના કરો,

* ગુજરાતી, સન ૧૯૧૨ દિવાળી અંક. પૃ. ૧.

પ્રકરણ ૯

મરકીનો ઉત્પાત (સન ૧૮૯૬)

"આ ઝેરી જ્વર મરકીતણાં ચિન્હોમાં જ્વર સરદાર છે,
બેચેની સન્નિપાત થંથી, મરકીનું દરબાર છે;
જ્વર આવતાં અવયવો ધ્રુજે, ગાત્રો શિથિલ ઝટ થાય છે,
કાખ જંઘા કર્ણમુળમાં, ઝેરી ગાંઠ જણાય છે.

× × × ×

કમજાત મરકી મૃત્યુથી લંધાર મુંડદાની ગુણી,
સંહાર તો આવાર જોઈ થકે ગાંડા ને ગુણી;
ચિતરી રહડે છે ચિત્ત વિષે જાની જીગર હાની ખરી,
શીળી કોલેરાથી અધિક આ મરકીએ અવધી કરી.*

ધીરજરામ પુરાણી

સન ૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરકીનો રોગ મુંબાઈમાં પહેલવહેલો માંડવીમાં ફાટી નિકળ્યો, તે નવો હતો, અને સન ૧૮૩૨ માં હિન્દીઓ એ પ્લેગ જેવા રોગના ભોગ થઈ પડયા હતા એવી હકીકત સાંપડે છે.+

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે એ રોગ મૂળ પૂર્વના દેશોમાં ઉદ્‌ભવ્યો હતો અને તે પ્રાચીન સમયથી જાણીતો છે. ચૌદમા સૈકામાં એ મરકીના રોગે યુરોપનો કચરઘાણ કાઢી નાંખ્યો હતો અને ઈંગ્લાંડમાં મ્હોટી આગ લાગ્યા પછી જ તેનું જોર શમવા માડી, તે ધીમે ધીમે આખા યુરોપમાંથી દૂર થયો હતો. ઓગણીસમા સૈકામાં તે મુખ્યત્વે એશિયામાં જ દેખા દેતો હતો; અને એડવર્ડઝના ધારવા મુજબ મુંબાઈમાં તે રોગ ઈરાની અખાત અથવા એરેબિયા જ્યાંથી પ્રતિ વર્ષ ૨૦,૦૦૦ થી વધુ યાત્રાળુઓ આવે છે, તેમની મારફત અથવા તો ઉંદર કે વેપારીઓના માલ દ્વારા દાખલ થવા પામ્યો હતો.

---

* બુદ્ધિપ્રકાશ મે, સન ૧૮૯૮; પૃ. ૧૧૬.

+ જુઓ Bombay Gazetter edited by S. M. Edwardes Vo. III. p 174

એ રોગનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે પ્રથમ તાવ આવી ચોવીસ કલાકમાં જાંગમાં, બગલમાં કે ગરદન ઉપર ગાંઠ નીકળે છે, અને તે જેમ વધે છે તેમ તાવનું પ્રમાણ ચઢે છે અને તેમાંથી સન્નિપાત થવા માંડી, સેંકડે નવ્વાણું કેસમાં દરદીનું મૃત્યુ થાય છે.

શરૂઆતમાં એ રોગ ચેપી હોવાનું મનાઈ, તેનો ફેલાવો થતો અટકાવવા સખ્તાઈથી પગલાં લેવામાં આવ્યા હતાં, પણ પાછળથી સમજાયું હતુ કે ગાંઠવાળા દરદીનો રોગ-પ્લેગ ચેપી નથી; પણ જેને ન્યુમોનિક પ્લેગ કહેવામાં આવે છે તે દરદીને લોહી કે પરૂ પડે તેનો ચેપ લાગતાં, તેની માવજત કરનાર નર્સ કે સંબંધી જન તેના ભોગ થઈ પડે છે; વળી તે જંતુઓ ચાંચડ અને ઉંદરને લાગતાં તે દ્વારા એ રોગ આગળ પ્રસરતો હતો. તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો દ્વારા પૂરવાર કરવામાં આવ્યું છે,× અને તેટલા માટે ઉંદરોનો નાશ કરવા અને ચાંચડો દૂર થાય તે સારૂ ઘર અને લુગડાંને જંતુનાશક પ્રવાહી પદાર્થમાં બોળાવી સાફ કરાવવામાં

હતું; તેમાં સરકાર તરફથી, પ્લેગના દરદીને અને તેની સારવાર કરનાર કુટુંબીજનોને જુદા પાડવાની વ્યવસ્થા થતાં અને તેનો સખ્તાઈથી અમલ થતાં જનતા બહુ ખળભળી અને કકળી ઉઠી હતી; એક તો હિન્દુઓની આચારવિચારની સરકારને માહિતી નહિ; બીજું, દરદીથી છૂટા પડવા કુટુંબીજનો ખુશી નહિ, ત્રીજું હોસ્પીટલની વ્યવસ્થાને તેઓ ટેવાએલી નહિ અને ચોથું ગભરાટ, એ બધાં કારણો ભેગાં મળતાં ભારે ઉશ્કેરણી થવા પામી હતી અને તે ઉશ્કેરણીના પરિણામે, એમ કહેવાય છે કે, પૂનામાં રેન્ડ અને એયર્સ્ટ નામના બે ગોરાઓનાં ખુન, કાંઈ ગેરસમજુતીથી, થવા પામ્યાં હતાં; અને એ જુલ્મ એટલો બધો વધી પડયો હતો કે તે હકીકત સ્વર્ગસ્થ ગોખલેને ઇંગ્લાંડ લખી જણાવતા તેમણે તે ત્યાંના છાપાંઓમાં પ્રગટ કરી હતી.

સરકારે એ રોગને અટકાવવાને લીધેલાં પગલાં અથવા તેની સાવચેતી માટે જે ઈલાજ ગ્રહણ કર્યાં, જેમકે કવોરનટાઈન, તેની સામે આપણે વાંધો લઈ ન શકીએ; પણ એટલું ચોક્કસ છે કે સરકારી અમલદારોએ તે સમયે લોકલાગણી સમજવા કે જાણવાને ઝાઝી દરકાર રાખી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ સખ્તાઈથી તે કામ કર્યું હતું; અને તે દુઃખના દિવસોમાં, જેમની સહાનુભૂતિની અપેક્ષા રાખીએ તેનો તદ્દન અભાવ હતો.*

એક દાખલો નોંધીશું. એ દિવસોમાં પ્લેગના નિયમોનું પાલન એવું કડકાઈથી અને યંત્રવત થતું કે માથેરાનની શિતળ ટેકરી ઉપર હવા ખાવા જનારાં આબરૂદાર અને સુશિક્ષિત કુટુંબોને કેટલીક કનડગત અને ત્રાસ વેઠવો પડતો; અને તેની સામે હાઈકોર્ટના જડજ નામદાર બદરૂદીન તૈયબજી જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષે ફરિયાદ કરેલી પણ મેજર કોલીએ તેમને દાદ આપેલી નહિ; પણ સર ફિરોજશાહે નિયમનો પ્રશ્ન ઉપાડી લઈ, મેજર કોલીને સાનમાં આણ્યા હતા.+

+ જુઓ સર ફીરોજશાહનું ચરિત્ર, વો. ૨. પૃ. ૪૧૧.

* "જાણીતાં વિદુષી શારદાબ્હેનનું લગ્ન અમદાવાદમાં ન રાખતાં વડોદરા આવી કરવા ડૉ. બટુકરામે પ્રથમ આગ્રહ કરેલો તેનું કારણ, રેલ્વે મુસાફરી કરતાં રસ્તામાં આવતા આણંદ ક્વોરનટાઇનનો ત્રાસ સૌને ગભરાવતો, એ હતું. જુઓ, લેડી વિદ્યાબ્હેન અભિનંદન ગ્રંથ પૃ. ૨૩૨.

સન ૧૩૪૮ માં ફ્લોરન્સ શહેરમાં એ રોગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે મુંબઈ જેવી સ્થિતિ ત્યાં ઉદ્દભવેલી અને તે બેની વચ્ચે ઘણું સામ્ય જણાશે. તેનો તાદ્દશ્ય ચિતાર બોકેસિયો નામના લેખકે 'ડિસેમેરોન' નામની તેની નવલકથાના પ્રારંભમાં આપ્યો છે, અને એવું હુબહુ બયાન આપણા એક જાણીતા નવલકથાકાર શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટે તેમની "રતિસુંદરી" નામક નવલકથામાં વર્ણવ્યું છે; તે આશ્ચર્યકારક લાગશેઃ—આ રહ્યું એ વર્ણનઃ

"મુંબાઈમાં મરકી ત્રાસ વર્તાવી રહી હતી. લોકોનાં મન અસ્વસ્થ હતાં અને કોઈને મનુષ્યના જીવનનો ઘડીનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નહોતો. શહેરનો દેખાવ શુન્ય અને ભયંકર જણાતો હતો. ઘણાખરા લોક દેશમાં નાસી ગયા હતા. વેપારીઓ પોતાની ધીકતી પેઢીઓ બંધ કરતા હતા. નોકરીઆટ પ્રોમોશનની સારી આશાવાળી નોકરીઓ છોડી જતા હતા, અને મજુર વર્ગ 'દેશમાં જે મળશે તે ખાઈશું' એમ વિચાર કરી મુંબઈમાંથી ચાલ્યો જતો હતો. ગુજરાત તરફની ગાડીઓમાં ટીકીટ મેળવવી અને મુંબાઈમાંથી સરટીફીકેટ લઈને નિકળવું એ પણ મોટી હોંશીયારીનું કામ ગણાતું હતું. માણસને માણસ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો હતો, ઉધાર લેવડદેવડ બંધ થઈ હતી એટલુંજ નહિં, પરંતુ આગળનાં લ્હેણાં વસુલ કરી, દેશ નાસી જવાને લ્હેણદારો ગ્રાહક ઉપર તગાદો કરતા હતા, મુંબાઈની આગળ પાછળનાં લીલા પાણીનાં ખાબોચીયાંથી ભરેલાં અને માછીમાર નીચ લોકોની આછી વસ્તીવાળાં પરાં દેશાવર ન જઈ શકે એવા નોકરીઆટ અને મધ્યમ વર્ગના લોકથી સંકીર્ણ થવા માંડયાં હતાં. વેપારની મોટી ધમાલવાળાં બજારો બંધ પડી ગયાં હતાં અને હજારો નાના મોટા, સ્ત્રી અને છોકરાંથી ભરચક વસ્તીવાળા સાત સાત માલના મોટા માળાઓ નિર્જન થઈ પડયા હતા, અથવા 'પટ્ટન સો દટ્ટન' વાળા શાપથી નાશ પામેલા નગરમાં જેમ વિદ્વાન બ્રહ્મરાક્ષસોના વેદઘોષ ગેબી-ભયંકર અવાજ થતા હોય તેમ માળાઓમાં ધનને માટે મરકીને પ્રાણ સમર્પી રહેતા એકાંતવાશી પરદેશીઓના તુલસીકૃત રામાયણના મોટા અશુદ્ધ ધ્વનિ થતાજ માત્ર સંભળાતા હતા. જે વિશાળ માર્ગો ઉપર ઘોડાગાડીઓની અવર જવરે માણસને સાવધાનીથી ચાલવું પડતુ હતું તે રાજમાર્ગમાં હાલ જવલ્લેજ કોઈ સામું મળતું હતું, અથવા જે માર્ગક્રમણ કરતાં પહેલાં કામદેવની સેના જેવી સુંદર પોષાક વાળી સ્ત્રીઓની મંગળ ગાતી મંડળીઓ સામે મળ્યા કરતી હતી તે રાજમાર્ગ ઉપર થઈને

જનારને હાલ ચાર પાંચ માણુસોએ ઉપાડેલી અશુભ કર્કટીઓજ માત્ર સામી મળની હતી. ખાવા ધાય એવા વિશાળ રસ્તા અને પર્વતના કકડા જેવાં મોટાં મંદિરો અને માળાઓ એવા નિર્જન દેખાવ માણુસની આંખ આગળ આવતાં હતાં કે અજાણ્યો માણુસ પણ મુંબાઈના માર્ગમાં ભય દેખાતો હતો. મુંબાઈનું વાતાવરણ જ જાણે ભયંકર બની રહ્યું હતું. એટલાં મરણ થતાં હતાં કે, મોટા ભાગને દાટી દેવામાં આવવા છતાં પણ થોડાં અગ્નિ-સંસ્કારી શબને બાળવાનો વારો આવતો નહોતો, ખાંડવ વનના અગ્નિની માફક સ્મશાનનો ઉગ્ર અગ્નિ મોટી મોટી જ્વાળાઓથી આશાભર્યા લોહી-આળ અને જુવાન માણુસોની આહુતિઓ લેતાં તૃપ્ત થતો નહોતો. રાત્રિ-દિવસ સ્મશાન ચાલુ બળ્યે જતું હતું. દુશ્મનના શબને પણ અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં મોટું પુણ્ય સમજનારા ધાર્મિક હિંદુ લોકમાં, હાલ ભાગ્યેજ કોઈ અગ્નિસંસ્કાર કરનાર મળતું અને જે છીવતા માણુસની આગળ હજારો માણુસ હાંક મારતાં હાજર થતાં તેના શબને આજ સરકારના માણુસ ઠેકાણે પાડતાં હતાં.

માણુસો તો શું ? પણ કપોત, પારાવત અને કાગડા જેવાં પખી અને કુતરાં, બીલાડાં તથા ઉંદર જેવાં મનુષ્યના સહવાસમાં રહેનારાં પ્રાણીઓ પણ મરકીના નાશકારક ખપ્પરમાંથી બચતાં નહોતાં. હજારો પારાવતનાં ટોળાં નિર્માનુષ્ય માળાઓનાં દિવાનખાનામાં છજાં અને છાપરાં ઉપર મરી જતાં હતાં. માર્ગ ઉપરથી વૃક્ષશ્રેણી તજી હાંસાતુસી કરતાં તુટી ગયેલાં યમનાં ઝુલણ્ડા જેવાં કાગડાનાં મૃત શરીર વીખરાઈ પડતાં હતાં, મનુષ્યને શરણે દોડી આવતા હોય તેમ ગટરના ઉંદરો વસ્તીવાળાં ઘરના ખુલ્લા ભાગમાં ધસી આવતા હતા અને શીતળ પાણી પીવા જતાં પાણીઆરા આગળજ માણુસની આંખોમાં ભય અને શરીરમાં કંપ ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે તરફડીને મરણ પામતા હતા. શહેરની અધિષ્ઠાત્રી કોપી હોય તેમ પ્રાણી માત્રનો તેના તલપ્રદેશ ઉપરથી જાણે નાશ જ થવા માંડ્યો હતો."*

પ્રસ્તુત ચિત્ર કાલ્પનિક કે અતિશયોક્તિ ભર્યું નથી; પણ તે માત્ર વસ્તુસ્થિતિ જ આલેખે છે, તે બતાવવા એ પરિસ્થિતિ નજરે નિહાળનાર એક અંગ્રેજી પત્રકારનો અભિપ્રાય ટાંકીશું:—

"એ રોગ પુર જોશમાં ચાલતો હતો ત્યારે હું શહેરનું નિરીક્ષણ

* રતિસુંદરી પૃ. ૫ થી ૭.

કરવા નિકળ્યો ત્યાં મેં જોયું કે દેશીઓની વસ્તીવાળો બહુ ઉદ્યમી ભાગ તદ્દન ઉજ્જડ થઈ પડયો હતો; સઘળી દુકાનો બંધ કરવામાં આવેલી હતી અને તેના માલિકો, એકસામટા અદૃશ્ય થયા હતા. એવી ગણત્રી કરવામાં આવી હતી કે એ રોગચાળાના સમયે મુંબાઈ ટાપુની લગભગ બે તૃત્યાંસ વસ્તી દેશમાં ચાલી ગઈ હતી. આ પ્રમાણે વસ્તી ઓછી થવાથી ઇલાકાને મોટું નુકશાન થવા પામ્યું હતું, પણ તેનું બીજું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું હતું કે ઇલાકાના જુદા જુદા જીલ્લાઓમાં તે લોકો જતાં તે જીવલેણ રોગનો ફેલાવો સર્વ સ્થળે થવા પામ્યો હતો."*

* "Through the Famine Districts of India", by H. S. Merewеather page-5.

પ્રકરણ ૧૦

ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો ઉદ્ભવ

"વર્તમાન કાળે બની, વર્તમાન જે વાત;
વર્તમાન પ્રિય પત્ર તું વેગે કર વિખ્યાત.
ઓ ચાબુકના અધિપતિ, ચિતથી ન કરજે ચૂક;
ઉઠાડ મંડળિ ઊંઘથી, ચમકાવી ચાબુક.
જઈ જામે જમશેદ તું, શુભ ભાષણનો સાર;
કહે તારા નામેરીને, ચિતમાં કરે વિચાર.
દરપણ નામે દોસ્ત તું, જન મંડળિ જગાડ;
હાલ અવસ્થા હિંદુની ડહાપણથી દેખાડ."*

દલપતરામ

મનુષ્ય સ્વભાવ કુતૂહલપ્રિય છે. તે નવા નવા સમાચાર જાણવા સાંભળવાને સદા ઉત્કંઠિત હોય છે. જુના કાળમાં ભાટ ચારણો અને ફરતા સાધુ સંન્યાસીઓ, યાત્રાળુઓ અને પ્રવાસીઓ, દેશપરદેશની ખબરો લાવતા અને વેપારીઓને તેમના આડતીઆઓ ગામેગામથી ધંધારોજગારની હકીકત, બીજી જાણવા જેવી નવાજુની સાથે, લખી જણાવતા હતા.

મુગલરાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થિત ખેપિયા ખાતું હતું, અને સ્થાનિક અમલદારો પોતપોતીકા રીપોર્ટ બાદશાહને દિલ્હી નિયમિત રીતે ખેપિયા મારફત મોકલી આપતા અને તે રીપોર્ટ ખોટા થવા પામે નહિ તે સારૂ અલાયદુ ખાનગી બાતમી ખાતું રહેતું તે, તેના રીપોર્ટ પરભારા મોકલતું હતું. વળી મ્હોટા શહેરમાં 'મડ્ઘો' રહેતો, જે પોતીકા કાસદો રોકી પત્રો પહોંચાડવાનું કામ કરતો અને કિંમતી અવેજ વગેરે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરનારને, "આંગડીઆ" કહેતા, જેમનો તે ધંધો અદ્યાપિ સહેજસાજ ચાલુ છે.

હાલની પેઠે એ ટપાલની વ્યવસ્થા નિયમિત કે પદ્ધતિસર ન હોતી. એ તો 'સાડીનું સાહિત્ય'ના લેખક કહે છે તેમ, વેપારીઓના પોતાના કામની

* દલપત કાવ્ય ભા-૨ જો, પૃ. ૩૧

હકીકત લખ્યા પછી વર્ષાદ પાણીના બનાવો, બજાર ભાવ વગેરે લખવાનો રિવાજ હતો. અને તે વેપારીના પત્રો વર્તમાનપત્રની ગરજ સારતા હતા. વળી વર્તમાનપત્રોનો ઈતિહાસ જોઇએ છીએ તો, આવા ખબરપત્રો'માંથી જ તેનો ઉદ્‌ભવ થવા પામ્યો હતો. ન્યુઝપેપર, કુરેન્ટ, (courent) ગેઝેટ વગેરે નામો એ જ વસ્તુનાં સૂચક છે. અને તે શબ્દો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તેની પહેલ કરનાર ઈટાલિયનો હતા. આ પ્રમાણે ખબરપત્રો છાપીને મોકલવામાં આવતા તેની એક પ્રત તા. ૬ઠ્ઠી જુલાઈ સન ૧૬૩૨ની જોવા મળે છે. તે પત્રનું નામ 'નેથેનિયમ બટર' અઠવાડિક સમાચાર છે; તે સન ૧૬૨૨ માં નિકળ્યું હતું, અને અંગ્રેજી ભાષામાં તે પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર હતું. ત્યારબાદ પત્રો બહાર પડવા મંડયાં તેને રાજ્યનો આશ્રય હતો અથવા રાજ્ય તરફથી તે પ્રસિદ્ધ થતાં અને તે

ઇગ્લાંડના એ વાતાવરણમાં ઉછરેલા અને તાલીમ પામેલા કેટલાક સાહસિક પત્રકારોએ હિંદુસ્તાનમાં આવી વર્તમાનપત્રો ચલાવવાનું શરૂ કરેલું અને તે સમયે કલકત્તા હિન્દી સરકારનું મુખ્ય મથક હતું એટલે વર્તમાનપત્રનો આરંભ પ્રથમ કલકત્તામાં થયો હતો. સન ૧૭૮૦માં 'બંગાળ ગેઝેટ' નામનું પત્ર પ્રથમ હિન્દી ગેઝેટ તરીકે જાણીતું થયું હતું; પણ કંપની સરકારના વહિવટ સામે તેમાં સખ્ત લખાણ આવતું, તેથી વોરન હેસ્ટીંગ્સે તે પત્ર સામે ઉપરાચાપરી કેસો કરી, તેને ટુંક મુદતમાં અવલમજલ પહોંચાડયું હતું, અને સન ૧૭૯૯ માં પ્રેસ નિયંત્રણ સારૂ નવો કાયદો ઘડી, કંપની સરકારના હાકેમોએ એવી સત્તા મેળવી હતી કે વર્તમાનપત્રમાં જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ થવાનું હોય તે પ્રથમ સેન્સર પાસ કરે તે પછી છપાય, અને તે નિયમના ભંગની સજા એવી આકરી નિયત કરી હતી કે તેઓ તે લખનારને પરભારો ઇગ્લાંડ મોકલી શકે, એ રીતે ચાર પાંચ પત્રકારોને ફરજિયાત ઇગ્લાંડ બોટમાં બેસાડીને મોકલી આપ્યાના દાખલાઓ બનેલા છે.

તથાપિ એ અગ્રેજી પત્રકારિત્વ, આટલી સખ્તાઈ છતાં, હિન્દમાં વિકસવા માંડયું અને તેની અસર આગેવાન હિન્દુઓ ઉપર થઈને, નવી સઘળી પ્રવૃત્તિઓના આદ્ય જનક રાજા રામમોહનરાયે "સંગબાદ કૌમુદી" નામનું બંગાળી ભાષામાં પ્રથમ વર્તમાનપત્ર કાઢયું હતું.

પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં, એ કહેવાની અગત્ય નથી કે, વર્તમાનપત્રોએ મોટો અને મહત્વનો હિસ્સો આપેલો છે; અને દેશની ઉન્નતિ અને પ્રગતિમાં તે અત્યંત મદદગાર થઈ પડયાં છે; અને એ મુદ્દો નજર સમીપ રાખીને ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યનાં ઉત્કર્ષ અર્થે સન ૧૮૪૮ના આખર દિવસોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ફોર્બસ સાહેબે સ્થાપી તેના પ્રથમ કાર્ય તરીકે "વરતમાનપત્ર" નામનું એક અઠવાડિક પત્ર આરંભ્યું હતું. ગુજરાતમાં તે પહેલવહેલું સાપ્તાહિક હતું; અને તેનું અનુકરણ થઈને, ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં અનેક વર્તમાનપત્રો હસ્તિમાં આવ્યાં હતાં. સન ૧૮૫૦ માં તેમનું સુરત જવાનું થતાં ફોર્બસ સાહેબે, ત્યાં પણ મિત્રોની મદદ મેળવીને, "સુરત સમાચાર" કાઢયું હતું.

ઉપરોક્ત "વરતમાન" પત્રની ફાઇલ ઉપલબ્ધ નથી એટલે તેમાંનાં લખાણો વિષે અભિપ્રાય બાંધવા જેટલું પણ આપણી પાસે કશું સાધન નથી; માત્ર તેનો એક ટુકડો જે એક જુની હાથપ્રતના લુગડાના પુંઠાને ચોઢેલો, અમદાવાદની ગુજરીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો, તેનું ચિત્ર નમુના

આવતા સદર વરતમાનપત્રમા તની ના લેખક જેનના વહિવટ વિરે કડક ટીકા કરેની, તે ઉપરથી તેના નાજરનુ ઉપરાણ લઇ ગર્ટના વડા મી હેરીમને તે આક્ષેપ સામે વાધો લઈ તે પાછો ખેચી લેવા આગ્રહ કર્યો હતો, પણ તે બાબતમા મેનેજીગ કમિટી અને મી હેરિમન વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પડયો, એક બાજુ મિ હેરિસન અને સામા પક્ષમા એમના સિવાયના બીજા બધા સભ્યો હતા અને તે તકરાર ઠેઠ મુબાઈ સરકાર સુધી પહોચતા, તેની અસર એ થવા પામી કે સરકારી અમલદારો વરતમાનપત્રના સચાલનમા ભાગ લેતા અટકી પડયા અને પરિણામે એ વરતમાનપત્ર પણ સુઇ ગયુ હતુ

પરતુ એ નવા અખતરાએ લોકોને વાચનનો શોખ લગાડી, એ જાતના છાપાઓ માટે એક પ્રકારની અભિરુચિ પેદા કરી હતી તે પત્ર દર બુધવારે પ્રસિદ્ધ થતુ, તેથી લોકો તેને "બુધવારીયુ" કહેતા તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૬) હતુ, અને માત્ર ૧૨૫ નકલ પ્રસિદ્ધ થતી✻ત્યાર પછી 'ખબર દર્પણ' બાઈ વીકની નીકળ્યુ 'અમદાવાદ સમાચાર' ૧૮૬૦ મા પ્રસિદ્ધ થયુ અને 'સમશેર બહાદુર' મુબાઇથી અમદાવાદમા આવ્યુ આ વર્તમાન પત્રો પ્રજાની ફરિયાદો જાહેર કરવાને બદલે માત્ર નાની મોટી ખબરો આપવાની પોતાની ફરજ વધારે સમજતા કોઈ વાર તેમા અગત ટીકાઓ, મશ્કરીઓ અને સવાલ જવાબોના કકળ પણ ચાલતા 'પ્રજા અભિલાષ' ૧૮૬૩ ના અરસામા જન્મ્યુ હતુ શ્રી પીતામ્બરદાસ ત્રિભુવનદાસે કેળવણી ખાતાની નોકરી છોડીને 'હિતેચ્છુ' પત્ર કાઢયુ હતુ અને તેમા તેજ લખાણો આવતા, તેમજ લોકોમા પ્રિય થવાથી આશરે ચાળીસએક વર્ષ જેટલુ જીવન ભોગવવા તે ભાગ્યશાળી થયુ હતુ ત્યાર પછી 'પ્રજામત,' 'હિન્દુસ્તાન,' 'પ્રતિનિધિ' અને 'રાજપત્રિકા' વર્તમાનપત્રો નીકળ્યા હતા 'હિંદુસ્તાન' અમદાવાદમા ઠીક ચાલતુ તે મુબાઈ જઈને રામશરણ થયુ×

ગુજરાતમા વર્તમાનપત્રનો જન્મ થયો તે પહેલા ઘણા વર્ષો પૂર્વે કલકત્તામા તેની પ્રથમ શરૂઆત થઈ હતી, તે પાઠક કહેવાયુ છે, "સમાચાર દર્પણ' નામનુ પહેલુ બગાળી પત્ર સિરામપુર મિશનના ડૉ માર્શમેને કાઢયુ હતુ તેમા બાઈબલનો ઉપદેશ પ્રધાનપણે આવતો અને તેનુ

✻ વધુ વિગતો માટે જુઓ ગુ વ સોસાઈટીનો ઇતિહાસ ભા ૧ પૃ ૧૪

× પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ—પૃ-૭

તંત્ર યુરોપિયન હસ્તક હતું એટલે હિન્દી વર્તમાનપત્ર તરીકે પ્રથમ સ્થાન 'સંગબાદ કૌમુદી'ને પ્રાપ્ત થાય છે.

તે અરસામાં (સન ૧૮૨૨) મુબઈમાં "મુંબઈ સમાચાર" એક અઠવાડીક તરીકે પ્રગટ થવા માંડયુ હતું. વહાણુ આવ્યા ગયાની વિગતો અને કાંઇક જાહેર ખબરો તે પત્રમાં છપાતી; સન ૧૮૩૧ માં "ચાબુક" નામધારી એક પત્ર નિકળ્યુ હતુ. તેનું લખાણુ, તેના નામ મુજબ ચાબુકની પેઠે જે તેને માલતું; અને તેનો માલિક પણ ચાબુક મારી (દમ ભરાવી) પૈસા કઢાવવામાં પ્રવીણુ હતો. ખુશામત તાજે રોજગાર એ તેનું સૂત્ર હતું; મહાગજ લાઇબલ કેસમાં જે હલકટ ભાગ તેણે ભજવ્યો હતો તે આપણે પાછળ જોયુ છે. તેનુ નામ નવરોજજી દોરાબજી ચાનદ્વાર હતું પણ તે નવરોજજી હરકારૂ તરીકે ઓળખાતો; તે કડક અને ફાંકડું લખતો પણ તે લખાણુ એકપક્ષી, અન્યાયી અને અયુક્ત, ખોટી ખુશામદ કરનારૂ અથવા અન્યને વિના કારણુ ઉતારી પાડનારૂ અને નિદાભર્યું માલમ પડતું; અને તેથી તેની સામે સામનો કરવા સન ૧૮૩૨ માં 'જામેજમશેદ' પત્ર સર જમસેદજી જીજીભાઇના આશ્રય હેઠળ કાઢવામાં આવ્યુ અને સન ૧૮૫૩ માં તેને એક દૈનિક પત્રમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યુ હતુ. તે પારસી પંચાયતનું મુખપત્ર હતુ; અને એક કોમી પત્ર તરીકે તેની ખ્યાતિ જામેલી છે; ત્રણુ વર્ષ ઉપર જ જામે જમશેદની શતાબ્દી ધામધુમથી ઉજવવામાં આવી હતી, તે એ પત્રની લોકપ્રિયતા તેમ પ્રતિષ્ઠાનુ સૂચક ચિહ્ન હતું.

જારી રાખી છે, તેઓ તે વખત ઉપર "સોસાઇટીના છોકરાઓ" દાખલ જ ઓળખાતા હતા અને એ રીતે આ પત્ર પોતાનાં બાળપણની પહેલી જીંદગીને માટે તેજ મુઠીભર જુવાન્યાઓને આભારી હતું, કે જેઓ આપણી સભાઓ અને કેળવણી ખાતાઓનાં પ્રથમ સ્થાપકો, લખનારાઓ અને ભાષણકર્તાઓ હતા. તેઓની એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલ તે વખત પર એક "બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન" નામની મંડળી હસ્તક ચાલતી હતી, તેટલા માટે તે "સોસાઇટી સ્કુલ" ને નામે ઓળખાતી હતી, અને તેટલા માટે તે સ્કુલના પહેલવહેલા મુઠીભર જુવાન્યાઓ જે, મધળી જાહેર બાબતોમાં બહાર પડીને તે વખતના બુઢાઓના બોસોમાં "ધરતી માંથે લઇ બેઠા હતા" તેઓને "સોસાઇટીના પોરયાનું" નામ તે સાધારણ લોકવાચકાએ આપેલું હતું. આ "સોસાઇટીના છોકરાઓ" એ "જ્ઞાનપ્રચારક સભા" સ્થાપી, "રાહનુમાય સભા" સ્થાપી, સ્ત્રી કેળવણીને માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપી, પછવાડેથી મુબઇ એસોસીએશનની રાજદ્વારી સભા સ્થાપી અને તેજ અરસામાં તે છોકરાઓના વડા દાદાભાઇ માસ્ટરે કામા ખાનદાનના માનવંત નબીરા શેઠ ખુરશેદજી નોસરવાનજીની મદદથી "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રની સ્થાપના કરી, તેને પણ ચાલુ રાખવામાં એ "સોસાઇટીના છોકરાઓ" એ ઉલટ પકડી, તેનો સૌથી સરસ દાખલો તેઓએ સન ૧૮૫૮ માં "રાસ્ત ગોફતાર" ના ભેગા માલેક થઇને આપ્યો.×"

સદરહુ રાસ્તગોફતારમાં વીરપુરૂષ કરસનદાસ મૂળજી સમાજ સુધારાના અને નીતિબોધના વિષયો ઉપર લેખો લખી મોકલતા, પણ તે બધાને સ્થળ સંકોચને લઇને સ્થાન મળતું નહોતું, અને એમને કહેવાનું ઘણું હતું; તેથી એ મુશ્કેલી દૂર કરવા સન ૧૮૫૫ માં તેમણે "સત્ય પ્રકાશ" નામનું છાપું કાઢ્યુ, જે પછીથી 'રાસ્ત ગોફતાર'માં જોડાઇ ગયું હતું; તે કાર્યમાં કરસનદાસને જે હિન્દુ શિક્ષિતોએ સહાયતા આપી હતી તેમાં સર મંગળદાસ નથુભાઇ મુખ્ય અગ્રણી હતા.

સન ૧૮૫૧ માં 'રાસ્ત ગોફતાર' શરૂ થયું તે પહેલાં પાંચ વર્તમાન પત્રો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં; તેમાંના મુંબઈ સમાચાર, જામેજમશેદ અને ચાબુક વિષે ઉપર કહેવાયું છે; એ છેલા ચાબુક પત્રે, તેનાં નામ પ્રમાણે, રાસ્ત ગોફતારનો પ્રથમ અંક પ્રગટ થતાં જ, તેના નામ સામે ચેડાં કાઢયાં હતાં;

×રાસ્ત ગોફતાર આનંદોત્સવ સ્મારક અંક પૃ. ૫.

પણ તેનો જડબાતોડ જવાબ "બુઢાભાઈ ચાબુકના સવાલો" એ મથાળા હેઠળ તેના તંત્રી પ્રો. દાદાભાઇ નવરોજજીએ આપ્યો હતો.

એ પત્ર કાઢવાનું બીજું કારણ એ હતું કે 'ચિત્ર જ્ઞાનદર્પણ' પત્રમાં તેમના અધિપતિ બહેરામજી ખરશેદજી ગાંધીએ હઝરત મહમદ પેગંબર સાહેબનું ચિત્ર છાપવાની ભૂલ કરેલી, તેમાંથી પારસી મુસ્લિમ વચ્ચે મ્હોટું હુલ્લડ થવા પામ્યું હતું; અને તે પ્રસંગે પારસીઓને ઘણું સોસવું પડેલું અને તેમનો કેસ, સારી રીતે રજુ કરનાર એક સારા પત્રનો અભાવ જણાયો હતો; "તે હુલ્લડ દરમ્યાન કેટલાક રાંક અને નિર્દોષ પારસીઓના જીવ ગયા, માથાં ફાટયાં, લોહી રેડાયું, ઘરબાર લુંટાયાં, પવિત્ર આતશનાં એબાદખાનાઓને અપવિત્ર કરવામાં આવ્યાં અને બીજી ઘણીક ખાનેખરાબી થઇ, તે છતાં નહી સત્તાવાળાઓએ, નહી શેઠીઆઓએ કે નહી છાપા વર્ગે પારસી કોમની કશી દાદ લીધી. તે વખતે પ્રોફેસર દાદાભાઇ નવરોજજી બહારકોટ રહેતા હતા, તેવણને તે સઘળી બેદાદનો જાતિ અનુભવ થયો હતો; તેવણે માર ખાઇ લૂટાયલા અને હલાક થયેલા ગરીબ પારસીઓના દુઃખ તરફ ઘણી દિલસોજીથી મહેનત ચલાવી, પણ તેવણની ફરિયાદોને માતબર અને માલેતુજાર શેઠ સાહેબોએ કશી મચક આપી નહિ. તેટલામાં વળી પારસીઓના દુઃખપર એક ડાહમ થયો. શેઠિયાઓએ સરકારમાં અને

"અખબારે સોદાગર," તેના નામ મુજબ વેપારી વર્ગનું છાપું હતું અને લગભગ પચાસ વર્ષ તે ટકયું હતુ.

આ અને એવા બીજાં સંખ્યાબંધ છાપાંઓ તે કાળે નિકળ્યાં હતાં; તેનાં નામ માત્ર જાણવાને મળે છે; પણ તેની નકલોનો પત્તો ખાતો નથી. આ સંબંધમાં પત્રકારોનુ કર્તવ્ય છે કે તેમણે તપાસ કરી, તે વિષે જે કાંઈ માહિતી મળી આવે તે એકત્ર કરવી તેમજ પત્રોની પ્રત પ્રાપ્ત થાય તે સગ્રહવી જોઈએ; અને તે કાર્યમાં કંઈક ઉપયોગી માહિતી સ્વર્ગસ્થ ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ,-જાણીતા "ગુજરાતી" પત્રના તંત્રી-એ નોંધેલી, છે, તે અત્રે રજુ કરીશું:—

"ગયા સૈકાની અધવચ્ચે ગુજરાતી પ્રજાઓના કેટલાક વીર રત્નો દેશોદયનો ઝુડો લઇ મેદાને પડયા હતા. તેઓ સાંસારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સુધારણા માટે સબળ વાદ કરતા હતા. કેટલીક સંસારિક અને રાજકીય સમાજો સ્થાપવામાં આવી, અને તેને અંગે વર્તમાનપત્રો પણ કાઢવામાં આવ્યાં. સ્વર્ગસ્થ કરસનદાસ મૂલજીએ ૧૮૫૨ માં "સત્યપ્રકાશ" પત્ર કાઢયુ અને "બુદ્ધિવર્ધક" માસિક કાઢવા માંડયુ. કરસનદાસનું પત્ર ગમે તે કારણસર ૧૮૬૧ માં 'રાસ્ત ગોફતાર' સાથે જોડાઈ ગયુ અને કેટલોક સમય અવ્યવસ્થિત ચાલ્યા પછી "બુદ્ધિવર્ધક" પણ બંધ પરી

હોય ત્યાં ઢેડવાડો હોવાનો; પણ એવાનું સ્થાન અને સંખ્યા છેવાડે અને ગણીગાંઠી મળશે. એ લાલચુઓ તેમનું કામ કેવી રીતે સાધતા તેની કેટલીક રમુજી વિગતો શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ વર્ણવેલી છે, તે જાણવા જેવી છે અને તેનું વાચન રસિક થઈ પડશે.—

"કેટલાક વર્તમાનપત્રો, અથવા અમે એવાને એ ચારે નામે નહિ બોલાવીએ—કેટલાંક ચિંથરાં ઘણો નીચો ધંધો લઇ બેઠાં હતાં. તેઓ લોકોની ખરી કે ખોટી ખાનગી વાતો અજવાળામા લાવવી, ધમકી આપવી અને પૈસા કઢાવવા એ પ્રમાણે પાપે પેટ ભરનારા હતાં. કેટલાકનો ત્રાસ ઘણો હતો. એકની જ વાત અમે કહીશુ. એક ધનવાન દેવાન પાસે એ ચીંથરીયા અધિપતિએ સેંકડો રૂપિઆ કઢાવ્યા હતા દર અઠવાડીએ કાંઈ મભમ અને કાંઈ સમજાય એવી ચાર પાંચ લીંટીઓ એ ચીંથરામાં હોયજ.

"એક આબરૂદાર શેઠીઆએ ચેતતા રહેવું." એક માણસની ઘણી નઠારી ખબર અમારી પાસે આવી છે, અને અમે તપાસ કરીએ છીએ; પછી પ્રગટ કરીશુ." આવા આવા પેચથી ધનવાન દેવાનોને ધમકાવી લાંચ ઓકાવવાનો ધંધોજ થઈ પડ્યો હતો. એક અમુક અધિપતિ છેક અજાણ હતો. અગ્રેજી તો રહ્યું, પણ ગુજરાતી પણ પુરૂ આવડતુ નહોતુ. લાજ, શરમ, બીક વગેરેની જોડે એને કશી સગાઇ નહોતી. આ અધિપતિના ચીંથરામાં કાઠીઆવાડના અમુક રાજ્યને માટે ઘણી જુલમ અને ત્રાસભરી વાતો મહિના બે મહિના સુધી આવી હતી. ત્યાર બાદ એઓ જાતે આ જુલમની ખોળ કરવા કાઠીઆવાડ આવ્યા હતા! અમને મળીને રાજાને મળવાની ખાસ ગોઠવણ કરાવી હતી. સલામને માટે આવવું છે એટલું જ કહેવડાવ્યુ હતું. અમારા એક મિત્ર અધિપતિ સાહેબને રાજાની હજુરમાં લઈ ગયા હતા. એઓ કહેતા હતા કે અધિપતિ સાહેબે ઘેરથી દરબાર સુધી રાજાના જૂલમ, કારભારીના જૂલમ, અને રૈયતના ત્રાસની જ વાત આખે રસ્તે કરી હતી. રાજા મળ્યા; તમે સારા છો, ઉતારાનો બંદોબસ્ત ઠીક છે અને ફરી આવજો, એટલી જ વાત થઇ. પરંતુ ઉક્ત ત્રણ વાક્યો સિવાય રાજાએ અમારા મિત્રને ઈંગ્રેજીમા એક નાનો સરખો મંત્ર કહ્યો હતો. એની અસર બહુ જબરી થઈ હતી. માત્ર આ મંત્રોચ્ચારથી જ અધિપતિના મનમાં પોતે લખ્યું હતુ તે બધુ ગપ્પ અને કોઇએ દ્વેશથી મોકલેલુ એવી ખાત્રી થઈ ગઈ! રાજાએ અમારા મિત્રને કહ્યું હતું કે 'give the......begger fifty rupees!' આવતાં

રસ્તામાં અને ઘેર આવ્યા બાદ અમાના મોઢે રાજાનાં, કારભારીઓનાં અને દરેક વસ્તુનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં. લોકો બહુ નઠારા છે, દેશથી વર્તમાનપત્રોમાં ખોટી ખબરો મોકલે છે એવું ઘણું વ્યાખ્યાન કર્યું. એ કહેના હતા કે અમને વહેમ તો આવ્યો હતો કે આ લખાણ ખરું નહોય અને તેની તપાસ માટે જ પોતે ત્યાં આવ્યા હતા, અને આવ્યા તો ઠીક થયું કે જેથી રાજા–કારભારી વગેરે સારા માણસોને માટે ભૂલથી પણ ખોટું છપાય નહિ!"*

કર્તવ્યનિષ્ઠાથી અને પ્રમાણિકપણે, લોકનાં દુઃખની દાદ મળવા, પ્રજાના હિત અને હક્ક માટે, તેના સંરક્ષણ અર્થે તટસ્થતાથી અને ન્યાયપૂર્વક, સત્ય અને સિદ્ધાંતની ખાતર, જે પત્રકારો તેમની પવિત્ર કલમનો ઉપયોગ કરે છે, તેમના કાર્યની બેશક કદર થાય છે, તેમને યશ મળે છે; અને યોગ્ય પ્રસંગ આવે જનસમાજ તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો સત્કાર સુદ્ધાં કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે રાસ્તગોફ્તારના તંત્રી સામે કેસ થયલા ત્યારે તેના વાચકોએ તેના પક્ષે ઉભા રહીને તેના ખર્ચ સારૂ એક પર્સ—નાણાંથેલી અર્પી હતી; અને તેનો સુવર્ણ મહોત્સવ પણ ભારે ધામધૂમથી ઉજવાયો હતો અને એવી લોકલાગણી સન ૧૯૦૪ માં "ગુજરાતી" પત્રે તેની પચીસીનો રજત ઉત્સવ સમારંભ ગોઠવ્યો તે પ્રસંગે નજરે પડી હતી; અને તે પ્રકારનાં બીજાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવશે; આપણા આરંભના પત્રકારોની પણ એ પ્રકારે કદર થતી, તેનું દૃષ્ટાંત આપણને કરસનદાસ મૂળજીના સંબંધમાં જોવા મળે છે; લાઇબલ કેશમાં એમણે બહાદુરી બતાવી હતી અને તેમનું સુધારાનું કાર્ય પણ વખણાયું હતું; પત્રકાર બંધુઓમાં આમ, તેમણે ઉંચી છાપ પાડેલી તેની કદર મુંબાઈના પત્રકારોએ કરસનદાસ ઈંગ્લાંડના પ્રવાસે જવા નિકળ્યા તે પ્રસંગે તેમને એક માનપત્ર આપીને કરી હતી. તે માનપત્ર નીચે પ્રમાણે હતુઃ—

મુંબાઈ, તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૮૬૩

ભાઈજી કરસનદાસ મુલજી

પ્યારા સાહેબ, જત આ શહેરના દેશી અધીપતિઓ તથા જાહેર લખનારાઓની સંપમાં તમો કેટલાંક વરસો સુધી આબરૂ અને માન ભરેલી રીતે રહ્યા બાદ ઇગ્લંડનાં મેલની આવતી ઇસ્ટીમરમાં યુરોપ તરફ

* 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' પૃ. ૨૯૧–૨૯૨.

સુધારીને તેઓની સંપમાંથીં દુર થનાર છે તે ઉપરથી હમો હેઠળ સહી કરનારા તમારા ભાઇબંદ લખનારાઓ તમારાથી છુટા પડતી વખતે પોતાની દલગીરી તથા તમારે વિષેનું માન જાહેર કરવાને આ જોગવાઈ હાથ ધરે છે.

દેશી વર્તમાનપત્રો, ચોપાનિયાં, ઈત્યાદીની નેમ દેશના કલ્યાણ અને સુધારા તરફ ટાંકી છે. દેશી ભાષા અને ભાષામાં જ્ઞાન આપવાનાં સાધનોં સુધારો કરીને દેશી પ્રજામાં વાંચવાનો શોખ પેદા કરવો તથા તેઓની રાજદ્વારી, સંસારી અને નીતિ સંબંધી હાલતમાંની ખામીઓ દેખાડી આપીને તે હાલતને સુધારવી એ સર્વ દેશી ભાઈબંધોની નેમ અને મુરાદ છે. તે મુરાદને ધ્યાનમાં રાખીને તમોએ જેટલી મુદત હમારી સંપમાં ગુજરી તેટલી મુદત સુધી તમોએ તમારો ઓદ્દો બજાવ્યો હતો એવું કેહેવાના તમોએ એકથી વધારે દાખલા આપ્યા છે.

તેવા દાખલાઓમાં મહારાજ લાઈબલ કેશનો પ્રખ્યાત મુકદમો ઉપરથી તાજો અને મોતેબર દાખલો છે. એ મુકદમાને વખતે તમારા દેશી ભાઇઓના લાભ ધ્યાનમાં રાખીને એક અજ્ઞાન ટોળાના ગુસ્સાનો ડર ન રાખતાં સુધારાને અરથે તમોએ એક અધિપતી તરીકે અને નીતિવાન પુરુષ તરીકે જે જાહેર હિંમત અને અપક્ષપાતપણું દેખાડયું હતું તેમ કરતાં મોટી ચીંતા અને ઇનેજારીમાં ઘણો વખત ગુજારી રંજ બેંચી હતી તેને માટે અમે એકઠા મળીને તમોને ઘટતી સાબાસી આપવાને પછાત પડતા નથી. એ મુકદમાને આગળ ચલાવી તમો ફતેહ પામ્યા છો પણ ખરેખર તેમાં સચાઇ તથા સુધરાઇની ફતેહ થઇ છે અને તેથી સુદીભર મહારાજોના જુલમ તળે જે હજારો આદમીઓ પોતાનાં વેહેમ અને મુરખાઇને લીધે મોટાં સંકટ અને અપમાન ભોગવતા હતા તેમાંથી તેઓ છુટવાને લીધે એ મુકદમાની સારી અસર જેમ વખત જશે તેમ વધારે પિછાનવામાં આવશે. એ મુકદમો ચલાવી તમોએ વઇશ્ણવ પંથવાળાઓની કીંમતી સેવા બજાવી છે. અને તેને માટે આ ખાસ માનને તમો યોગ્ય થયા છો.

દેશી લખનારાઓ પોતાની ઉપર કહેલી શુભ કોશેશમાં ફતેહ પામવા લાગ્યા છે, અને તેથી કરીને દેશી પત્રોની આબરૂ વધી છે; આગળનાં કરતાં તેઓના હેલાયો, વગ, મોભો તથા દરજ્જા હાલ થોડા થોડા સુધર્યા છે. એ સારા પરીણામને માટે હમોને ખુશાલી ઉપજે છે, તથા

એ સારૂ પરિણામ નીપજાવવાની કોશેસમાં તમોએ જે ભાગ લીધો છે તેને માટે તમોને ઘટતું માન આપીએ છઇએ. તે સાથે કોશેશો જારી રાખવાનું મર્દ ભાઇબંધોને બની આવે એવું હમો એક મતથી ઇછીએ છીએ.

હમણાં તમોએ ઈંગ્લાંડ તરફની દુરની સફર માથે ઉઠાવી છે, એ પણ તમારી જાહેર હીમતનો અને શુભ સુધારાની પહેલ કાઢડવાની ખાયસનો એક દાખલો છે. કેમકે આ વાત તો ખરી છે કે વાણીઆ લોકોમાંથી ઈંગ્લાંડની સફર તમો જ પહેલવહેલી કરી આવશો. તમારી એ મુસાફરીમાં હમો સલામતી ચાહીએ છઇએ અને દુવા માંગીએ છઇએ કે તમો તમારી ઉમેદમાં પાર પડીને જલદીથી તનદરોસ્તી અને સલામતી સાથે તમારા દોસ્ત આસ્તાઓને પાછા આવીને મળો—એજ અરજ.

હમો છઇએ.
તમારા નમનતાઈભરેલા સેવકો.

પીરોજશા મહેરજી, મુંબાઈ સમાચારના અધીપતી
એદલજી ફરામજી, જામે જમેશેદના ,,
કાવસજી બેરામજી, મમાચાર દરપણુના ,,
દાદાભાઈ કાવમજી, અખબારે સોદાગર ,,
ચાબુકનો અધીપતી, મુંબાઈ ચાબુક ,,
કેખસરો નવરોજજી, રાસ્તગોફ્તાર ,,
સત્યપ્રકાશ તથા સ્ત્રીબોધ ,,
ધનજીભાઈ નવરોજજી, બામદાદ ,,
જાંહાંગીરજી મેહરવાનજી, જ્ઞાનપ્રચારક ,,
દલપતરામ પ્રાણજીવન, બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ ,,
ત્રીભોવનદાસ દુવારકાંદાસ, સત્યદીપક ,,*

નાગરીક સ્વાતંત્ર્યની પેઠે વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઇએ એ સિદ્ધાંત સુધરેલી દુનિયામાં સામાન્ય રીતે સર્વમાન્ય છે. અને એ પ્રમાણે વર્તમાન-પત્ર, જે પંચવાણી મનાઈ, તેનો દરજ્જો અને અધિકાર ઉચો અને મ્હોટો છે, જે પ્રજામતને પીઠબળ આપનાર છે, જે લોક હક્ક સ્થાપિત કરી, તદર્થ ઝઝુમનાર છે, જે લોકમત ઘડનાર અને દોરનાર અગ્રણીનું કામ કરે છે, તે એનું કર્તવ્ય નિર્ભયપણે બજાવી શકે અને પ્રગટ કરી શકે તે

* કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર પૃ. ૧૫૫ થી ૧૫૭.

સારૂં તેને પૂરૂં લખાણનું છૂટાપણું હોવું વા મળવું જોઇએ; અને તે રાજકીય તેમ પ્રજાજીવનની દષ્ટિએ જરૂરનું છે. આધુનિક પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર તે છૂટાપણું ખાસ માગી લે છે, નહિ તો એ રાષ્ટ્રનું નાવ સલામતીભર પાર ઉતરી શકે નહિ; વળી પ્રજાજીવનના વિકાસ અને ઘડતરમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ સઘળું સમગ્ર રીતે વિચારતાં વર્તમાનપત્રનું છૂટાપણું આવશ્યક તેમ હિતાવહ માલુમ પડશે.

એ ખરૂં છે કે સઘળી મનુષ્ય સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણતાનો દાવો કરી શકે નહિ અને તેમાં ખામી અને ઉણપો જણાવાની, એ નજરે વર્તમાનપત્રો એક સરખી રીતે ઉંચા નૈતિક ધ્યેયે પહોંચી ન શકે અને તેનું અધઃપતન થવા પામે એ સંભવિત છે, અને તેથી તેના નિયમનમાં ચોક્કસ નિયમો અને અંકુશો મૂકાય તેની જરૂરિયાત આપણે સમજી શકીએ; પણ તે તેની પ્રગતિને રોધનાર ન હોવાં જોઈએ. તે બંધનોનું પાલન આવશ્યક માનીએ પણ તે પ્રવૃત્તિને ઇરાદાપૂર્વક ચાંપી દેવાના પ્રયત્ન થતા હોય તો તે ન જ સહન કરી લઈએ; તેની સામે જરૂર વાંધો ઉઠાવીએ; તેમ છતાં ખેદપૂર્વક કહેવું પડે છે કે વર્તમાનપત્રના કાયદાની રૂએ એ અવદશા

શકે. આ જોહુકમીની સામે સખ્ત વાંધો લેવામાં આવ્યો હતો, અને નામદાર શહેનશાહને સાદર કરવા, જાણીના હિંદીઓની સહીવાળું એક મેમોરિયલ, —એકને વાંકે મેંકડોને થતો અન્યાય અટકાવવા,—ઇગ્લાંડ રવાના કરવામાં આવ્યું હતું. જો કે તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, તોપણ તેની પછી આવનાર હાકેમ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકના સમયમાં તે કાયદાની સખ્તાઇ ઓછી થવા પામી હતી તે હાકેમ વર્તમાનપત્રોને મિત્ર સમાન લેખતો અને માનતો કે સુરાજ્ય સારૂ તેની સહાયતા અને સેવા કીંમતી છે. આખરે સન ૧૮૩૫માં સર ચાર્લ્સ મેટકાલ્ફે ઉપરોકત વર્તમાનપત્રનો કાયદો મદતર રદ કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ વર્તમાનપત્રોને રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયો ચર્ચવાની છૂટ આપી હતી; અને હિંદી પ્રજાએ, એમનો એ બદલ અહેશાન માનવા, એ ઐતિહાસિક બનાવની યાદગીરીમાં, કલકત્તામાં એક જાહેર હોલ બંધાવી તેની સાથે એ મેટકાલ્ફ સાહેબનું નામ જોડયું હતું.

સન ૧૮૫૭ માં બળવો જાગતાં છાપખાનાં માટે લાયસેન્સ એકટ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો; તેનો આશય છાપખાનાનું નિયમન અને નોંધણી કરવાનો અને ચોક્કસ સંજોગોમાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો અટકાવવાનો હતો, પણ તે કાયદો એક વર્ષ પુરતો હતો.

દેશી ભાષાઓમાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની પૂરી માહિતી મળતી રહે, એ ઉદ્દેશથી ઇગ્લાંડના વિદ્દદ્ વર્ગ તરફથી હિન્દી સરકારને એક પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો હતો; અને એ હેતુ બર આવે તે કારણે હિંદી સરકારે સન ૧૮૬૭ માં છાપખાનાને લગતો બીજો એક કાયદો ઘડયો હતો, તેની રૂએ જે કોઈ પુસ્તક છપાય તેની પ્રત તેનો મુદ્રક સરકારમાં ભરે એટલુંજ નહિ પણ એ છાપેલી પ્રતમાં મુદ્રક, પ્રકાશક અને તેના પ્રકાશન સ્થળનું નામ સુદ્ધાંત દર્શાવે. એ પ્રમાણે પ્રેસની અને તે પ્રેસમાં છપાતાં પુસ્તકોની રીતસર નોંધ રહેવા પામે; અને તે યોજના સ્તુત્ય હતી, એમ આપણે જરૂર કહીએ; પણ તેમાં ખેદની બાબત માત્ર એ છે કે તે પુસ્તકોનો સંગ્રહ સરકાર બરોબર અને વ્યવસ્થિત રીતે રાખતી નથી અને હિન્દીઓને તે પુસ્તકો જોવા તપાસવા સારૂ કાંઈ સગવડ થયેલી નથી. ખરી રીતે સરકારને ઉપરોકત કાયદાની રૂએ જે પુસ્તકો છાપખાનામાંથી મળે તે, જે તે પ્રાંતની સાહિત્ય સંસ્થાઓને, ચોક્કસ સરતે, કાયમ સંગ્રહ અને સાચવણી સારૂ આપાવાં જોઇએ, અને તે સર્વ, ખાસ કરીને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને, સુલભ હોય.

તે પછી સન ૧૮૭૮ માં લોર્ડ લિટને વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ પસાર કર્યો તે વાંધાભર્યો અને દેશી છાપાઓને જાણીબુજીને કચડી નાખવા માટે યોજાયલો હતો એમ કહેવું ખોટું નથી.

લોર્ડ લિટનની રાજનીતિ આંધળી તેમ અન્યાયી હતી એ વિષે વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી; એમના અમલ દરમિયાન દેશે મ્હોટામાં મ્હોટા દુકાળની વ્યથા ભોગવી હતી; અને એમની ભૂલને લઈને અફઘાન વિગ્રહે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું હતુ અને તેનાં પરિણામે હિંદુસ્તાનને ખર્ચનો મ્હોટો બોજો ઉપાડવો પડયો હતો; તેમજ બ્રિટિશ કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી, અને તે, પોતાની કારોબારી કમિટીના અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ થઇને, એ તો એમનું એક તદ્દન આપખુદ પગલું હતુ; અને એથી પણ વધારે અન્યાયી અને અનિષ્ટ એમનું કાર્ય તે દેશી વર્તમાનપત્રોને દાબી દેવાનું હતુ. એવા કાયદા માટે તે વખતે કશી જરૂર નહોતી; તે પત્રોની સામે બીજી દલીલો આણી શકાય એમ નહોતું, એટલે તેમણે એવું બહાનું બતાવ્યુ કે તે છાપાંઓમાં દેશના વહિવટ વિરૂદ્ધ અને રાજદ્રોહી લખાણ આવે છે, તે તાકીદે દાબી દેવાની જરૂર છે; અને રખેને તે વિષે ઉહાપોહ થઈને તે બીલ માર્યું જાય તેથી લોર્ડ લીટને, તે બાબત હિન્દી વઝીરની પરવાનગી તારથી મંગાવી હતી: અને એક જ બેઠકમાં અને એક જ દિવસમાં તે કાયદો પસાર કર્યો હતો. વિશેષમાં તે સંબંધી વધારે ખેદજનક બીના એ હતી કે તે નામદારે તે કાયદો માત્ર દેશી છાપાઓને લાગુ પાડયો હતો. એ ઉપરથી તેમની અવળી અને હલકી મનોદશાનુ પૂરેપૂરૂ દર્શન થાય છે.* એમનુ તે પગલું સમસ્ત પ્રજા દુઃખે બળી રહી હતી તેને ડહામ દેવા સમાન હતું. એમની કારકીર્દિ એકંદરે દેશને સંતાપજનક નિવડી હતી, અને તે કારણે પ્રજા રાડ પાડી ઉઠી હતી, એવામાં ઇંગ્લાંડમા લિબરલો સત્તા ઉપર આવતાં તેમાં ફેરફાર થઈ લોર્ડ લિટનને હિન્દમાંથી જવુ પડયુ હતુ, અને તેમની જગોએ લોર્ડ રીપનની પસંદગી કરવામાં આવી હતી; તે ભલા

---

* Apart, however, from the very questionable methods employed to rush the Bill, through methods, which on Lord Lytton's own admission were adopted in order to burke discussion—the Act was utterly uncalled for, unduly repressive in character, and inspired by a sinister motive."

Life of Sir Phirozshah Mehta Vol, I. P. 97.

ઉમરાવે પડેલી તકે એ કાળા કાયદો રદ કર્યો હતો; તેમજ એ ઉદાર દિલના હાકેમના હિન્દી પ્રજા ઉપરના ઉપકારો થોડા ઘણા નથી.

ત્યાર બાદ લોર્ડ કર્ઝનની કડક અને એકહથ્થુ રાજનીતિને લઇને દેશમાં પાછી અશાન્તિ પથરાઈ હતી; અને એમના બંગભંગના કાર્યને પરિણામે લોકલાગણી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી, અને નવો ઉછરતો યુવક વર્ગ તોફાનના માર્ગે ચઢયો હતો. એ બંડખોર પ્રવૃત્તિ અટકાવવા, સન ૧૯૦૭ માં વર્તમાનપત્રો ઉપર અંકુશ મૂકનારો એક ઠરાવ હિન્દી સરકારે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને તેમાં એવું જણાવ્યું હતું - જે વર્તમાનપત્રોમા બેદિલી ઉત્પન્ન કરનારૂં અને રાજદ્રોહ ફેલાવનારૂં લખાણ પ્રગટ થશે, તેની સામે પીનલ કોડની કલમો મુજબ કાયદેસર કામ ચલાવવામાં આવશે. તેનો આશય, સુલેહ અને કાયદાનું પાલન, એ ખસુસ કરીને, બતાવવામાં આવ્યો હતો પણ તે ઠરાવ જોઇએ તેવો અસરકારક માલુમ પડ્યો નહિ એટલે સન ૧૯૦૮ માં 'વર્તમાનપત્ર ઉશ્કેરણી એક્ટ' ધારાસભામાં પસાર કરી, એવી સત્તા કારોબારી અધિકારીઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી કે બેદિલી ઉશ્કેરનારાં અને રાજદ્રોહ ફેલાવનારાં પત્રોનો મુદ્દતર નાશ, તેના પ્રેસો જપ્ત કરી, થઇ શકે:—

"The only way, it was suggested, to deal with such newspapers is to put an end to their existance and this is done by means of this Bill which gives power to confiscate the printing press and extinguish the newspaper ".*

પરન્તુ દરદીના રોગનું વાસ્તવિક નિદાન શોધ્યા વિના માત્ર બાહ્ય ઉપચારોથી તેને રાહત મળે નહિ તેમ હિન્દી સરકારનાં એ સખ્તાઈનાં પગલાં, એક પછી એક, પ્રજામાં શાન્તિ આણી શક્યાં નહિ; ઉલટું એથી વાતાવરણ ઉશ્કેરાઇને વધારે ઉગ્ર થવા પામ્યું હતું; અને ૧૯૧૦નો પ્રેસ એક્ટ તે ગભરાટનું પરિણામ હતું એમ આપણે કહી શકીશું. તે કાયદામાં, (૧) છાપખાનાં અને તેના પ્રકાશનો ઉપર (૨) વર્તમાનપત્રના પ્રકાશકો ઉપર (૩) બ્રિટિશ હિન્દમાં આવતા અને ટપાલ દ્વારા મોકલાતા વાંધાપડતા છાપાં ચોપડીઓ ઉપર અને (૪) રાજદ્રોહી અને વાંધાભર્યા વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો વા એવું લખાણ નાબી દેવા વગેરે ઉપર સખ્ત અંકુશો મૂકવામાં

* The Government of India by C. L. Anand Page 164.

આવ્યા હતા; અને તે કાયદાનો અમલ કરવાનું મહેલું થઈ પડે તે વાસ્તે કારોબારી અધિકારીઓ હસ્તક સંપૂર્ણ મત્તા સ્વાધીન રાખવામાં આવી હતી; પણ લોર્ડ સિંહા અને હિંદી વજીર લોર્ડ મોર્લીના આગ્રહ અને દબાણથી તે બીલમાં આખરે એવી એક કલમ ઉમેરવામાં આવી હતી, જેની રૂઇએ કારોબારી સત્તાના હુકમની સામે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી શકાય.*

સદરહુ કલમ પ્રેસ એક્ટમાં દાખલ થવા પામી તો ખરી પણ કારોબારી સત્તાના નિર્ણય સામે ન્યાય મેળવવા હાઈકોર્ટ સુધી ઝઝુમનાર અને લાભ ઉઠાવનાર એની બિસાન્ટ જેવાં થોડાક જ પત્રકારો મળી આવશે. પણ જેઓ સ્વતંત્રપણે અને પ્રજાકીય દષ્ટિએ વર્તમાનપત્ર ચલાવવાની ખાહેશ ધરાવતા તેના ઉપર મોડીવહેલી સરકારની અવકૃપા અવશ્ય ઉતરતી અને પ્રસ્તુત કાયદા પ્રમાણે તેમને વત્તીઓછી જામીનગીરીની રકમ સરકારમાં ભરવી પડતી હતી. તે પ્રમાણે જાણીતા સાપ્તાહિક "ગુજરાતી" ને જામીનગીરી ભરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં સ્વર્ગસ્થ ઇચ્છારામે તે સંબંધી કાઢેલા ઉદ્‌ગારો વસ્તુસ્થિતિને નિર્દેશનારા અને વાસ્તવિક માલુમ પડશેઃ—

"૧૯૧૦ માં તેમની રાજકીય વિષયો પરત્વેની લેખપદ્ધતિ સરકારને ગમી નહિ, તેથી તે વર્ષમાં પ્રેસ એકટ પાસ થતા સરકારે રૂ. ૨૫૦૦) ની જામીનગીરી લીધી, તેનો આઘાત તેમના હૃદય ઉપર સખત થયો; અને કોર્ટમાંથી આવતાં ઓફીસમાં જણાવ્યુ, કે, મે મારૂ વર્તમાનપત્રકારનુ જીવન હવે પુરૂ કર્યું. મારો ઉત્સાહ મરી ગયો છે. તે પછી તેમણે પત્રના લખાણનું કામ અન્ય વિશ્વાસુજનોને સોંપ્યુ, અને ક્વચિત લખતા. પણ જોખમદારી શિરે હોવાથી દરેક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન રાખતા."×

---

* "Neither I nor my Council would have sanctioned it if there had been no appeal in some due form to a Court of law and you tell me that you would have had sharp difficulties in your own Council".

Government of India,

by C. L. Anand Page 168.

× સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈના સાક્ષરજીવનની રૂપરેખા પૃ. ૩૭.

પ્રકરણ ૧૧

છપ્પનીઓ દુકાળ (સન ૧૯૦૦)

"છપન કેરી માલ, નજરે નીહાળી જુઓ;
ગયો ઓગણોતરો કાળ, પણ આવો નો'તો પડયો."*

In the present month (June 1900) nearly six millions of people are on relief works and in spite of every effort on the part of relief officers mortality is high in Gujarat and elsewhere. It is a sad but a significant fact that the last famine of this Century is also the most wide-spread and the severest famine that has ever visited India". ×

R. C. Dutt.

અગણોતગ દુકાળની ભયંકરતાનું અને ભુખમરાથી પીડાતો મનુષ્ય ફાંફાં મારતો કેવી નિરાધાર સ્થિતિએ પહોંચતો, તેનો કરૂણ પણ તાદસ્ય ચિતાર, સમકાલીન નજરનોંધ ઉપરથી, પહેલા ખંડમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે પછીથી એવી વિપદ્ પરિસ્થિતિ ફરી ઉદ્‌ભવવા ન પામે તે સારૂ બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન જે પ્રયાસો થયા છે તેનો ઉલ્લેખ માજી હિન્દી ખજાનચી સર જ્યોર્જ શુસ્તરનું આધારવચન ઉતારીને કર્યો હતો.

પહેલાના દુકાળોમાં મ્હોટી અને જબરી મુશ્કેલી અનાજનો જથો, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ખસેડવાની અને લાવવા લઇ જવાની હતી; સારા રસ્તા નહિ તેમ તે કામમાં સમય પણ પુષ્કળ વ્યતીત થતો. એ પરિસ્થિતિમાં પાસેના પ્રાંતમાં અનાજની છત હોય તેમ છતા તે દુકાળવાળા ભાગમાં પહોંચાડવું કઠિન બનતુ, અને તે સંજોગોમાં હજારો માણસો દુકાળના ભોગ થઈ પડતા અને ઘાસચારાની તંગી પડતાં ઢોરઢાંખરની હાનિનો હિસાબ રહેતો નહોતો.

બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ આપણા દેશમાં સ્થપાયા પછી અગાઉની સ્થિતિમાં બહોળો સુધારો થવા પામ્યો છે; રસ્તા સુધર્યા છે; અને વધ્યા

---

* છપ્પનીઓ દુકાળ, પ્રકાશક, બુકસેલર ભગવાનદાસ દેવશીભાઈ.

× Famines in India, p. 15.

છે; આવજાના અને વ્યવહારનાં બીજાં સાધનો પણ ખૂબ ખીલ્યા છે; તેમજ નહેરનું બાંધકામ થોડું ઘણું ઉપાડી લઇને વરસાદની ખોટ પૂરવા પ્રયત્ન થયલા છે.

પરંતુ આપણા જેવા વિશાળ, ખેતી પ્રધાન અને ગરીબ મુલ્ક માટે આટલી વ્યવસ્થા માત્ર બસ નથી; તે માટે મ્હોટા પાયા ઉપર અને પદ્ધતિસર, ખેતી સુધારણાનો અને ખેડુતોની સ્થિતિ આબાદ કરવાનો, કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવાની પ્રથમ અગત્ય છે.

આપણી ખેતીનો આધાર મુખ્યત્વે ચોમાસાના વરસાદ ઉપર અવલંબે છે, અને તે વરસાદ, આપણો સામાન્ય અનુભવ હોય છે કે, અનિયમિત અને ઢંગધડા વિનાનો પડે છે. આમ વરસાદ ઓછો વત્તો પડવાથી, અથવા ઉભા પાકમાં જીવજંતુનો ઉપદ્રવ થવાથી ખેડુતને તેની મહેનતનો અને ખર્ચનો પૂરો બદલો મળતો નથી, અને દેશના એક વા બીજા ભાગમાં દુકાળ જેવી નબળી સ્થિતિ પ્રતિ વર્ષ ઘણુંખરૂં જોવામાં આવે છે. એ સંજોગોમાં બીચારો ખેડુત સામાન્ય રીતે ગરીબ અને દેવાદાર રહેવા પામે છે અને તેની સ્થિતિ શાહુકાર અને સરકારના ગુલામ જેવી હોય છે અને તેમાં અદ્યાપિ કશો સુધારો થવા પામ્યો નથી, એ ખેદ-

હિન્દુસ્તાન ઉપર કુદરતની મહેર છે કે હિન્દી ખેડુત પડ્યો પડ્યો હજી જીવંત ટકી રહ્યો છે, પણ તેની પરાધીન અને કંગાળ સ્થિતિમાંથી એ ખેડુતોનો ઉદ્ધાર કરવા સરકાર તેમ દેશનેતાઓ ઉભયે તાબડતોબ પગલાં લેવાં ઘટે છે; નહિં તો ગોલ્ડસ્મિથના શબ્દોમાં કહીએ તો તે ખેડુત વર્ગનો નાશ થતા દેશ વેરાન થઈ પડશે.

હિન્દી સરકાર તે સ્થિતિમાં સુધારો કરવા શી તજવીજ કરી રહી છે અને લોકનાયકો તદર્થ શા ઈલાજો બતાવે છે, તેનો આપણે વિચાર કરીએ તે અગાઉ છપ્પનીઆમાં લોકોની સ્થિતિ કેવી દુઃખદ અને તંગ થઈ પડી હતી તેમ સરકારની રીતિનીતિ કેવી હતી તેનો વૃત્તાંત એક સમકાલીન નોંધ ઉપરથી વાંચવાને મળે છેઃ—

"આજકાલ જ્યાં જોઇશું ત્યાં આ દેશમાં દરેકને મોંડેથી દુકાળ સંબંધી સાંભળવામાં આવે છે. ગઇ સાલ ચોમાસામાં વરસાદ ન થવાથી દુકાળ પડ્યો એ સૌ કોઈ જાણે છે અને જેથી અનાજ અને ઘાસચારો ન થવાથી માણસ જાતને અને ઢોરાંને ઘણુંજ ખમવું પડયું છે અને પડે છે. ગામડાંઓની દશા જોશો તો શહેરના કરતાં ઘણીજ ખરાબ છે. ત્યાંના ગરીબ લોકો ખાવાને પેટપૂરતું અનાજ નહિ મળવાથી પોતાનું ઘર અને ગામ છોડી જયાંત્યાં ભીખ માંગતા રખડે છે અને કેટલાક તો એવી અને એવી દશામાં આરોપીટી થઈ જાય છે. બાકીના કેટલાંક મહેનત મજૂરી કરી ઉદર નિર્વાહ કરે છે. કેટલાક પાસે આવેલા શહેરનો આશ્રય લઇને ઉદાર દીલના માણસોના દાન અને સદાવ્રત પર પોતાના દિવસ કહાડે છે."

અને તે દુર્દશાની સચોટ છાપ પાડવા, વધુ વિગતો ઉમેરીને કહે છે, "વરસાદ ન થવાથી જેવી રીતે માણસ જાતને ખમવું પડયું છે, તેથી વિશેષ ઢોરને ખમવું પડયું છે. પાણી વિનાના કોરાકટ ચોમાસાને લીધે ઘાસચારો બીલકુલ ઉગવા પામ્યો નથી. અને ઘાસચારાની તંગીને લીધે આ વર્ષે અસંખ્ય ગાયો, ભેંસો, બળદ, વાછરડાં વગેરે ઢોરોનો નાશ થયો છે. ઢોરના પેટમાં ઉંડા ખાડા પડેલા જણાય છે અને તેમની ડગમગુ ચાલ જોઇને જોનારને દયા ઉપજાવે તેવો દેખાવ થઈ પડયો છે. ઢોરના મરવાથી ચામડાં અને હાડકાંનો વેપાર વધ્યો છે. અને ખેડુત વર્ગ છેક કંગાળ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે અને કેટલાક ખેડુતનાં તો ઘરબાર ઉજ્જડ થઈ ગયાં છે. ગાયો ભેંસોના મરવાથી દુધ, ઘી મોઘાં થયાં છે એ એક ઉપરનું દેખીતું કારણ છે. પણ તેમના જીવવાથી તેમની જે સંતતી થાત અને તે જે આ દેશની સેવા બજાવત તે બધુ

ભવિષ્યને માટે બંધ થયું સમજવું, કારણકે આ દેશનો મુખ્ય આધાર ખેતીપર છે અને ખેતીનો મુખ્ય આધાર ઢોરપર છે. ફક્ત આ સાલ દુઃખરૂપ છે એમ નથી પણ આ દુકાળને લીધે પડેલી તંગીથી આવતાં દસ વર્ષ સુધી ખેડુતને પોતાની અસલ સ્થિતિપર આવવું મુશ્કેલ પડશે એમ લાગે છે. અત્યારસુધી ખેડુત વર્ગનો મોટો ભાગ સારાં વરસ હોવાથી સાહુકાર પાસેથી નાણાં વ્યાજે કહાડી ખેતીનો ધંધો હીંમતભેર કરતા, અને ખેતીને માટે જોઇતાં ઓજાર, બળદ, વાવવાનું બી, અને ખાતર ખરીદતા, પણ આ સાલ ન પાકવાથી અને આપેલું પાછું વળતર ન થવાથી કોઈ ધીરનાર હશે તે પણ અચકાશે, એટલે ખેડુતનો બમણો મરો થવાનો."+

એ ચિત્ર અતિશયોક્તિભર્યું નહોતું પણ વાસ્તવિક હતું, તે હિન્દી દુકાળ કમિશન રીપોર્ટના નીચેના શબ્દોથી સાબીત થાય છેઃ—

"but in both scarcity and famine areas the difficulties were aggravated by the fact that the failure of the crops was attended, in many parts of the affected provinces, by a failure of the water -supply, and also by a failure of fodder, which in parts of Bombay was practically complete. This shortness of the water supply and dearth of fodder told heavily on men and cattle, and enormously increased the difficulties of administration."*

અંગ્રેજી રાજવહીવટની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કોઈ ગંભીર બનાવ કે અકસ્માત બનવા પામતા, તે વિષે પૂરી માહિતી મેળવવા અને તેના કારણો શોધી કાઢવા સરકાર એકાદી કમિટી કે કમિશન રીપોર્ટ કરવા નીમે છે; અને તે જે ભલામણો કરે તેનો યથાશક્ય ઉપયોગ કરવા તજવીજ કરે છે.

સન ૧૮૭૬માં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે અને સને ૧૮૯૬ના દુકાળ પછી દુકાળ કમિશનો નિમાયલાં તેમણે કેટલીક વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરી હતી અને તે પ્રમાણે દુકાળનિવારણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તો, દુકાળમાં પડતી ખરી હાડમારીઓ ઘણી ઓછી થવા પામે.

+ બુદ્ધિપ્રકાશ—૧૯૦૦ પૃ. ૬૦-૬૨.

* Report of Indian Famine Commission-1901 Page 99.

સન ૧૯૦૦ના દુકાળમાં મુંબાઇ સરકારે એક પછી એક એવી ગંભીર ભુલો કરી હતી, અને એવાં ખોટાં પગલાં ભર્યાં હતાં કે ખેડુતો કુદરતના મારે મરી રહ્યા હતા તેમનો સરકારની ખોટી રીતિનીતિથી વિશેષ મરો થયો હતો; તે કેવી રીતે તે આપણે હવે તપાસીએ.

પ્રથમ તો અગાઉના કમિશનોની ભલામણો મુજબ જે તે પ્રાંતની સરકારે દુકાળ સંબંધી જે પૂર્વ તૈયારી કરી રાખવી જોઇએ તેમાંનું મુંબાઈ સરકારે કશું કર્યું નહોતું, તે સંબંધમાં અમે કંઇ કહીએ તે કરતાં સન ૧૯૦૧ના દુકાળ કમિશનના શબ્દો અહિં ઉતારવા બંધબેસતા થઇ પડશેઃ—

"A large part of the Central Provinces was not long ago regarded as immune from famine, and the possibility that Gujarat would be desolated by drought and hunger was not foreseen. Nor was the occurence of two great famines within so short a period anticipated in any quarter. The unexpected, however, happened, and found the arrangements in most provinces incomplete".*

બીજું એ કમિશનોએ એવું સૂચવ્યું હતું કે દુકાળ પીડિત મનુષ્યોને રોજી આપવા રાહત કામો ઉઘાડવામાં આવે, તે નાનાં કામોથી શરૂ થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે; કેમકે તે લોકો એ પ્રકારની સખ્ત મજુરીને ટેવાયલા હોતા નથી, અને તેમને તે વળી બોજારૂપ અને કઠીન થઈ પડે.

પણ સરકારી અમલદારોએ એથી અવળી નીતિ ગુજરાતમાં આ છપ્પનીઆના દુકાળ વખતે અખ્તિયાર કરી હતી.

મ્હોટાં કામ હાથ ધરતાં હજારો મનુષ્યો એક જ સ્થળે એકત્ર થવા પામ્યા હતા; અને તે છાવણીમાં કોલેરા ફાટી નિકળતા તે લોકો નાશભાગમાં પડી જઇ મોટી સંખ્યામાં મરણ પામ્યા હતા.

---

* Report of the Indian Famine Commission, 1901 p. 9.

All it hopes to be able to do, is to provide relief for but a few of them who need it most. The rest must wait till Cholera subsides, and return to the works or go without State relief. Government is not prepared to go any further".

G, V. Joshi's writings and speeches page 383.

એ દુઃખદ સમયે તેમના પ્રત્યે કાંઈ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા વિનંતિ થતા સરકારે તો એક જ તૈયાર ઘડેલો જવાબ આપ્યો હતો કે કોલેરા શમી જતાં સુધી એ લોકોએ થોભી જવું, પછીથી કામ પર ચઢી જવું, એથી વિશેષ સરકાર નિયમ મુજબ કાંઇ કરી શકે એમ નથી. પણ એટલો વિચાર તેમને ન સ્ફૂર્યો કે સાધન વિનાના અને બેહાલ ભૂખે મરતા દુકાળ પીડિત આબાળ સ્ત્રી પુરુષોની કેવી કષ્ટભરી સ્થિતિ તે સમયે થઇ પડી હશે અને તેમને કેવી વેદના ભોગવવી પડી હશે ! સરકારની રેડ-ટેપીઝમ-વ્યવસ્થિત અને નિયોજિત કાર્યક્રમ પદ્ધતિ તે આનું નામ!*

એ તો સામાન્ય અનુભવની હકીકત છે કે સરકાર જે કાંઇ નિર્ણય કરે અને તે સારૂ હુકમ કાઢે અને તેનો અમલ થવા પામે એ એની વચ્ચે કેટલોક સમય વીતી જાય છે. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં સરકારે દુકાળ પીડિતોને રાહત આપવા જે કાંઇ પ્રયત્નો કરેલા તે ઉપર જણાવેલા વહીવટી ધોરણને લઇને વખતસર ન પહોંચતાં, મોડા પડેલા અને તેથી દુકાળીઆઓને ઘણું ખમવું પડેલું અને તેને અનુલક્ષીને જી. વી. જોશીએ લખ્યું હતું કેઃ—

"The situation is indeed such as to cause great anxiety–close on a hundred and forty-five thousand famine-stricken people driven off from the relief works, and running away in panic in all directions, in imminent peril of extreme suffering and starvation ".×

"When the work is entrusted to inferior officials, as it must needs be in the case, "it could hardly fail to lead to serious malpractices", and recommend that the measure of relief in this respect, is decided on, should be of general applicability, pointing out "that by making the degree of relaxation uniform over considerable tracts of country according to some uniform and clearly ascertained rule, the evils of personal favouritism and official corruption and oppression would be to a great extant obviated".

આ પ્રકારની સ્પષ્ટ સૂચના હોવા છતાં છપ્પનીઆ દુકાળમાં રેવન્યુ અધિકારીઓએ વ્યક્તિગત્ તપાસ કરીને, ખેડુતને પાક્યું હોય કે ન પાક્યું હોય, તે મહેસુલ ભરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે કે નહિ તે પ્રતિ ધ્યાન આપ્યા વિના, સખ્તાઈથી અને મક્કમપણે કામ લીધાથી એ ખેડુત અને જમીન માલિકોમાંના ઘણાખરાઓને, પાસે પૈસા નહિ હોવાથી, દેવું કરીને અથવા તો ઘરના દરદાગીના કે વાસણકુસણ વેચીસાટીને તે

સખ્તાઇ વાપરી હતી તેના સંખ્યાબંધ આધારભૂત પૂરાવા મળી આવશે અને તે પોકાર એટલો પ્રબળ થઈ પડયો હતો કે તે કેસોની તપાસ કરવા સરકારને છેવટે એક કમિશન નિમવાની ફરજ પડી હતી.

"There is much evidence available to show that the lower subordinate officers have used such measures as ejecting and shutting out defaulting cultivators for several days from their homes. prohibiting them the use of the water of the village wells, levying unauthorised distrains without orders from their superiors, the unauthorised opening of locked houses in the absence of their owners, the attachment of the grain required for the maintainance of the agriculturist and his family, their wearing apparel and bedding, and of agricultural implements, and the deduction of Government money out of takavi advances and the grants made from charitable funds". I also submitted a remark to the effect that the measures used by the subordinate officers were calculated to defeat the intentions of Government of not using such pressure as would force a cultivator to incur debts".*

લોકનેતાઓએ ખેડુતોની વહારે ચઢી, વર્તમાનપત્રોમાં જે ફરિયાદ પ્રગટ કરી તેમ મુંબાઇની ધારાસભામાં ચર્ચા કરી તે સરકારને રુચ્યુ નહિ. વળી તેમના અમલદારોનો સરકારે બચાવ કર્યો તે તદ્દન લુલો હતો; વાસ્તવિક રીતે મુંબાઇ સરકારે વસ્તુસ્થિતિને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોવાને બદલે એ પરિસ્થિતિનો બધો દોષ બિચારા ખેડુતો ઉપર નાંખ્યો કે તેઓ ઉડાઉ છે, ગાંડા સાંસારિક ખર્ચો કરે છે, તેથી દેવાદાર થાય છે, અને તે સ્થિતિમાં તેમની જમીન શાહુકારના હાથમાં જઈ પડી, તે કાયમના પરાધીન થઇ પડે છે; તેથી તેમાંથી તેમને રક્ષણ આપવા ખાતર, એવી દલીલ રજુ

* Evidence relating to improper practice in the collection of her revenue page 2.

(૧) આ દેવાદાર ખેડુતો માટે નવો અને હલકી પ્રતિનો જમીન ભોગવટાનો હક્ક યોજવો, તે માલીકીહક્ક હોય નહિ તેમ તે જમીનની ફેરફારી કરવા ઉપર સરકારનો પૂરો અંકુશ હોય.

(૨) જમીન મહેસુલ ન ભરાયે સરકાર ખેડુતની જમીન કબજે કરી શકે એવી આ નવી કલમ અનુસાર વ્યવસ્થા અને વહિવટ કરવા, કારોબારી અધિકારીઓને, કાયદાનુસાર સર્વ બંધનોથી મુક્ત, સત્તા બક્ષવાની ગોઠવણ કરવામા આવી હતી.

તેનું પરિણામ એ આવે કે ખેડુત તે જમીનનો માલીક મટીને એક મજુર થઇ પડે, એટલુ જ નહિ પણ સમાજમાં તેનો દરજ્જો ઘટે; તેની શાખ તુટે, તેની સ્થિતિ વધુ નબળી પડે તેમ તે જમીનમા તનતોડ કામ કરવાનો કે તે સુધારવાનો તેનો જુસ્સો રહે નહિ.

જે દુઃખમા અને મુશ્કેલીમાં એ ખેડુત તેના દિવસો નિર્ગમે છે, તે બદલ તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાને બદલે અને તેના કાર્યને ઉત્તેજન આપવા અને સહાયતા કરવાના ઠેકાણે, તેને મદદ અને રાહત આપવા નિમિત્ત, સરકાર જે પગલું ભરવા ધારે છે, તે ખોટું અને ગેરવાજબી છે, અને તેટલા માટે વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિને વિસારી દઈ, તેમના ઉદ્ધારનો માર્ગ, શેખચલ્લીની પેઠે સરકાર યોજે છે તેને પ્રજા વખોડી કાઢે તો તે તદ્દન વાજબી છે,* એવો અભિપ્રાય ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયામાંના એક પત્રમા સ્વ. જોશીએ વ્યક્ત કર્યો હતો, અને દુરદેશીવાળા અને વિચારવંત આપણા આગેવાનોને સરકારની આ ચાલબાજીમા કાંઈક ઉંડો ભેદ જણાયો હતો

ગુજરાતમાં જમીન મહેસુલની વસુલાત કરવામાં વર્તેલા અત્યાચારની હકીકત ભેગી કરી, તે ઉઘાડી પાડવામા ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખે આગેવાની લીધી હતી, અને ધારાસભામા લેન્ડ રેવન્યુ કોડમા સુધારો કરવા જે ખરડો રજુ થયો હતો તેની સામે સામનો કરવા મુંબાઈના સિંહ સર ફિરોજશાહ મહેતા આગળ પડયા હતા.

પ્રથમ લોકમત વ્યકત કરવા મુંબઇમા ટાઉન હોલમાં એક જંગી સભા ભરવામા આવી, તેમાં બતાવવામા આવ્યુ હતું કે શાહુકારના પંજામાંથી ગરીબ ખેડુતોને બચાવવાના બહાના હેઠળ સરકાર ખેડુતના

કાયમ અને વંશપરંપરાના હક ઉપર તરાપ મારી, પોતે ધીમે રહીને તે જમીનના માલીક થઈ પડવા ઇચ્છે છે.*

અને એ મુદ્દા ઉપર ધારાસભામાં ભાષણ કરતાં સર ફિરોજશાહે સરકારની એ ચાલબાજીને, સીધો ધસારો કરવાને બદલે બાજુએથી ઘા કરવા જેવી જણાવી, કહ્યું હતું કે બીલનો અનિષ્ટ હેતુ પાછલા કાયદાથી મંજુર થયેલા ખેડુતોના માલીકી હક્કોનું ઉલ્લંઘન કરી ઇલાકાની જમીન ઉપર સરકારનો એકલા માલીક તરીકે (absolute right) અમર્યાદ હક્ક સ્થાપવાનો છે.

સર ફિરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતા

* Under the guise of protecting the ryot from clutches of money-lender, the Bombay Land Revenue Code Amendment Bill sought to do away with this right of alienation and arm the executive with powers to grant land forfeited to the crown on such terms and for such period as Collector might prescribe—Life of Sir Phirozshah Mehta, Page 425.

એ બીલ આણનારાઓને આવા આક્ષેપ ન જ રૂચે, એટલે તેનો વિરોધ કરનારાઓને ખેડુતોના જીવન અને સ્થિતિનું જ્ઞાન અને અનુભવ નથી, એવો આરોપ મૂકયો હતો; પણ સર ફીરોજશાહ આવી ગલત અને ખુલી દલીલનો લાભ લેવાનું ચૂકે એમ નહોતા અને તેમણે તેનું ખંડન કરતા તેનો નીચે મુજબ જડબાતોડ જવાબ આપ્યો હતો, કે

"The English official moves among the natives, isolated even when not unsympathetic, ignorant even when not uninquisitive, a stranger and a foreigner to the end of the chapter. My Lord, I can therefore truly say that it is I and my native colleagues who can claim to speak at first-hand, and of our own personal and intuitive knowledge and experience of the feelings and thoughts of the ryot, his prejudices, his habits of thought, his ways of life, his ambitions and his aspirations. In speaking on this Bill, it is we who represent the real views of the agricultural masses, not the insular and isolated English official."+

પ્રજાકીય સભાસદોએ એ બીલનો વિરોધ કરતાં બીજી કાંઈ માગણી કરી નહોતી, પણ એટલુંજ ઈચ્છયું હતું, કે પ્રસ્તુત બીલ જુદા જુદા અધિકારીઓને, જાહેર સંસ્થાઓને અને પ્રભાવિત ગૃહસ્થોને અભિપ્રાય સારૂ મોકલી આપવામાં આવે, અને એ માગણી વ્યવહારૂ હતી, પણ સરકાર તો બહુમતિના જોર ઉપર મક્કમ હતી, તેથી તેણે આ વાજબી માગણી પ્રતિ ધ્યાન આપ્યુ નહિં અને તે સુધારા ઉપર મત લેવાતા તે નામંજુર થયો તે વખતે પ્રજાકીય સભ્યો સર ફીરોજશાહના નેતૃત્વ નીચે કૌન્સિલ હોલ, પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવા, છોડી ચાલ્યા ગયા હતા.

ધારાસભાના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારનો બનાવ નવો તેમ પહેલીવારનો હતો; અને તેની જો કે રાંધી નહિ તોપણ આડકતરી અસર થવા પામી હતી.

આપણે હવે સરકારે દુકાળની પીડા ઓછી થવા પામે અને લોકોને—ગરીબ ખેડુતોને રાહત મળે તે સારૂ કી વ્યવસ્થા કરેલી છે તે જોઇએ.

+ Life of Sir Phirozshah Mehta, Page 429-30.

સન ૧૮૭૬ ના દુકાળ પ્રસંગે ઘણું ખર્ચ કરવું પડયું હતું, તે ઉપરથી સરકારે દર વર્ષે રૂ. પંદર લાખ દુકાળ ફંડ ખાતે જુદા કાઢવાનો અને તે રકમ દુકાળ કાર્ય પાછળ ખર્ચવાનો નિર્ણય કરેલો હતો અને તે વ્યાજબી પગલું હતું; પણ તે રકમનો પાછળથી જુદા કામોમાં ખર્ચવાનો નિર્ણય થતા સ્વર્ગસ્થ દત્તને લખવું પડયુ હતું, કેઃ—

"The history of the Famine Relief and Insurance Grant is an illustration of the truth that the interests of the people are but imperfectly safeguarded under the present system of administration". *

દુકાળ રક્ષણ કાર્યોમાં રેલ્વે અને નહેરકામ મહત્વનાં છે; રેલ્વે દુકાળ નિવારણમાં બહુ મદદગાર નિવડી છે,"× પણ જાહેર બાંધકામમાં સરકારે જેટલી ચિવટ, લશ્કરની હાલચાલની અને દેશના રક્ષણની દષ્ટિએ અગત્યની ખર્ચાળ રેલ્વે બાંધવામાં દાખવી છે, તેટલી કાળજી ખેતીને ઉપયોગી અને ઉપકારક થઈ પડે એવાં જાહેર કામો, તળાવ અને કુવા, અને નહેરો બાંધવા કરાવવા પાછળ બતાવી નથી; દેશના રક્ષણ જેટલું મહત્વ આ ખેતીપ્રધાન દેશની ખેતીને આપવું ઘટતું હતું.

વળી એ ખેડુતોની ગરીબ અને નાદાર સ્થિતિ ટળે એ આશયથી સહકારી કાયદો (co-operative Act) પસાર કરવામાં આવ્યો હતો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તેનો હેતુ ફળીભૂત થવા પામ્યો નથી. તે કાયદાના આધારે જે શાખની મંડળીઓ (credit Societies) નિકળેલી છે; તેમાંની ઘણીખરી નિષ્ફળ નિવડી છે, અને સરકારી અમલદારો થાકી કંટાળીને એવા અભિપ્રાયના થયા છે કે ખેડુત કરજ કરતો અટકે અને કરકસર કરતાં શિખે તોજ તેની સ્થિતિ સુધરે એમ છે.

પરન્તુ લોકનેતાઓ, એ ખેડુતોની કંગાળ સ્થિતિ સુધારવા જે માગણીઓ કરે છે, તે વિચારી જોતાં, વાજબી તેમ યોગ્ય માલુમ પડશે; અને સરકારે એક અખતરારૂપે પણ તેનો અમલ કરવો ઘટે છે.

* Famines in India, Page 80.

મી. કે. એફ. નરીમાને પણ હમણાં એ નાણાંનો બીજા કાર્યોમાં વ્યય કરવા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે.

× "The Immediate efficiency of railways in checking mortality has been unparalled".

IndianFamines, p. 112.
Loveday.

(૧) ખેડુતને તેની જમીનનો ભોગવટો (tenure) મુકરર મહેસુલ સરકારને ભરે, કાયમ રહે એવો પ્રબંધ થવો જોઇએ.

(૨) બંગાળાની પેઠે બીજા પ્રાંતોમાં કાયમની આંકણી ધોરણ દાખલ થાય તો ખેડુતોને કાયમનું સુખ થાય, કદાચ એમ ન થઇ શકે તો તે જમીન મહેસુલની આંકણી લાંબી મુદત માટે—ઓછામાં ઓછી ત્રીસ વરસની—ઠરાવવામાં આવે, જેથી ખેડુત તે વિષે નિશ્ચિંત રહે.

(૩) એ આંકણી નક્કી કરવામા ખેતીના પાકનુ ધોરણ ગણત્રીમાં લેવામાં આવે; તે જમીન રસ્તા પર આવેલી છે, રેલ્વે સ્ટેશન નજદીક આવેલી છે કે શહેરની પાસે છે, તે પ્રતિ વિશેષ લક્ષ અપાવું ન જોઈએ.

(૪) જે મહેસુલ નક્કી થાય તે તેના પાકનું ૧/૫ હોય, વધુ નહિ; એવી ખાત્રી મળતા, તે ખેડુત તનતોડ મહેનત કરી, તે જમીનને સુધારશે એટલુ જ નહિ પણ તે જમીનમાથી પુરો કસ લેશે; અને તેજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

(૫) તે મહેસુલ સંબંધી રેવન્યુ અધિકારી અને ખેડુતને વાંધો પડે તો તેની સામે તે ખેડુત દિવાની કોર્ટમા અપીલ કરી શકે, એ હક્ક ખાસ મળવો જોઈએ.

(૬) ખેડુત તેના કબજાની જમીનની સરકારી મહેસુલ નિયમિત રીતે ભરે જાય તો તેનો કાયમ ભોગવટો તે ભોગવશે તેમ તે જમીન બદલવાનો કે વેચવાનો હક્ક તેને પ્રથમ મુજબ ચાલુ રહેશે.

(૭) લોકલ સેશ સિવાય બીજા વેરા તે ખેડુત પર ન પડે એવી કાળજી રાખવામાં આવે.

(૮) નબળાં વર્ષોમા સરકાર તે ખેડુતને તગાવી આપે, વરસાદ નિષ્ફળ ગયો હોય તો તે મહેસુલ લેવાનુ તે વર્ષે મૂલતવી રાખે અને દુકાળ જેવી સ્થિતિ ઉદ્ભવે તો તેની માફી બક્ષે.

(૯) ચાલુ વરસાદ પર ખેડુતને આધાર રાખી બેસી રહેવું ન પડે પણ તે સવડ તેને નહેર, કુવા કે તળાવના પાણીથી મળે, એવો પાકો બંદોબસ્ત સરકારે તાકીદે કરવો ઘટે છે.

ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા થયે, દેશમાથી દુકાળનુ દુ:ખ નાબુદ થાય એટલુ જ નહિ પણ ખેડુત જે ગરીબ અને દેવાદાર છે, તેની સ્થિતિ સુધરે, તે સંતોષી અને સુખી થવા પામે, અને એ સ્થિતિએ પહોચવાને પ્રથમ તેને અક્ષરજ્ઞાન મળે, અને તે સાથે ખેતીપ્રધાન કેળવણી અપાય એ વ્યવસ્થા પણ એટલી જ આવશ્યક લાગે છે.

પ્રકરણ ૧૨

નવો સાહિત્ય પ્રવાહ

"પ્રજાનું સાહિત્ય પ્રજાના જીવનનું દર્શન કરાવે છે. ઈતિહાસમાં પ્રજાનાં કૃત્યો નોંધેલાં હોય છે. પણ સાહિત્યમાં પ્રજાની વાછનાઓ અને મનોવૃત્તિઓ; પ્રજાની બુદ્ધિમાં ચાલતા તીવ્ર વાદવિવાદો, પ્રજાથી અનુભવાતી ઉચ્ચ આત્મ પ્રેરણાઓ અને સર્વ જેવા ઉદ્ભવ પામે તેવાંજ તાજાં ઉષ્ણતા અને ઉત્સાહવાળાં, આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને એ સર્વબળો સંમિશ્ર થઇ ઈતિહાસની નોંધની સામગ્રી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તે આપણને સમજાય છે. માણસના બાહ્ય જીવનનો કંઇક અંશ આપણે નજરે જોઈએ છીએ, અને તે પરથી તેના લક્ષણ વિષે અટકળ કરી શકીએ છીએ, પણ, તેના ચિત્તની અંદર કેવા વાદવિવાદ ચાલે છે; બહાર શાન્તિ છતાં તેની અંદર કેવા ઘોંઘાટ થઇ રહ્યા છે તે આપણે સાંભળી શકીએ, અને તેના આત્મામાં વિગ્રહની કેવી રણભૂમિ રચાય છે તે તમાશો આપણે જોઈ શકીએ, તો જ તે માણસનાં લક્ષણ આપણે યથાર્થ રીતે જાણી શકીએ."* હેન્રિ મોર્લી

પ્રતિભાશાળી કવિ કે સમર્થ સાહિત્યકાર તેના જમાનાનો પ્રતિનિધિ હોય છે. તેની આસપાસના વાતાવરણમાંથી જે કાંઈ આનંદ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, જે કાંઇ સારૂ અને સુંદર તેના દિલને બહેલાવે, તે સઘળું ગ્રહણ કરી, તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી, જે લાગણી ને ભાવ, સુખ ને શાન્તિ અનુભવે, તે એ વાણીમાં વ્યક્ત કરે છે, પછી તે પદ્યમાં હોય કે ગદ્યમાં હોય.

તે કૃતિમાં સામાન્યતઃ પ્રચલિત સમાજનું ચિત્ર જોવાનું મળે છે; એટલું જ નહિ પણ તે કૃતિ વા સર્જન ઘણીવાર જનતાને પ્રબોધક થઇ પડે છે; તેના ઘડતરમાં માર્ગદર્શક થાય છે અને તેની પ્રગતિમાં મદદગાર નિવડે છે. સમગ્રપણે વિચારતાં લેખક અને સમાજ એકબીજા સાથે ગાઢ સંકળાયલા છે અને તે પરસ્પર પ્રબળ અસર સુદ્ધાં કરે છે. તેથી સાહિત્ય લોકજીવન સાથે નિકટ સંપર્ક ધરાવે છે, એ સૂત્ર વાસ્તવિક અને સાચું છે; તે કેવી રીતે એ આપણે હવે તપાસીશું.

---

* કવિતા અને સાહિત્ય વો. ૩, પૃ. ૨૬૭.

ઉષા ક્ષિતિજ પર આવતાં તેનાં સોનેરી કિરણો સ્ફુર્તિદાયક, રમ્ય અને આલ્હાદક જણાય છે, એ પ્રમાણે નવો રાજ્ય અમલ દાખલ થતાં, આપણું પ્રજાજીવન અત્યાર સુધી અંધકારમાં છવાયલું, જ્ઞાતિ અને રૂઢિના મજબુત પહેરા નીચે, અંધીઆર ગઢમાં જકડાયલું, સુરત અને જડ, નિસ્તેજ અને ગતિહિન પડેલું હતુ, તેમાં ચેતન આવવા લાગ્યું બંધનો શિથિલ થઇ, હાલચાલને ગતિ મળી, અને તે સ્થૂળ છૂટકારા સાથે, પ્રકાશ–જ્ઞાનનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાંજ પૂર્વોક્ત પરિસ્થિતિમાં મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. અંધાપાવાળા મનુષ્યને આંખનુ તેજ એકાએક પ્રાપ્ત થતાં, અને જે તે વસ્તુ, દશ્ય વગેરે નિહાળતાં, જે અજાયબી તેને ઉપજે છે અને તેના આનંદ અને સુખનો પાર રહેતો નથી, એ પ્રકારની લાગણી આપણા લોકોએ અંગ્રેજી પ્રજાના સંસર્ગમાં અને એમનાં શાસન નીચે આવ્યા બાદ અનુભવવા માંડી અને તે સ્થિતિ તેમણે એટલી બધી શાન્તિભરી અને સુખદાયક લાગી કે એમનો આનંદ અને ઉત્સાહ વ્યક્ત કરતાં, એ પ્રજાના ગુણોના અને એમના અમલનાં યશોગાન ગાવા તે મંડી હતી અને તે

ધર્માન્તરને ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ એક પુણ્યકૃત્ય માને છે અને એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, ઉત્તેજાઈને, પ્રભુ જીસસ ક્રાઈસ્ટના ઉપદેશ વચનોનો પ્રચાર કરવા, હજારો વર્ષો થયાં, તેઓ દેશપરદેશ સેવે છે, અને ઉજ્જડ અને વેરાન પ્રદેશોમાં, જ્યાં જંગલી અને પછાત જાતો મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે, તેમની વચ્ચે જઈ વસી, તેમની સુધારણા અને ઉત્કર્ષ અર્થે, પ્રયાસ કરે છે; તે, સાચે સ્તુત્ય કાર્ય છે; અને ધર્માંતરના પ્રશ્નના ગુણદોષ બાજુએ રાખતાં, તેમની એ પ્રવૃત્તિ કલ્યાણકારી અને શાતા આપનારી નિવડેલી છે, એ ખુલ્લે દિલે અને ઉપકારસહ સ્વીકારવું પડશે અને હિન્દી પ્રજાની કેળવણીમાં તેમ તેમની સુધારણાના પ્રયાસમાં એમનો હિસ્સો રહેલો છે, તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવી જોઇએ.

ધર્માંતર સારૂં તેમને આપણા જીવનની નજીક આવવાનું તેમ તેમાં ઉંડા ઉતરવાનું પ્રાપ્ત થયું. આપણા કેટલાક રિવાજો જેમકે બાળલગ્ન, પ્રૌઢવયે ન્હાની બાળા સાથે લગ્ન, અનેક પત્નીત્વ, સિમંતનો ચાલ, જાહેરમાં રોવાકુટવાની પ્રથા, તેરમાના વરા, ફરજીઆત વૈધવ્ય વગેરે હાસ્યાસ્પદ અને હાંસીપાત્ર જણાયાં; અને ધર્મ વિષયમાં પણ બાધા; ભૂત ડાકેણના વહેમ અનેક દેવદેવીઓની માન્યતાઓ, મૂર્તિપૂજા, જપજાપ, મંત્રજંત્ર, યજ્ઞયાગ, વિવિધ પંથો અને સંપ્રદાયો એ સઘળું ભ્રમજનક અને ઉંધે રસ્તે દોરનારૂં અને જંગલી ભાસ્યું; તેમજ માનવતા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ એ સ્થિતિમાં સુધારો થવો ઈષ્ટ અને આવશ્યક લાગ્યો હતો; ખ્રિસ્તિધર્મ અને સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતામાં તેમને પૂરી શ્રદ્ધા હતી અને એ ધર્મનો સ્વીકાર હિન્દીઓને પ્રગતિ કરવામાં મદદગાર થઈ પડશે, એ માન્યતાથી તેમણે આપણી સામાજિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી; અને નવો શિક્ષિત વર્ગ તૈયાર થયો હતો તેમણે તે આક્ષેપોનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી જોતાં, તેમની દલીલોમાં કેટલુંક તથ્ય તેમને જણાયું, એટલે તે વર્ગે તે વિષે પ્રચારકાર્ય થવા, લોકોને સમજાવવાનું અને ઉપદેશ કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું.

દેશમાં શાન્તિ પ્રસરતાં અને વ્યવહારની સુગમતા થતાં આવજા વધી અને લોકોને નવું નવું જાણવા અને જ્ઞાન મેળવવાનું સહેલું બન્યું; નવી કેળવણીનો પ્રચાર થતાં બાહ્ય જગત્‌નું જ્ઞાન વિસ્તર્યું તેમ પ્રજાનો માનસિક વિકાસ થવા પામી, તે સારાસારનો વિવેક કરતાં શિખી. નવીન શિક્ષિત વર્ગે આનંદની, સુખની, વૈભવની, વિલાસની, જીવન ઉલ્લાસની નવી

નવી અને વૈવિધ્યભરી લાગણી અનુભવતાં, તે એ લાગણી અને વિચારને વ્યક્ત કરવા તત્પર થયો હતો. સ્વાનુભવ પરથી તેને ઘણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું, અને વ્યવહારમાં જોડાતાં, મનુષ્ય તરીકે, જે સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા, જે જ્ઞાન મેળવ્યું તે, તેમજ જીવ, જગત અને ઈશ્વિર વિષે અને કુદરતનો પરિચય થતાં જે અગમ્ય અને ગૂઢ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો, એ સર્વ તેના લખાણ અને ઉપદેશના વિષયો બન્યા હતા.

સન ૧૮૫૭ માં મુંબાઈ યુનિવરસિટિની સ્થાપના થઈ. જે શરૂઆતના વિદ્યાર્થીઓ તેના દ્વારમાંથી પરીક્ષાઓ આપી બહાર આવ્યા. તેમણે નવા સાહિત્યના વિકાસ અને અભ્યુદયમાં, પ્રજાના ઉત્કર્ષ અને સુધારામાં મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે; તેમ નવી કેળવણીનો પાયો નાખતી હોપ વાચનમાળા સન ૧૮૫૮ માં પ્રકટ થઈ તે પણ ઉછરતી ગુજરાતી પ્રજાના ઘડતરમાં બહુ સહાયભૂત નિવડેલી છે.

તે વાચનમાળામાં ઉપયુક્ત અને જરૂરી જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે; પણ તેની રચના અને સંકલનામાં નીતિના ઉપદેશ અને ચારિત્ર્યના બંધારણ પ્રતિ વિશેષ લક્ષ આપેલું છે અને તે એ વાંચન-માળાની મહત્તા છે. કવિ દલપતરામે પ્રસ્તુત વાચનમાળા સારૂ ખાસ કવિતા રચી આપી હતી. તે કવિતા, ટુંકી પણ મુદ્દાસર, બાળજીજ્ઞાસાને રૂચે અને સંતોષે એવી ધાટીની, સાદી પણ મનોરંજક, છતાં જીવન ઉપર પ્રબળ અસર કરે એવી પ્રબોધક હતી; અને તેની એ ખુબીને લઇને એ વાચનમાળા શિખનારમાંનો એવો કેટલોક વર્ગ અદ્યાપિ છે, જે તે કવિતાને મમતાપૂર્વક સંભારે છે, અને તે ફરી વાંચવાને ઇચ્છે છે; અને તે માગણીને પૂરી પાડવા દલપતકાવ્ય ભા. ૨ માં, તેની નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે, એ હોપવાચનમાળામાંની કવિતાઓ ખાસ ઉમેરવામાં આવી હતી.

નવયુગના નવીનોને કદાચ એ કવિતા પસંદ ન પડે, તેમાં કવિત્વ નહિ દેખાય; પણ જેમને ઉદ્દેશીને એ લખવામાં આવી હતી તે બાળકો એને હોંસથી અને આનંદથી ગાતાં અમે સાંભળ્યા છે, અને તે કવિતાની અસર પણ તેના જીવન ઉપર થતી એવું અમારૂં માનવું છે.

ગુજરાતના અગ્રેસર કેળવણી નિષ્ણાતો અને સાહિત્યકારોનો સહકાર મેળવી હોપસાહેબે એ વાચનમાળા સ્વતંત્રપણે યોજી હતી; કેન્ડીની મગડી વાચનમાળા ઉપરથી નવી ગુજરાતી વાચનમાળા તૈયાર કરવાની તેમણે ના પાડી હતી એ પહેલા ખંડમાં કહેવાયુ છે, અને સન ૧૯૦૮માં નવી વાચનમાળા

ફાર્બસ સંપાદિત બહાર પાડી ત્યાં સુધી, ગુજરાતી બાળપ્રજા એ વાચન સાહિત્યનું પાન કરી ઉછરી હતી.

તે વાચનમાળા ઉત્તમ અને ઉંચી કોટિની હતી, એવું અમારા એકલાનું મંતવ્ય નથી; હિન્દી સરકારે જુદીજુદી વાચનમાળાઓ તપાસવા એક કમિટી નિમેલી તેણે પણ તે વિષે નીચે મુજબ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:—

"ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇંડીઆએ સમગ્ર હિન્દની વાચનમાળાઓની પરીક્ષા માટે એક કમિટી નીમી હતી તેમણે હોપ-સીરીઝનાં વખાણ કર્યા અને બીજા પ્રાંતોમાં વાચનમાળા તૈયાર કરવાને હોપસીરીઝનો આધાર લેવાની ભલામણ કરી હતી."*

એ વાચનમાળા ઉપર જણાવ્યું તેમ સન ૧૮૫૮ માં પ્રસિદ્ધ થઈ; એટલે નવા ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવાહનો ઉદ્ભવ, વાસ્તવિક રીતે, આપણે એ વર્ષથી ગણી શકીએ.

અંગ્રેજી શિક્ષણે નવા કેળવાયલા વર્ગમાં નવીન ભાવના જગાડી હતી; અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રખર અને પ્રભાવશાળી લેખકો અને કવિઓ, બર્ક, ડાર્વિન, સ્પેન્સર, મિલ્ટન, મીલ, વર્ડસ્વર્થ, શેલી, કીટ્સની અમર નીચે આવી, તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો ઉદ્ભવ્યો હતો અને પ્રજા તરીકે આત્મભાન જાગી, તે માટે તેમનામાં મમત્વ બંધાવા માંડ્યું હતું. વળી તેની વિવેકશક્તિ ખીલી, જે તે વસ્તુ અને વિષયના, વિચાર અને નિર્ણયમાં શાસ્ત્રના આધારને પ્રમાણ નહિ ગણતાં નવીન વર્ગ બુદ્ધિને પ્રાધાન્ય સ્થાન આપવાનું શિખ્યો હતો.

અંગ્રેજીના અભ્યાસ ભેગો તે સંસ્કૃત ભાષા વાંચતો થયો હતો; તે દ્વારા એનો આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધવા માંડ્યો, અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ તેનામાં પ્રજાકીય અસ્મિતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી હતી, તેને એથી વિશેષ ઉત્તેજન અને બળ મળ્યાં હતાં.

બ્રિટિશ હકુમત નીચે હિન્દના જુદાજુદા પ્રાંતો એકત્રિત થયા, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો વ્યવહાર અને સંબંધ વિસ્તરવા લાગ્યો, એક બીજા પ્રાંતના ભાષા સાહિત્યનો સંસર્ગ વધી, તેમાંની ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓ ભાષામાં ઉતારવા પ્રયત્નો થયા અને તેની કેટલીક અમર નવા સાહિત્ય ઉપર થવા પામી હતી.

---

* ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ, કેળવણી વિભાગ પૃ. ૪.

ઉપર મુજબ જુદીજુદી રીતે વિધવિધ બળોનું જોડાણ થતા, પ્રજામાં નવુ દૈવત આવ્યુ, અને તેની દષ્ટિમર્યાદા પણ વિશાળ બની, તેમ પાશ્ચાત્ય વિચારે તેના માનસમા પરિવર્તન આણી, જે તે વસ્તુને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી ન લેતા, તેને બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવ્યા બાદ તે ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયલા કેળવાયલા વર્ગને શિખવ્યુ હતુ

આ પરિસ્થિતિમા નવો લેખક વર્ગ આગળ પડયો તેણે લોકસ્થિતિ લક્ષમા લઈને, પોતે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું, જે પ્રેરણા વા જ્ઞાન મળ્યુ હતુ તે, તે પદ્યમા વા ગદ્યમા વ્યક્ત કરવા ઉત્સુક બન્યો હતો, અને તેના વ્યક્તવ્યનો પ્રધાન સૂર સમાજસુધારો હતો, તેની સાથે દેશોન્નતિના ગ્રહણ કરવાના માર્ગ પણ દર્શાવ્યા હતા પ્રજાને કોઈ પ્રકારે જ્ઞાન આપવુ, તેમને સુધારવી, તેમને ઉન્નતિ સારૂ પ્રબોધવી, એ તેમના લખાણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો

વિષયના નિરુપણમાં લેખકની કલ્પના, વિચાર અને લાગણી ગમે તેટલાં તાજાં અને તીવ્ર હોય; તથાપિ તેમાં એક મોટું તત્વ જોઇએ, તે વિના તે લખાણ માર્યું જાય; અને એ તત્વ તે લેખની સુસંગતતા, વ્યવસ્થા, સૌન્દર્ય અને સચોટતાનું છે, જેને આપણે લેખનશૈલી કહીશું.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું આ પુસ્તક નથી, કે એમાં આપણા સાહિત્યકારોની કૃતિઓની પદ્ધતિસર અને ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવાની હોય. આ તો માત્ર પ્રજાજીવનના વિકાસમાં સાહિત્યે શો ફાળો આપ્યો વા તેની કેવી અસર થવા પામી તેનો નિર્દેશ કરવા પૂરતો આ પ્રકરણનો આશય છે; અને તે સમજવાનુ સુગમ થઈ પડે, તેટલા વાસ્તે એ અડધી સદીના સાહિત્યને આપણે નીચે મુજબ ચાર વિભાગમાં વહેંચીશું:—

(૧) પ્રબોધક સાહિત્ય, સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિ, સુધારો.

(૨) શુદ્ધ સાહિત્ય, કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, ચરિત્ર, ઇતિહાસ.

(૩) સાહિત્ય શાસ્ત્ર, છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ, કોશ, જ્ઞાનકોશ.

(૪) ભાષાંતર સાહિત્યઃ—સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠી, બંગાળી, હિન્દી.

સદરહુ વિભાગનું વર્ગીકરણ આપણે જૂદી રીતે પણ ગોઠવી શકીએ, જે પ્રસ્તુત વિષયને સમજવામાં સવડભર્યું થઈ પડશે.

સાહિત્ય તેના યુગનું, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે અને તે યુગના વિચાર મંથન અને સમાજ જીવનની પ્રબળ છાપ તે સાહિત્યના ઉપર પડે છે, તેથી એ રંગાયેલું હોય છે, એ દષ્ટિબિંદુએ સને ૧૮૫૮થી ૧૮૮૬ સુધીના સાહિત્યને દલપત નર્મદયુગનું સાહિત્ય અથવા સમાજસુધારાનું સાહિત્ય એવું ઉપનામ આપીશું. એ યુગની શરૂઆત સન ૧૮૫૮માં હોપ વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યાંથી શરૂ કરી, સન ૧૮૮૬માં કવિ નર્મદાશંકરનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી આવીને અટકશે; જો કે કવિ દલપતરામની કવિતા હુન્નરખાનાની ચઢાઈ, સંપલક્ષ્મી સંવાદ, અંગ ઉધારનો ઝઘડો, એ વગેરેનો આરંભ, જો કે તે પૂર્વે થયો હતો.

બીજો યુગ સન ૧૮૮૭થી સન ૧૯૦૭ સુધીનો પડે છે, તે યુગમાં યુનિવર્સિટીના પદવીધરો સાક્ષરો તરીકે અગ્રસ્થાન લે છે; તેથી કેટલાક તેને સાક્ષરયુગનું નામ આપે છે, પણ આપણે પાછલી વિચાર પ્રણાલિકા ધ્યાનમાં લઈને તેને ગોવર્ધનરામ યુગ અથવા સમન્વય યુગ, એવું નામ આપીશું. તે સમયમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચાર વચ્ચે ઘર્ષણ ચાલી

અર્વાચીન વિચાર અને પાશ્ચાત્ય વિચાર વચ્ચે હરિફાઈ થઈ; છેવટે બંને સંસ્કૃતિમાંના અંશોને ગ્રહણ કરી, તેમની વચ્ચે સમન્વય કરવાના પ્રયાસો થયા હતા, તેના પ્રતિપાદક ગોવર્ધનરામ હતા. સન ૧૮૮૭માં 'સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો' પ્રકટ થયો અને નરસિંહરાવરચિત નવીન કવિતાઓનો સંગ્રહ 'કુસુમમાળા' નામે પ્રસિદ્ધ થયો એટલે તે વર્ષથી ગોવર્ધનરામ યુગ વા સમન્વય યુગનો આરંભ ગણી આપણે સન ૧૯૦૭ માં ગોવર્ધનરામનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી પહોંચીએ છીએ; બીજે વર્ષે નવી વાચનમાળા હોવરટન સંપાદિત, બહાર પડી એટલે સન ૧૮૫૮ હોપ વાચનમાળા, જે વર્ષમાં રચાઈ ત્યારથી અર્વાચીન યુગની પહેલી અડધી સદીનો આપણે આરંભ કર્યો તેના અંતકાળનું એ વર્ષ હતું.

નવા લેખકોએ આપણા સમાજજીવનમાં અજુગતું, વાંધાપડતું, નિંદ્ય અને ત્યાજ્ય કરવા જેવું તેના નિવારણ સારૂ પ્રયાસ કર્યા; તેમજ નવીન-સંસ્કૃતિમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સરસ તત્વો જણાયાં તે પ્રજાજીવનમાં દાખલ થવા પામે એ હેતુ પણ તે પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ હતું. આમ ખંડનાત્મક અને રચનાત્મક, વ્હેમ અને અજ્ઞાન, કુચાલ અને નિંદ્ય રીવાજ દૂર કરવાનું તેમ કેળવણી ને દેશાટન, સંપ અને સ્વદેશાભિમાનના વિચારો ફેલાવવાનાં કાર્યો તેમણે હાથ ધર્યાં હતાં.

(સન ૧૮૫૫) હિન્દુઓની પડતી (સન ૧૮૬૪) લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન (સન ૧૮૬૦) વિષયી ગુરૂ અને ગુરૂની સત્તા (સન ૧૮૫૯) રોવા કુટવાની ઘેલાઈ (સન ૧૮૫૦); દેશી વસ્તુનું વર્ણન (સન ૧૮૫૧) વેન ચરિત્ર (સન ૧૮૬૮); વિધવા વિવાહ (સન ૧૮૬૬) ધર્મગુરૂઓ (સન ૧૮૫૭).

ઉપર મુજબ જે તે વિષયના નિષેધ વા ખંડન રૂપે ચર્ચા કરી, શું નવું ગ્રહણ કરવું તે પણ બતાવ્યું હતું. દાખલા તરીકે 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' (સન ૧૮૫૧) સ્વદેશાભિમાન (સન ૧૮૫૬) સંપ વિષે (સન ૧૮૫૯) સંપ લક્ષ્મી સંવાદ (સન ૧૮૫૧) સ્ત્રી કેળવણી (સન ૧૮૫૧) દેશાટન (સન ૧૮૫૩) કેળવણી વિષે (સન ૧૮૬૪) હુન્નરખાનની ચઢાઇ (સન ૧૮૯૦), ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ (સન ૧૮૬૯); જમકુમારી નાટક (સન ૧૮૮૪).

આ લેખકોમાં કવિ દલપતરામ અને કવિ નર્મદાશંકરનાં લખાણ આગળ પડતું અને અગત્યનું સ્થાન લે છે; અને તે ઉપરથી નવલરામે નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું હતું, અને તે કથન તદ્દન સાચું છે કે, આ જમાનાના કવિઓ તો બે જ: દલપતરામ અને નર્મદાશંકર; અને એમની અને એ સુધારા યુગની પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ બાંધતા દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈ એમના 'ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો'માં લખે છે, "બંનેની મહત્વાકાંક્ષા પણ એકજ, સંસાર સુધારો, પરદેશ ગમન સામે વિરોધ, બાળલગ્ન, કન્યા કેળવણી વિરૂદ્ધ દુરાગ્રહ, વિધવા વિવાહનો નિષેધ એવા એવા સાંસારીક દુષ્ટ રિવાજો નાબૂદ કરવાના ઝઘડામાંજ તે સમયનો સઘળો શિક્ષિત વર્ગ, શું કવિ કે શું ગદ્ય લેખક, શું જાહેર ભાષણકર્તા કે શું ખાનગી કાર્યકર્તા, એ સર્વની કાર્ય શક્તિ નિર્ગમ થઈ જતી. આ એકજ પ્રશ્નમાં સર્વ મશગુલ હતા."*

ઉપર જે યાદી ઉતારી છે, તેનું તારણ કરતાં ઉપરોક્ત મુદ્દાનું સમર્થન થતુ માલુમ પડશે.

યુગમૂર્તિસમા એ બે મહાન પુરુષો, દલપતરામ અને નર્મદાશંકર, એ ત્રીસ વર્ષના લાંબા ગાળાને એમનાં વિવિધોપયોગી લેખો અને કૃતિઓથી છાવરી દે છે. તે લખાણ જથ્થામાં પુષ્કળ છે તેમ ગુણમાં ઉંચી કોટીનું અને મૂલ્યવાન છે. તે લેખો માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય નથી પણ સામાન્ય વાચકને

* ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો, પૃ. ૨૬.

પણ સરખી રીતે આકર્યું છે; વળી જે કોઈ વિષયની ચર્ચા તેઓ હાથ ધરે છે, તે મુદાસર અને પદ્ધતિસર હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ લોક-માનસ સમજવાની ઉંડી નજરને લઈ, તેમની કલમ, લોકપ્રિય નિવડી, ધારી અસર ઉપજાવે છે. યુગધર્મને તેમણે બરાબર પિછાન્યો હતો તેથી જમાનાનુ-સાર પ્રજાજીવન ઘડવાના અને લોકમત કેળવવાના કોડ તેમણે સેવ્યા હતા અને એમની નિસર્ગ શકિતમાં, જાત અનુભવ અને અભ્યાસ, જન સ્વભાવનું નિરીક્ષણ અને જ્ઞાનનો સંયોગ ભળતાં, તેમનું એ લેખનકાર્ય યશસ્વી નિવડ્યું હતું અને એમના પ્રતાપી વ્યકિતત્વની છાપ તે ઉપર પડતાં તે વિશેષ દીપી ઉઠ્યું હતું

માત્ર કવિતા અને નિબંધો લખી તેઓ બેસી રહ્યા નહોતા; પણ શુદ્ધ સાહિત્યના અભ્યાસને આવશ્યક અને ઉપકારક, એવા પિંગળ, વ્યાકરણ અને કોશના ગ્રંથો યોજી તે સાધન પ્રજાને સુલભ કર્યું હતું.

કવિ નર્મદાશંકરે પિંગળનું જ્ઞાન કેવી મુશ્કેલીથી મેળવ્યું હતું તેની સૌ સાહિત્ય રસિકોને માહિતી છે; અને કવિ દલપતરામે પણ એ વિષયનું જ્ઞાન ભૂજની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અને એમનો રચેલો પિંગળનો ગ્રંથ અદ્યાપિ એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વપરાય છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી જેની સાથે કવિ દલપતરામનું નામ સદા જોડાયલું રહેશે તેણે, તેના આરંભકાળથી, ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરાવવાનું અને ગુજરાતી વ્યાકરણ રચાવવાનુ કાર્ય ઉપાડ્યું હતું. વ્યાકરણ ગ્રંથ રેવ. જોસેફ વાન ટેલરે, શાસ્ત્રી વ્રજલાલની સહાયતા લઈને, રચી આપ્યો હતો; તેમ શાસ્ત્રી વ્રજલાલે ઉત્સર્ગમાળા અને ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ એ બે પુસ્તકો સોસાઇટીને લખી આપ્યાં હતા. તે પછી ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો અભ્યાસ ખુબ આગળ વધ્યો છે, તથાપિ તે

પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લઇ, એક હાથે પાર ઉતારી હતીઃ એ વસ્તુ આદરૂપાત્ર છે જ. પણ, તે પાછળ રહેલી સાહસવૃત્તિ અને સાહિત્ય સેવાની ઉત્કટ ભાવના, આપણે ખાસ અભિનંદવી જોઈએ.

ગદ્યમાં દલપતરામે બહુ થોડું લખેલું છે અને તે ગદ્ય એટલું સારૂં નથી; તેથી અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના જનકનું માન કવિ નર્મદાશંકરને મળે છે, અને એમના એ ગદ્યની તારીફ કરતાં નવલરામ લખે છે, કે, નર્મદાશંકરનું ગદ્ય જેવું સરળ તેવું જ દઢ અને તેવું રૂઢ તેવું પ્રસંગસર પ્રૌઢ પણ હતું. આ કારણથી એનું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોહ પામતા. ભણેલા અને ન ભણેલા સઘળાને વહાલું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાન જ પ્રીતિકર હતું."+

અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ કવિ દલપતરામને નહોતું; પ્રચલિત વાતાવરણમાંથી તેના સદ્અંશો અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયલા; પરન્તુ નર્મદાશંકરે તેનો રીતસર અભ્યાસ કરેલો; કૉલેજમાં કેટલાંક વર્ષ કાઢેલાં; તેમ તેમનું અંગ્રેજી સાહિત્યનુ વાચન બહોળું હતું, તે એમનો રાજ્યરંગ નામક વિસ્તૃત નિબંધ વાંચતાં જણાય છે; નવલરામે જણાવ્યું છે કે તે વિષય તૈયાર કરવામાં કવિએ ૨૦૦ પુસ્તકો જોયાં હતાં.

આ મર્યાદાઓ કરતાં પણ મ્હોટો તફાવત એ બંનેના સ્વભાવમાં હતો; અને એ ભિન્ન સ્વભાવને કારણે એમની કાર્યપદ્ધતિ ઉલટી દિશામાં જતી હતી. 'એક ઉત્ક્રાંતિને પસંદ કરનારા તો બીજા પરિવર્તનને ઈચ્છનારા, બંનેનો ધ્યેય સમાન, સમાજ સુધારાનો હતો; પણ દલપતરામનું લખાણ, શાન્ત, ઠાવકું, સભારંજની, નીતિપ્રબોધક; જ્યારે નર્મદાશંકર અંતરનો ઉભરો ઠાલવે, પોતાના તાનમાંજ મસ્ત રહે; અને વખતે મદોન્મત્ત થઈ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ તોડી નાંખે.'

'કવિ દલપતરામ ધીરેધીરે સુધારો કરવાનો ઉપદેશ કરે, ત્યારે નર્મદાશંકર પોકારીને કહે ' યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે. '

બંનેનું જીવન તપાસતાં, બંનેના માર્ગ જુદા માલુમ પડે છે. એક સદાચારમાં પૂરા માનનારા; વ્રતધારી, ધર્મ વિષયમાં રત, જ્યારે બીજા સ્વૈરપણે વિહરનારા, લાગણીને વશ, સામાન્યતઃ બુદ્ધિને અનુસરનારા હતા.'

'તથાપિ બંનેનું જીવન ધ્યેય, સમાજસુધારો અને સાહિત્ય સેવા, એ મુખ્યત્વે હતું;' અને તેની સિદ્ધિ પાછળ એ બે સાહિત્યકારોએ ફકીરી લીધી હતી; સરસ્વતીની સેવામાં પોતાનું સવસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

+ નર્મ કવિતા, કવિ જીવન, પૃ. ૨૯.

મ્હોટા હોદ્દેદાર થયા હોત પણ મોસાઈગીની ખાનગી નોકરીમા જોડાવાનો આદેશ મળતા બધા વિચારોને બાજુએ મૂકી પોતે હાજર થયા હતા તે સમયની એમના મનની મુઝવણ એમના શબ્દોમા દર્શાવીશ —

કર્ટિસ સાહેબને ઉત્તર લખતા તેઓ પ્રથમ લખે છે—

" દિલમા હેત સ્વદેશપર પણ તૃષ્ણા ન જાય,
સરકારી અધિકાર તે. મ એમ મનાય '

કરવાનું નર્મદાશંકરે ધારેલું; પણ તે છપાઈ બહાર પડની વખતે કરસનદાસ શેરસટ્ટામાં તદ્દન પાયમાલ થઈ ગયા હતા, અને તેમની પાસેથી મદદની કાંઈ આશા રહી નહોતી.

તેમ છતાં આર્થિક મુશ્કેલી તરફ ન જોતાં, કવિ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યા; અને તે કવિતાનું પુસ્તક કરસનદાસને જ અર્પણ કર્યું હતું.

નર્મકોશના પ્રકાશન સંબંધમાં તેઓ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, કે

"પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણા વડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે."

નવલરામ લખે છે તેમ, "આ કેવા મોટા મનનો સ્વાભિમાની આત્મસંતોષઃ અને તે ગ્રંથ કવિ ગુજરાતને અર્પણ કરી, કહે છે,

"જય જય ગરવી ગુજરાત !
જય જય ગરવી ગુજરાત,

ભાગો કાઢી નખાવવામા આવ્યા હતા તે સબધમા નીચેનો ફકરો જાણવા જેવો છે —

"સન ૧૮૭૩મા પાઠ્ય પુસ્તકોની સુધારણાનો પ્રશ્ન વિચારવા પુનામા એક કમિટી નિમાઈ હતી તેણે પાઠ્ય પુસ્તકમાથી ધર્મની ખોટી માન્યતાઓ, દેવદેવાદિમા અધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતામૂલક અને ભ્રમજનક, રીતિનીતિના વર્ણનો અને વિવેચનો કાઢી નાખવા આગ્રહ કર્યો હતો," અને એ અભિપ્રાયનુ પ્રતિપાદન કરતા જણાવ્યુ હતુ, કે —

'Let no corrupt communication proceed out of your mouth is a precept which can stand independently of its divine source and should rule in the interests of morality no less than in those of religion અને છેવટ એમ કહ્યુ હતુ કે —

× × Lead to the exclusion from a sanctioned school course of all direct dogmatic teaching such as that of metaphysics fatalism etc, which is to be found in the સપદાકન '

લઇને પ્રજામાં પોતાના દેશ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટે મમત્વ બંધાવા માંડયું હતુ અને તેને નવા અંગ્રેજી શિક્ષણે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું,' નવ-શિક્ષિતવર્ગ કવિ સર વૉલ્ટર સ્કોટની સ્વદેશાભિમાનની નીચેની પંક્તિ ગાઇ ગાયતો હતોઃ

> "Breathes there a man
> Who has not said to himself
> This is my own, my Native Land".
> "એ ભૂમિ અમારી, મૈયા અમારી
> કોણ અવર કહેશે નિજની?
> ન દેઉ ઉચરવા . ...
> એ સ્વદેશ માટે, કો રણ-યને
> પ્રાણ-આહુતિ દઉં સજ્જતા;
> ન માગું ઉગરવા-એ ભૂમિ.

હરિલાલ ધ્રુવ.

'વળી એ સમય પ્રજા માટે આફતોનો હતો. દુકાળની પીડા અસહ્ય થઈ પડી હતી. દેશ નિર્ધન બનતો જતો હતો અને હિન્દી સરકારની રાજનીતિ પણ કંટકરૂપ નીવડી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે એકપક્ષી, પક્ષપાતભરી અને સ્વાર્થપ્રેરિત નિહાળીને પ્રજાએ અંગ્રેજ રાજકર્તાઓમાંથી વિશ્વાસ ખોયો હતો' અને તેના પરિણામે સન ૧૮૮૫માં હિન્દી મહાસભાની સ્થાપના થઇ હતી એ આપણે પૂર્વે જોયું છે.

'તેમાં વિજ્ઞાનનુ પ્રાબલ્ય જામી, જડવાદે કેળવાયલા વર્ગ ઉપર કાબુ મેળવી, ઉમેરો કર્યો હતો અને તેમની ધર્મ ઉપરની આસ્થા ઉઠતી જતી હતી!

એ ક્રાંતિકાળમાં નવશિક્ષિતો વિચાર કરતા થાય, ઉદાસિન વૃત્તિ સેવે અથવા નવીન અને સ્વતંત્ર માર્ગે વિચરે તો તે વિસ્મયકારક ઘટના નહિ મનાય.

તે વિચાર છાયાથી છવાઈ કવિ નર્મદાશંકરે તત્કાલીન પરિસ્થિતિ યથાસ્થિત વર્ણવી છે. તે લખે છેઃ—

'"સુધારાએ અનેક ઐક્ય યોજ્યાં પણ એક સાધ્યું નહિ ને તેનું અભિમાન લજ્જિત થઈ હવે ગળે છે. મોહ તે સંમોહ થવા પામ્યો

નહિ. સમજ પડવા માંડી છે તેથી, ને દુઃખ પડવા માંડયું છે તેથી, એ સરકારની વૃત્તિ જાણવામાં આવી છે તેથી, સુધરેલનું વલણ સ્વધર્મ નીતિ-રીતિ ભણી પાછું વળતું જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ભાષાંતર થઈ છપાય છે તેથી લોકને સ્વધર્મનીતિ ઉપર ભાવ બેસતો ને દૃઢ થતો જાય છે. વળી દેશ અતિ નિર્ધન થઇ જવાથી પણ સૌ પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો વિચાર કરતા થયા છે. દેશી રાજ્યો પોતપોતાના જથામાં ઐક્ય કરે છે, એ સઘળું રાજા તથા પ્રજાના નિમિત્તરૂપ કર્મદ્વારા કાળ કરે છે; અંતે રાજાના કે પ્રજાના લાભમાં તે, તે પોતેજ જાણે છે."*

એ ઉતારા ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે જનસમાજમાં જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું, તેની અસર થવા પામી, લોકની મનોદશાનું આ પ્રતિબિંબ માત્ર હતું.

'આરંભમાં નવા સુધારાએ લોકોને ચકિત કર્યો, તેના પ્રભાવમાં સૌ ખેંચાયા, પણ એકબીજાના નિકટ પરિચયમાં આવતાં, બંને પ્રજાના જીવન અને ધ્યેય વચ્ચે મ્હોટું અંતર જણાયું; બંને સંસ્કૃતિની ઇમારત એવા ભિન્ન ધોરણો ઉપર રચાઇ હતી કે તેમની વચ્ચે સામ્ય સંભવે નહિ; ઉલટું એવા વિરોધી અંશો તેમાં રહેલા હતા કે તેના પરિણામે બન્ને વચ્ચે જરૂર ઘર્ષણ થવા પામે; અને આ સમયે તે ઘર્ષણ બહુ તીવ્ર બન્યું હતું.'

કવિના ગાઢ મિત્ર અને આપણા એક સમર્થ વિવેચક નવલરામે એ વિષમ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇને પ્રસ્તુત સુધારાના સ્વરૂપનું, સવિસ્તર અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્વેષણ કરી, બંને સંસ્કૃતિ વચ્ચેના ભિન્ન લક્ષણો તારવ્યા હતા, તે અત્ર નોંધીશું. એ આખો લેખ મનનીય છે; તેમજ તે ઘર્ષણનાં કારણો જાણવા તે લેખ સમગ્ર વાંચવો ઘટે છેઃ

યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો	હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો
જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન	બ્રહ્મસત્યં જગત્ મિથ્યા
બુદ્ધિવાદ	પ્રમાણવાદ
જન સામાન્ય ભાવ	જન વિશેષ ભાવ
સ્વાતંત્ર્યભાવ	સ્વતંત્રતાનો અભાવ
રાગવૃત્તિ	વૈરાગ્ય વૃત્તિ
ઉદ્યોગ પ્રતીતિ	દૈવવાદ

* ધર્મવિચાર પૃ. ૧૦૬.

છેવટે એ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં તેઓ લખે છે, કે,

"આ રીતે નવાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ ને પ્રતીતિ, એ સઘળાં આપણી જુની વાતોથી વિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમલમાં આણવા તલવાર પકડી ઉભા રહેલાં છે. આવા વિરલ યોગાનુયોગે સુધારો ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?"×

ઉક્ત વાતાવરણમાંથી પોષણ પામી નવો પદવીધારી લેખક વર્ગ ઉભો થયો, તેમની લેખન પ્રવૃત્તિ બે જુદા પ્રવાહમાં વહે છે, એક પક્ષ પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરી. આપણા જીવનને અનુકૂળ અને બંધબેસતા ફેરફાર અને સુધારા ઇચ્છે છે. પશ્ચિમનું અમુક ગાંડું અનુકરણ કરવા જ તે ખુશી નથી, તેમ સુધારકો જે કાંઈ બોલે વા કહે તે સઘળું સત્ય તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એ પક્ષના અગ્રણી સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ નભુભાઇ, તેમના મંતવ્યના સમર્થનમાં એટલું જણાવતા કે "મહા પંડિત સોક્રેટિસની પંડિતાઇ 'હું કાંઇ જાણતો નથી' એટલામાં જ હતી; ઉપનિષદોનું બ્રહ્મ પણ વિજ્ઞાતમ વિ જાનતામ ન જાણનારે જાણેલું છે, સત્યને સીમા નથી; માટે સત્ય ભક્તિ રાખી, સર્વ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખો, તથા સર્વમાંથી સત્ય ગ્રહણ કરો, એજ તાત્પર્ય છે. મતાંધ ન થાઓ."

'જે આત્મભાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી પ્રેરાઈને એ પક્ષના લેખકો કહેતા કે આપણા હિન્દુ ધર્મને આંચ આવવી ન જોઇએ, જે કાંઈ તેમાંથી ત્યાજ્ય હોય તે દૂર કરી, મૂળને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું જોઇએ; પશ્ચિમનાં સુખસગવડ અને મોહનાં સાધનોથી ચલિત ન થતાં, આપણી પ્રાચીન આત્મ સંયમની ભાવના કેળવવી જોઇએ, તેમ હાલનો સુધારો બહારના આચારો પર વિશેષ ધ્યાન આપે છે, તેને બદલે અંદરનો સુધારો થવાની અગત્ય છે.'

એ દૃષ્ટિબિંદુ આગળ ધરી મણિલાલ નભુભાઈ 'સુદર્શન' માસિકમાં નવા વિચારોનો વિરોધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને તે રીતિને આપણે સંરક્ષણવાદી કાર્યરીતિ (conservative) કહીશું. જનસમાજમાં સુધારાની જરૂર છે, તેની તેઓ ના પાડી શકતા નહોતા, માત્ર તે સુધારો આપણી પાછલી પરંપરા અને સંસ્કૃતિને અનુરૂપ થાય એમ તેમની માગણી હતી; અને તે સારૂ તેમની કલમનો સતત ઉપયોગ કરતા; અને તેમની એ વિચાર સરણીનો સ્ફોટ કરતાં સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ, એક સ્થળે લખ્યું હતું, કે,

×નવલગ્રંથાવલી, ભા. ૧, પૃ. ૩૭૩, શાળોપયોગી આવૃત્તિ, શ્રીફ સંપાદિત.

હેતુવાદનું અનુમોદન શોધનારાને તે અનુમોદન આપ્યું અને શાંકર સિદ્ધાન્તના નિશ્ચલ પીઠ ઉપર ધર્મગૃહ અને રાજ્યના સર્વ વ્યવહારનું પ્રતિષ્ઠાપન કરી પ્રાચીન વ્યવહાર સુસ્થિત કર્યો, અને નવીન ભાવનાઓની વ્યવસ્થા કરી વાદવિવાદથી પ્રાચીન પક્ષનું સમર્થન અને નવીનોનું ખંડન આગ્રહથી શરૂ કર્યું."*

'મણિલાલની દલીલોમાં કેટલુંક તથ્ય હતું, પણ તે બહુ વધારીને, વાસ્તવિક સ્થિતિની અવગણના કરી, રજુ કરવામાં આવતું; આપણા સમાજને અધોગતિ થઇ પડે એવાં તત્ત્વો નવા સુધારામાંથી ગ્રહણ કરી, નવા જુનાનો સુમેળ જેમ એમના તરફથી થતો નહોતો, એટલું જ નહિ પણ નવા સુધારાના વિચાર અને સિદ્ધાંત તેમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રતિ એવો પૂર્વગ્રહ મણિલાલને બંધાઇ ગયો હતો કે તે વિષયનું પ્રતિપાદન કે પ્રચાર કરતું કોઇ પુસ્તક કે લેખ તેમના જોવા વાંચવામાં આવે, કે તેનો વિરોધ ને ખંડન કરવા તેઓ આગળ પડતા; અને સામાન્ય રૂઢિચુસ્ત જનતાને તે વલણ ગમતું, પણ જેઓ સુધારાને ઇચ્છતા, સમાજ પ્રગતિમાન થાય તે સારૂ પગલાં ભરતા, તેમને તે પસંદ પડતું નહિ; અને તેમના તરફથી એમના લખાણમાંથી અવતરણો, ભુલભરેલાં, ભ્રામક રીતે પોકળ દલીલો તારવી તેનો જવાબ થતો. એ સુધારક લેખક વર્ગના અગ્રણી રમણભાઇ હતા. સુધારાનો વારસો એમને પિતા પાસેથી મળ્યો હતો; ઉચ્ચ કોલેજ કેળવણી દ્વારા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના ઉત્તમ વિચારો પોતે પ્રાપ્ત કર્યો હતો, સુરત પ્રાર્થના સમાજીસ્ટ હતા અને સમાજ સેવાના કાર્યને જીવનમાં તેમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું; અને એમની લેખન પ્રવૃત્તિ પણ એ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થ હતી, એમ જણાશે.

"દેશ, જાત અને ધર્મના ભેદ રાખ્યા વિના, બુદ્ધિ અને હૃદયને જે શ્રેય થયું, તે તેમણે ધારણ કર્યું હતું. ન્યાય અને સત્ય એમના જીવન સૂત્રો હતાં અને તેનો પ્રભાવ એમના લેખોમાં માલુમ પડતો; વાદમાં તેઓ કદિ મર્યાદા લોપતા નહિ. 'મણિલાલની કાર્ય રીતિને આપણે જેમ સંરક્ષણવાદી જણાવી તેમ રમણભાઇની કાર્યરીતિ ઉદારમતવાદી (liberal) કહેવાય, અને તેનું પ્રધાન અંગ બુદ્ધિવાદ હતું.'

'કવિતા ને સાહિત્ય' એ એમનો મ્હોટો અને કિંમતી સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવો ચીલો પાડે છે, એમાંના કેટલાક લેખો મણિ-

---

* હનમલાલ કેશવલાલ—વસન્ત ગોવર્ધનરામ સ્મારક અંક પૃ. ૨૨૬

લાલના આક્ષેપોના જવાબ રૂપે હતા; નવીન સાહિત્ય કૃતિઓ, પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં ધોરણ અને પદ્ધતિઓ અવલોકી, તેના ગુણદોષ તેઓ સમભાવપૂર્વક બતાવતા; સાહિત્યના અભ્યાસીને એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. એમનો "રાઈનો પર્વત" આપણા ગણ્યાગાંઠ્યા નાટકોમાં એક મૌલિક અને ઉત્તમ કૃતિ છે, અને સનાતની સમુદાયના જડ આચારવિચારના પરિહાસરૂપ કટાક્ષ પુસ્તક ભદ્રંભદ્ર–ચાર્લ્સ ડિકન્સના પિકવિકની પેઠે–ગુજરાતી સાહિત્ય જીવંત છે ત્યાં સુધી અમર રહેશે.

રમણભાઈ મહીપતરામ

'જીવનમાં સંરક્ષણપણું અંકુશરૂપે હોય એ પ્રતિષ્ઠનીય છે; પણ તે પ્રગતિને અવરોધનારૂં ન બનવું જોઇએ. નવા સંજોગોમાં જનતાને માર્ગ-દર્શનની જરૂર હતી; પણ મણિલાલ તે આપી શક્યા નહોતા; તેમની પ્રવૃત્તિ નિષેધક અને સુધારાને વિઘાતક હતી,' એટલું સ્પષ્ટ છે.

આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રેમથી પ્રેરાઇને એમણે આપણને ઘણાં પુસ્તકો આપેલાં છે, તેમાં "સિદ્ધાંતસાર" મુખ્ય છે; ઉત્તર રામ-ચરિત અને માલતી માધવનાં ભાષાંતર ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે. પણ સુદર્શન અને પ્રિયંવદાના તંત્રી તરીકે તેઓ સુધારાનો વિષય આપતાં એક પક્ષકાર બની જાય છે; તેટલે અંશે તેમની કલમ વિચારવંત વાચકને અપીલ કરતી નથી, અને તે કેટલીક વખતે સ્વમતાગ્રહવાદનું રૂપ લેતી જણાય છે.

વ્યક્તિગત પ્રશ્ન બાજુએ નખી, 'વસ્તુસ્થિતિને સમગ્રરૂપે અવલોકતાં, એમ માલુમ પડે છે, કે પ્રગતિનું ચક્ર એવી રીતે ફરે છે કે આજનો ઉદ્દામ સુધારક, આવતી કાલે સંરક્ષણવૃત્તિ ધારણ કરનારો, પીછે હઠનારો જણાય છે; તાત્પર્ય કે સમયાનુસાર જે કાંઈ પોતાની દૃષ્ટિમાં વા વિચારમાં આવે છે તેટલાને સત્ય માની લઈને તે પ્રમાણે અનુસરવા અને અન્યને ઉપદેશ કરવા સુધારક કે સંરક્ષણવાદી પ્રયત્ન કરે છે; અને અમુક સંજો-ગોમાં, ચોક્કસ કારણસર,' એ તદન સત્ય નહિ પણ સાપેક્ષ સત્ય છે, એવું સ્વીકારીએ તો તે ખોટું નહિ કહેવાય.

વારંને જમાનાના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ ઉપર અમુક ગુણદોષ આરોપ ન કરતાં, સમકાલીન વિચારબળો પ્રવર્તિ રહ્યાં હોય તેનું પૃથક્કરણ અને અન્વેષણ તે યુગને બરોબર સમજવાને વધારે મદદગાર થશે એમ અમારૂં મંતવ્ય છે.

'જેમ કે સમુદ્રયાન કરનાર વીરનર મહીપતરામને જ્ઞાતિ અને સમાજ તરફથી તે બદલ અનેક પ્રકારે કષ્ટ વેઠવું પડયું હતું; પણ તેનો આજે કોઈ વિચાર સરખો કરતું નથી, અને સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો ઈંગ્લાંડના પ્રવાસે વિના સંકોચ વિચરે છે. પૂર્વે બાર વર્ષની બાળા કુમારી રહે એ અસં-ભવિત લાગતું; તે એક આપત્તિરૂપ લેખાતું; પણ હાલમાં અનેક કન્યાઓ મ્હોટી ઉમર સુધી કુમારી રહે છે અને કેટલીક આજીવન અવિવાહિત રહેવાના કોડ સેવે છે; એજ પ્રમાણે વિધવા વિવાહ માટે કહી શકાય. છેલ્લા દશકામાં જનસમાજમાં એવું પ્રચંડ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે કે

ગઈ સદીનો સુધારક આજની પરિસ્થિતિ નિહાળીને જરૂર અવાક બની જાય. તેથી આપણને કહેવું પડે છે, કે એ બધું "કાળબળ" નો મહિમા છે.[1]

એ સમયે ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષિતિજ ઉપર એક નવો ગ્રહ પ્રકટતો હતો, અને તે સરસ્વતીચંદ્રના કર્તા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી હતા. [1]તેમણે નવા અને જુના વિચાર અને સિદ્ધાંતોનું તારતમ્ય શોધી કાઢી, તે બેનો સમન્વય કરવા પ્રયાસ આદર્યો હતો અને તે કાર્યમાં ગોવર્ધનરામને સફળતા મળી હતી, એટલું જ નહિ પણ એમના વિચારની છાપ એ યુગના સાહિત્ય ઉપર એટલી પ્રબળ પડેલી છે, કે તેની અસર નીચે ગુજરાતી સમાજ, રસિક, ઉજ્જ્વલ, ઉન્નત અને સંસ્કારી થવા પામ્યો છે,[1] તે કારણે સાહિત્યકારોએ એ યુગને ગોવર્ધનયુગ અથવા સમન્વયયુગ એવું નામ આપેલું છે.

ભવિષ્યકાળમાં વિદ્યાથી થનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પના ઉપર પડતી પ્રતિચ્છાયા એ સર્વના મિશ્રણમાં વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર, સ્વતંત્રતા અને વિશુદ્ધિના પ્રકાશ, છાયા અને અંધકારમાં રહે અધવચ રહેતા મનુષ્યોની સ્થિતિઓ કે સંક્રાન્તિઓ" કેવી થાય તે દર્શાવવા "વ્યવસ્થારક્ષક લોકાચાર અને સ્વતંત્રતાવિકાસક પાશ્ચાત્યાચારના નવીન ગુણોના ઉદ્‌ભાવક મગત પ્રવાહોમા તેમ સંક્રાન્તિકાળના કષ્ટોનાં ભ્રામક વચ્ચે વર્તમાનથી વ્યાકુળ અને ભવિષ્યથી ક્ષણમાં ઉદ્વિગ્ન કે ક્ષણમાં મોહિત ચિન્તાઓની ભીડાભીડના દબાણ વચ્ચે સર્વસંગ્રહી ઉદારતા અને આરમ્ભગ્રહી બુદ્ધિ તેમજ ઉચ્ચગ્રાહી ઉદાત્તતા કેવી રીતે ઉદય પામે છે. આ સંક્રાન્તિનું વર્તમાન ચિત્ર અને ઉદયકિરણોનુ ભાવી ચિત્ર" દોરવા અને આ સંક્રાતિનું મંથન શાન્ત થયે હિન્દુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારના શાંતિ અને સ્વસ્થતા થશે તે કલ્પવાં એ આ ગ્રંથનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે""×

અને સર રમણભાઇએ પણ ગોવર્ધનરામને અંજલિ અર્પતા પ્રસ્તુત મુદ્દાના સંબંધમાં લખ્યુ હતુ, કે

"" સરસ્વતીચદ્રના ચોથા ભાગમા કલ્પેલી મનસ્રષ્ટિનો એક માત્ર આશય હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન તથા યુરોપના અર્વાચીન સુધારાના સવાદી મિશ્રણ વડે હિન્દુસ્તાનનો ઉત્કર્ષ તથા ઉદ્ધાર કરવાનો છે "•

લક્ષ્યાલક્ષ્યની ચર્ચા આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉજ્જવળ અંગ રજુ કરે છે તેમ કલ્યાણગ્રામની કલ્પના મિશનરી સંસ્થાઓનું નવીન સ્વરૂપ છે, એમ લાગે છે, પણ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે કર્તાનુ વલણ એ સંસ્કૃતિઓનાં સંયોગીકરણ તરફ વિશેષ રહે છે.

ઉપરોક્ત હકીકત ઉપરથી જોઈ શકાશે કે નવા સાહિત્યનો પ્રવાહ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો વધે છે, તેમા એ વિચારબળનુ ક્રમનર સમ્મિલન પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેથી આપણે એ યુગના સાહિત્યને સુધારા યુગનુ સાહિત્ય અને સમન્વય યુગનુ સાહિત્ય, અથવા તો તે બળોનાં પ્રવર્તકો ઉપરથી કલ્પત નર્મદ યુગનુ અને ગોવર્ધન યુગનુ સાહિત્ય એવાં નામ આપેલાં છે.

તે આખુ સાહિત્ય પ્રવાહમા ત્રીજુ અંગ ભાષાંતર સાહિત્યનુ બને છે, તે ભાષાંતરો સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠી, બંગાળી અને હિન્દીમાંથી

× ગોવર્ધનરામ સ્મારક અંક, પૃ ૨૦.

• " " " પૃ. ૪૮.

સામાન્યતઃ કરવામાં આવ્યાં હતાં; અને તે વડે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થઈ શોભી ઉઠે છે.

સાહિત્યકારોમાં એવો એક વર્ગ છે, જે ભાષાંતરને પસંદ કરતો નથી; તેની તેને સુગ છે; પણ 'શુદ્ધ, સારાં અને મૂળને અનુરૂપ ભાષાંતર કરવામાં આવે તો ભાષા સાહિત્યમાં વિવિધતા આવે છે તેમ પરપ્રાંતીય સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓનો પરિચય મેળવવાની તક સાંપડે છે; અને એ પ્રથા અમને આવશ્યક લાગે છે. ગમે તે ભાષાનું સાહિત્ય તપાસો તો તેમાં સંખ્યાબંધ તરજુમાનાં પુસ્તકો મળી આવશે; અને અંગ્રેજી સાહિત્યની ખૂબી એ છે કે દુનિયા ભરનાં જુદા જુદા સાહિત્યોમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ અંગ્રેજી ભાષામાં ઉતારવામાં આવેલી છે, અને એવો કોઈ મૂલ્યવાન ગ્રંથ નહિ માલુમ પડે જેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો નહિ થયો હોય; અને તે કારણે અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર અને ઉપયોગ મ્હોટા પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે.

'યુરોપમાં ભાષાંતર સાહિત્યને જ્ઞાનપ્રચાર અને વિચાર વિનિમયના અંગ તરીકે ખાસ મહત્વ અપાય છે,' અને એવી ગણત્રી કરવામાં આવેલી છે કે સ્પેન, ઇટાલી, જર્મન અને ફ્રાન્સમાં રજાના દિવસ સિવાય દરરોજ બે તરજુમાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને ઇંગ્લાંડમાં તેની સંખ્યા દરરોજ

વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ ભાષાંતરકારને સાહિત્યક્ષેત્રમા અનોખુ અને માનભર્યું સ્થાન મળે છે, એ આપણે આપણા સાહિત્યમાના દાખલા ઉપરથી કહી શકીએ, જેમકે કાદમ્બરીના ભાષાંતરકાર છગનલાલ પડ્યા અને ગીતગોવિંદને ગુજરાતીમા ઉતારનાર દી બા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ એ કૃતિઓને પણ નહિ વધાવી લે' તે બદલ એમના લેખકને ધન્યવાદ નહિ આપે'

નવી કેળવણીના આરભકાળમા ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો સુદ્ધા મરાઠી માથી અનુવાદ કરવામા આવતા, તે પછી મરાઠીમાથી ઉત્તમ ગ્રથોના તરજુમા, પ્રમાણમા, આ વર્ષો દરમિયાન ઝાઝા થયા નથી અને જે થયલા છે તે સામાન્ય પ્રતિના છે પણ સસ્કૃત અને અગ્રેજીમાથી સખ્યાબધ પુસ્તકો ગુજરાતીમા ભાષાતરરૂપે પ્રકટ થયલા છે, તેની છાપ આપણા સાહિત્ય ઉપર ઉંડી પડી છે તેમ તે પુસ્તકો જનતામા લોકપ્રિય થવા પામ્યા હતા

મેન્યિા એજવર્થના પુસ્તકો, મોરલ ટેમ્સ અને પોપ્યુલર ટેલ્સ, ટોડનુ સ્ટુડન્ટ મેન્યુઅલ, પોકેટ એડવાઇસ ફ્રુ યગમેન, મીસીસ હેનરી વુડની નવલ કથાઓ, સ્માઈલ્સના પુસ્તકો, કર્તવ્ય, સદ્વર્તન, લબ્બની જીદગીનો આનદ અને જીદગીનો ઉપયોગ, મેરીઝ ટેલરની નવલકથાઓ, ટીપુ સુલતાન, કાગીગરની અદ્ભુત કથા, ગેબોરિયોની ડિટેક્ટિવ કથાઓ, આઠાનણુ લાખ, વિધવા નિરૂજ, ગોલ્ડસ્મિથનું વિકાર ઓફ વેકફિલ્ડ જોન્સનનુ રાસેલાસ બેકન અને એમર્સનના નિબધો, લેબની સેક્સપિયર કથા સમાજ અને શેક્સપિયરના નાટકોના તરજુમા, જીવનચરિત્રો, જેમકે બેન્જામિન ફ્રેન્કલિન અને હિન્દના હાકેમોની ગ્રથમાળા વગેરે, નામો ગણુ કરી શકાય, અને તેમના પ્રત્યાકની એકથી વધુ આવૃત્તિઓ થવા પામી છે

આવી રીતે સસ્કૃતમાથી જાણીતા મહાકાવ્યોના ભાષાતર રઘુવશ, શિશુપાલવધ, કુમારસભવ કૃષ્ણમિશ્રનુ પ્રબોધ ચદ્રોદય, કાલિદાસના શાકુતલ, વિક્રમોર્વશીય, મેઘદુત ભવભૂતિના માલતી માધવ અને ઉત્તરરામ ચરિત, બાણની કાદમ્બરી, વૈશાખદત્તનુ મુદ્રારાક્ષસ, જય દેવનુ ગીતગોવિંદ, શૂદ્રકનુ મૃચ્છકટિક વગરે અનેક નામો ગણાવી શકાય

એ ભાષાતર સાહિત્ય ઇચ્છનીય અને ઉપયોગી છે, એ વિષે બહુ મતભેદ નથી પણ તે ભાષાતરના ધોરણ અને પ્રકાર વિષે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, અને ઇંગ્લાડમા, આપણને નવાઈ લાગશે કે, મોડર્ન ટ્રાન્સલેશન નામે એક મડળ સ્થપાયલુ છે પણ આપણે, તે વિષે વધુ ચર્ચામા નહિ ઉતરતા, મૂળની પ્રતિકૃતિ બરોબર ભાષામા ઉતરે અને

તેના રસ, ભાવ કે અર્થને ક્ષતિ ન પહોંચે એવાં ભાષાંતર, જેના નમુના તરીકે છગનલાલની કાદંબરી અને દી. બા. કેશવલાલનું ગીતગોવિંદ ધરી શકાય, એમ જરૂર ઇચ્છીએ.

'એ નવો સાહિત્ય પ્રવાહ વહેવા માંડયો તેને નવા સ્થાપિત થયલા અંગ્રેજી રાજ્ય અમલનો શરૂઆતમાં પાશ લાગ્યો હતો, એની અસર પણ આપણે વિસરવી જોઈએ નહિં. શુભ્રહિમ આચ્છાદિત હિમાલયની ટેકરી ઉપર સૂર્યોદયનું દર્શન કરવું એ જીવનનો એક અપૂર્વ અને સુખદાયી પ્રસંગ છે; પણ તે કષ્ટસાધ્ય આનંદ છે,* તે પ્રમાણે પ્રજાએ પૂર્વે, અંધાધુની, મારફાડ અને જાનમાલનાં જોખમ અને કષ્ટ સહેલાં તેમાંથી રાહત મળી, સુલેહ શાન્તિ, વ્યવસ્થા અને ધારાધોરણ સ્થાપિત થયલું નિહાળી, તે બહુ આનંદમાં અને ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ હતી અને તે બદલ સંતોષ અને સુખની લાગણી, વખતોવખત વ્યક્ત કરી, રાજકર્તાઓની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી, તેનો ધ્વનિ, ઉપર ઉલ્લેખેલા સુધારાના સૂર ભેગો આપણા સાહિત્યમાં સંભળાશે.

'જ્ઞાનનાં કિરણો પસરતાં સમાજ ગતિમાન અને ચેતનવંતો થયો હતો, એટલું જ નહિ પણ તે દ્વારા પ્રજામાંથી અજ્ઞાન, વહેમ અને ભ્રમણાનો નાશ થઈ, તેણે નવું જ્ઞાન, ઉચ્ચ નીતિનાં ધોરણો અને શુદ્ધ ધર્મની ભાવના મેળવ્યાં હતાં, તેમાં ઉપરોક્ત આનંદ અને સંતોષનું તત્ત્વ આમેજ થયું હતું,' અને તે કાળે તેમને તે સંબંધમાં અન્ય રીતે વિચારવાનું કાંઇ કારણ પણ મળ્યું નહોતું.

'આપણામાંના શાણા અને સમજુ પુરુષોએ તો એ સંબંધને, તે સમયે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓનાં મિલનને એક દૈવી સંજોગ માન્યો હતો અને અંગ્રેજી હાકેમોએ એ માન્યતા અને શ્રદ્ધાને ઉત્તેજન પણ

* સરખાવો: Silence that ruled the world still quite dark was profound. But the silence began to break when the read fringe of the sun appeared from beyond the horizon, one minute passed, two minutes passed, three minutes passed, when the sun, now a round fan of vermilion, floated up making the sea of clouds a sea of soothing blood. Oh, how Kinchin jangha sparkled in gold! What a sight; What grandeur!
Yone Noguchi. (The Spectator 14-8-36).

આપ્યુ હતું, અને એમાના ઉમરાવ દિલના અધિકારીઓએ એમ સુદ્ધાં કહેલુ કે પ્રજા તાલીમ લઈને મશક્ત અને તૈયાર થતા દેશનો વહિવટ તેના વતનીઓને સુપરત કરવામા આવશે, તેઓ ટ્રસ્ટી તરીકે છે, અને હિંદુસ્તાનના હિતમા જ તેઓ તેનો રાજ્યવહિવટ કરશે

અંગ્રેજી પ્રજા વૈશ્ય–વેપાર વૃત્તિવાળી છે, એ જાણીતુ છે, પણ તેને તેના વેપાર ધંધાનુ જેટલુ પડયુ છે, તેટલુ બીજા માટે લાગતુ જણાતુ નથી. શરૂઆતમા આપણે જ્યા સુધી અજ્ઞાન અને ભ્રમમા હતા, ત્યા સુધી એ વ્યવહાર ચાલ્યા કર્યો. પણ આપણા લોકો સમજણમા આવતા અને જગતનુ જ્ઞાન થતા, પ્રજાને તેમની પરિસ્થિતિનુ ભાન થયુ, અને હિન્દી અને સહૃદયી અંગ્રેજ લેખકોએ પણ દેશની સપત્તિ પ્રતિવર્ષ પરદેશ ઘસડાઈ જાય, દેશનું સત્વ હણાઈ જાય છે, તે પ્રતિ પ્રજાનુ ધ્યાન દોરતા, વિચાર અને સાહિત્ય સૃષ્ટિમા ભિન્ન પ્રકારના તેમ વિરોધી આંદોલનો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, તેની અસર લોકજીવન તેમ આપણા સાહિત્ય ઉપર થવા પામી હતી

રાજકર્તાઓ વ્યવહારકુશળ અને કાર્યદક્ષ તેમ સજોગોને પરખવાની કુનેહ શક્તિ અને ડહાપણ અજબ પ્રકારનુ ધરાવે છે

નવો રાષ્ટ્રીય પક્ષ ઉભો થતા તેમણે જોયુ કે હિન્દીઓ મગીર મનીને હવે ઉમર લાયક થયા છે, અને તેમના દેશનો વહિવટ કરી શકે એવી સ્થિતિએ તેઓ આવી પહોચ્યા છે, પણ તેમને કેટલે દરજ્જે યોગ્ય લાયકાતવાળા ગણવા એજ ચર્ચાનો મુદ્દો થઇ પડયો છે, તે વિષે મતભેદ પ્રવર્તે છે, તેમ છતા તેમના–પ્રજાના મનનુ સમાધાન કરવા, તેમને સંતોષવા, રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સની ઘટના યોજી, ચાલુ વર્ષમા હિન્દને પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવાનો નવો કાયદો પસાર કર્યો છે અને નજદિકમા જેના માટે આપણે ઝખતા તે ભારતવર્ષ એક અને અખડ બનશે તેનો હાનપ્રુસ્ત મર્યાદિત વહિવટ અને સત્તા પ્રજાહસ્તક આવશે

'આ રાજકીય વિચાર અને પ્રવૃત્તિએ આપણા સમાજજીવન અને સાહિત્ય ઉપર ઓછી અસર કરી નથી' સાહિત્યને જીવનને નિકટનો સબધ છે, અને તેની એકબીજા ઉપર છાપ પડે છે

'આ નવા રાષ્ટ્રીય વિચારનો ઉદ્ભવ, જો કે કેટલાક વર્ષો પૂર્વથી શરૂ થયો હતો, પણ તેનું સીમાચિહ્ન આપણે સુરતની મહાસભાની એક સાથેથી

ગણીશું. બીજા ખંડની કાળમર્યાદા એ વર્ષ સુધી આવીને અટકે છે. ગોવર્ધનરામનું અવસાન એ વર્ષમાં થયું હતું; તે પછી પ્રજાજીવનમાં મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, વિચારોમાં પણ મ્હોટી ક્રાંતિ થઈ છે, અને છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજરાતે મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત દેશમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે;' પણ તે વૃત્તાંત ત્રીજા ખંડનો વિષય થઈ પડે છે, એટલે આપણે અહિંજ વિરમીશું.

સાલવારી

૧૮૫૮ મહારાણીનો ઢંઢેરો
અમદાવાદમાં ધર્મસભાની સ્થાપના
ભુલેશ્વરમાં છપ્પનભોગ
હોપ વાચનમાળા

૧૮૫૯ ભરૂચ સમાચાર નિકળ્યુ
રણછોડભાઇએ અમદાવાદમાં સુતર કાપડની મીલ કાઢી
અરદેશર કોટવાળનું મૃત્યુ
આર્મ્સ એક્ટ
વાઘેરોને બેટમાંથી કાઢ્યા

૧૮૬૦ મહીપતરામનો ઇગ્લાંડનો પ્રયાસ
બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે લાઇન શરૂ થઈ
કચ્છના રા' દેશળનું અવસાન
જદુનાથજી મહારાજ સાથે વિધવા વિવાહ બાબત જાહેર ચર્ચા

૧૮૬૧ કૌન્સિલ એક્ટ પસાર થયો
મહારાજ લાઇબલ કેસ
હાઇકોર્ટની સ્થાપના

૧૮૬૨ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો જન્મ

૧૮૬૩ કરસનદાસ વિલાયત ગયા
સુરતથી ગુજરાત મિત્ર નિકળ્યુ
અમેરિકન સિવિલ યુદ્ધ

૧૮૬૪ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના
ગુજરાત શાળાપત્ર નિકળ્યું

૧૮૬૫ અમેરિકન સિવિલ યુદ્ધ બંધ પડ્યું
શ્રી. ફોર્બસ સભાની સ્થાપના
નર્મગદ્ય બહાર પડ્યું

૧૮૬૬ ઓરિસ્સામાં ભયંકર દુકાળ

"મારી હકીકત" કવિ નર્મદાશંકર
નર્મ કવિતા

૧૮૬૭ મુંબાઈની પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના
મિથ્યાભિમાન નાટક
ટેલરકૃત વ્યાકરણ

૧૮૬૮ અમદાવાદમાં ભારે વરસાદ અને નુકશાન
ભરૂચમાં મ્હોટું પ્રદર્શન
કરણઘેલો

૧૮૬૯ સુએઝ નહેર ખુલી મૂકાઈ
મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ

૧૮૭૦ ખંડેરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ
રાસમાળા (ગુજરાતી આવૃત્તિ)

૧૮૭૧ માધવદાસ અને ધનકોરબાઈનું પહેલવહેલું ગુજરાતી પુનર્લગ્ન
અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના

૧૮૭૨ સીવીલ મેરેજનો કાયદો પસાર થયો
ડુંટીયા તાવનો વાવર
ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા

૧૮૭૩ નર્મકોશ

૧૮૭૪ દાદાભાઈ નવરોજજી વડોદરાના દિવાન નિમાયા
પારસી મુસલમાન હુલ્લડ–મુંબાઈમાં
મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેનની સ્થાપના

૧૮૭૫ મલ્હારરાવ ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કર્યા
પ્રિન્સ ઓફ્ વેલ્સનું હિંદમાં આગમન
સાબરમતીમાં મ્હોટી રેલ
આર્યસમાજની સ્થાપના
થિયોસાફીની સ્થાપના—(અમેરિકામાં)
પુનામાં સ્વદેશીનું પ્રદર્શન
કચ્છના રાં'ખેંગારજી રાજગાદીએ આવ્યા
દક્ષિણમાં ખેડુતોનું બંડ
સર સયાજીરાવ ગાદીએ બેઠા

૧૮૭૬ દક્ષિણમાં દુકાળ
સેડી વિદ્યાગૌરીનો જન્મ

૧૮૭૭ દિલ્હી દરબાર મહારાણી વિકટોરિયાએ Empress of Indiaનો ટાઇટલ ધારણ કર્યો
કરસનદાસ મૂળજીનું મૃત્યુ
નર્મકોશ

૧૮૭૮ સુરતમાં રાયટ (riot)
વર્નાકયુલર પ્રેસ એક્ટ પસાર થયો

૧૮૭૯ દલપત કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું

૧૮૮૦ "ગુજરાતી" પત્ર પ્રકટ થયું

૧૮૮૮ નર્મિંદરાવનો જોડણી વિષે નિબંધ
નવલરામનું અવમાન
પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું અવમાન

૧૮૮૯ સુરતમાં મ્હોટી આગ
મુદ્રારાક્ષસ દી. બા. કેશવલાલ અનુવાદિત

૧૮૯૦ ખંભાતમા તોફાન
બહારવટીઆઓના હાથે ગોર્ડનનું મૃત્યુ–કાઠિયાવાડમા

૧૮૯૧ સંમતિ વયનો કાયદો પસાર થયો
સ્રીઓ અને બાળકો બાબત ફેક્ટરી એક્ટમાં સુધારો
વસ્તીપત્રક
રાજાબાઇ ટાવર ઉપરથી બે પારસી બાનુઓએ
આપઘાત કર્યો

૧૮૯૨ ઇંડિયા કૌન્સિલ એક્ટ
સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૨
અમરૂ શતક

૧૮૯૩ હિન્દુ મુસ્લીમ તોફાન મુંબાઇમાં
ટંકશાળમાં રૂપિયા પાડી આપવાનું બંધ કર્યુ
શાસ્ત્રી વ્રજલાલનું મૃત્યુ

૧૮૯૪ ગુજરાતની જુની વાતો

૧૮૯૫ ગીતગોવિંદ
કુંજવિહાર

૧૮૯૬ દુકાળ, પ્લેગ
સમાલોચક નિકળ્યું
હરિલાલ ધ્રુવનું અવસાન
ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું અવસાન

૧૮૯૭ મહારાણીનો હીરક મહોત્સવ
પુનામાં રેન્ડ અને એયરસ્ટનાં ખુન

૧૮૯૮ અમદાવાદમાં પ્રજાબંધુ નિકળ્યું
મણિલાલ નભુભાઇનું અવમાન
દલપતરામનો સ્વર્ગવાસ
રણછોડલાલ છોટાલાલનો સ્વર્ગવાસ

૧૮૯૯ દુકાળ
લૉર્ડ કર્ઝન વૉયસરૉય તરીકે
ચંદ્રકાન્ત ભા. ૧

૧૯૦૦ ભદ્રંભદ્ર
કલાપીનું મૃત્યુ

૧૯૦૧ મહારાણીનું મૃત્યુ
મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેનું મૃત્યુ
સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪
કવિતા ને સાહિત્ય

૧૯૦૨ અમદાવાદમાં મહાસભાની બેઠક અને ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન
વસન્ત પ્રગટ થયું

૧૯૦૩ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો રાજ્યાભિષેક
કેટલાંક કાવ્યો—કવિ ન્હાનાલાલ
કલાપીનો કેકારવ

૧૯૦૪ સહકારી મંડળીનો કાયદો
યુનિવરસિટિ એક્ટ
પુરાણ વસ્તુ સંરક્ષણનો કાયદો
કન્યા વાચનમાળા
કે. ન. કાબરાજીનું મૃત્યુ

૧૯૦૫ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
વસંતોત્સવ
બંગાળાના ભાગલા
રણપિંગળ
નંદશંકરનું અવસાન

૧૯૦૬ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાનું મૃત્યુ
વિક્રમોર્વશીય—દી. બા. કેશવલાલ

૧૯૦૭ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ગોવર્ધનરામનું અવસાન
મનઃસુખરામનું અવસાન
ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓને દાખલ થતા અટકાવવાના પ્રયત્ન
સુરત કૉન્ગ્રેસ

———

ગ્રંથ સૂચી

ઇચ્છારામ સૂર્યરામના સાક્ષર જીવનની રૂપરેખાઃ–કર્ત્તા નટવરલાલ દેસાઈ.

ઈન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ યાને ભારતી જયંતિ ગીતાવળી ખંડ–૨.

કરસનદાસ મૂળજીનું ચરિત્રઃ–મહીપતરામ કૃત.

કેખુશરૂ ન. કાબરાજી. અધિપતિ, લેખક, સુધારક.

કવિતા અને સાહિત્ય વૉ. ૩ઃ–રમણભાઈ.

ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ રીપોર્ટ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનો ઈતિહાસઃ–પારેખ.

ગુજરાતીનો દિવાળી અંક સન. ૧૯૧૨.

ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભોઃ–દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

છપ્પનીઆ દુકાળની ઉત્પત્તિઃ–દવે કરુણાશંકર કાળીદાસ.

છપ્પનીઆનો ભયંકર દેખાવઃ–પ્રો૦–બુકસેલર ભગવાનદાસ દેવશીભાઈ.

જામે જમશેદ મેન્ટિનરી વૉલ્યુમ.

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીનું ચરિત્રઃ–રત્નસિંહ પરમાર.

અંગ્રેજી

The administration of India vols. I & II:- T. H. Prichard.

The Arya Samaj:-Lala Lajapatrai.

Brahma Samaj:-M. C. Parekh.

Calcutta University Commission Report Vol. I

Cambridge Shorter History of India.

Education of India -A. Mayhew.

„ in „ - K. S. Vakil.

Eastern Lights-M. Sarkar.

England and India-R. C. Dutt.

England's Educational Policy in India-Oak.

Evidence relating to improper practice in the collection of Revenue.-G. K. Parekh.

Famines in India-R. C Dutt.

Gazetteer of Bombay City Vol. III:-S. M. Edward.

Gleanings -Zutshi.

Glossary.-Drummond.

Golden book of the Theosophical Society.- Jinrajdas.

Government of India -C. L. Anand.

Gujarat and Gujaratis -B. M. Malbari.

History of British India-P. E. Roberts.

History of English Education in India- Syed Mahamad.

History of Gujarat Vol. I part 2: Bombay Gazetteer Series

History of India-Rushbrook Williams.

History of the Indian Mutiny:-J. R. Holmes.

History of the Sect of Maharajas -H. H. Wilson.

Sketch of the History of India:-H. H. Dodwell.

Joshi (G. V.)'s writings and speeches.
India and the West:-F. S. Marvin.
India in 1880:-R. C. Temple.
Indian Constitutional Documents:-Mukerji.
Indian Famines-A Lovedey.
Indian Social Reform-Chintamani.
Industrial Evolution of India-Gadgil.
Life of Sir Phirojshah Mehta-Mody.
Landmarks in the Constitutional and National development:-GuruMukhSing.
Modern Translation:-Bates.
Nationalism and Internationalism:-R. Muir.
National Hero.-F. S. P. Lely.
Other side of the medal.-Thompson.
Political India edited by-Cumming.
Premchand Raichand.-D. E. Vachha.
Rationalism in Practice-R. P. Pranjapye.
Religion and Social Reform (essays):-Ranade.
Report of the Age of Consent Committee.
Report of Broach Exhibition:-T. C. Hope.
Report of Famine Commission 1901
Renuscent in India-Zakharia.
Renaissance in India-C. F. Andrews.
Rise of British rule in India-Strachy.
Rise and fulfilment of the British rule in India:-Garrett & Thompson.
Through the Famine Districts of India by F. Merewether.
The Vaishnavas of Gujarat-Toothi.

મરાઠી

આજકાલ ચા મહારાષ્ટ્ર.
આર્યનાસમાજનો ઈતિહાસઃ-વૈદ્ય.
દયાનંદ સરસ્વતીઃ-ફડકે.
બ્રાહ્મ સમાજ વ દેવ સમાજઃ-ફડકે.

સામયિકો

Contemprary India-Apiil 1936.
Tho Hindu (weekly) 19th July 1936
" " Congress Jubilee suppliment 27th Dec. 1935.
Hindustan Review August 1907
Statesman (Sunday Edition) 10th May 1936
Spectator (the) August 1936
Times of India 27 th April 1936
The New Review, act 1935.
Twentieth Century.

સૂચી